

Львівський державний університет
внутрішніх справ

В. В. Середа
І. Р. Серкевич

Тероризм:
кримінологічна детермінація
і кримінально-правова
протидія

Монографія

Львів
2016

УДК 343.97+343.326
ББК 67.513+67.408.131
Т35

Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 21 грудня 2016 року № 6)

Рецензенти:

В. М. Бурдін, доктор юридичних наук, професор

В. К. Гришук, доктор юридичних наук, професор, академік
АНВО України, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України

Тероризм: кримінологічна детермінація і кримінально-правова протидія: монографія / В. В. Середа, І. Р. Серкевич; за заг. ред. В. С. Канціра. – Львів: ЛьвДУВС, 2016. – 188 с.
ISBN 978-617-511-214-4

У монографії розглядається тероризм як складна соціально-політична, правова і науково-прикладна проблема, розв'язання якої значною мірою обумовлене застосуванням системно-комплексного міжгалузевого підходу до багатовекторних детермінантів цього явища. Розкрито основні підходи до розуміння феномену тероризму як соціального явища та кримінально-караного діяння, досліджено його зміст, обсяг та ознаки, здійснено огляд теоретичних розробок та практичних рекомендацій, сформульованих на основі зарубіжного досвіду кримінально-правової протидії тероризму.

Для працівників правоохоронних органів, науковців, студентів юридичних факультетів, та усіх, хто цікавиться проблемами сутності тероризму, його кримінологічної детермінації та пошуків засобів протидії.

Видано в авторській редакції.

УДК 343.97+343.326
ББК 67.513+67.408.131

ISBN 978-617-511-214-4

© Середа В. В. Серкевич І. Р., 2016,
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2016

Зміст

Передмова.....	4
Вступ.....	6
Розділ 1. Концептуальні засади дослідження кримінологічних детермінант та кримінально-правової протидії тероризму.....	11
1.1. Феномен тероризму як предмет кримінології та кримінально-правової науки.....	11
1.2. Зміст та обсяг поняття тероризму.....	32
1.3. Кримінально-правова протидія тероризму: з міжнародного досвіду.....	55
Розділ 2. Кримінологічні детермінанти тероризму.....	66
2.1. Загальна характеристика тероризму.....	66
2.2. Об'єктивні причини виникнення та поширення тероризму.....	77
2.3. Суб'єктивні детермінанти терористичної діяльності.....	94
Розділ 3. Кримінально-правова протидія терористичній діяльності.....	107
3.1. Характеристика терористичної злочинності за чинним українським законодавством.....	107
3.2. Кодифікація антитерористичного законодавства: досягнення і прогалини.....	135
3.3. Кримінологічні та кримінально-правові засади боротьби з тероризмом.....	145
Висновки.....	167
Список використаної літератури.....	173

Передмова

Проблема тероризму вже багато років не втрачає своєї актуальності як для правової теорії, так і для практичної діяльності правоохоронних та інших державних органів. Проте загрозливих масштабів вона набула лише в теперішній час. Сучасний тероризм потребує розроблення нових концептуальних підходів, оскільки заведений алгоритм протидії тероризму довів свою нездатність забезпечити спокій у суспільстві, про що свідчить, зокрема антитерористична операція на території Луганської та Донецької областей, що переросла у затяжний збройний конфлікт.

Проблема сутності тероризму поширюється по всьому світу. На це впливає багато причин. Здебільшого це зниження рівня життя населення, та падіння авторитету влади і прийняття ними хибних, та не обдуманих рішень, культурні та конфесійні особливості, географічні бар'єри з певними регіонами тощо. Проте не слід забувати, що злочини пов'язані з тероризмом вчинюються не лише у країнах третього світу, а й розвинутих країнах з достойним ним рівнем життя людей, де довіра до влади є досить висока.

Сьогодні проблема тероризму набуває глобамасштабів. Це наштовхує нас на думку, що правові засади протидії тероризму працюють не достатньо ефективно. Саме тому, проблема протидії терористичній діяльності залишається найбільш актуальною та потребує негайного реагування з боку державних правоохоронних органів.

Враховуючи актуальність та значення правової природи тероризму, в умовах сучасних реформаторських зрушень в Україні, у сфері забезпечення безпеки громадян правоохоронними органами, необхідно відзначити, що спектр можливих контекстів дослідження терористичної діяльності є доволі різноманітним, однак при цьому спеціального вивчення сутності, причин та умов, факторів та детермінантів тероризму, досі не проводилося. Водночас у науковій практиці сформувався різні підходи до тлумачення цього виду злочину.

У цьому контексті варто представити фаховому читачеві монографічну працю про одну з маловивчених проблем сучас-

ної кримінально-правової науки, а саме про кримінологічні детермінанти та кримінально-правову протидію тероризму, яка в сучасних умовах має як істотний вплив на розвиток вітчизняної правової теорії, так і корисна з практичної точки зору – для удосконалення кримінально-правової протидії тероризму.

У монографії, зокрема, здійснено теоретичне обґрунтування низки важливих для вітчизняної кримінально-правової науки висновків і узагальнень, зокрема позначені науковою новизною і мають важливе теоретичне та практичне значення, зокрема: доведено, що одним із основних детермінантів сучасних терористичних настроїв і проявів в Україні можна вважати бездіяльність української влади щодо: доведення економічної ситуації у державі до критичного стану; втрати довіри у більшості громадян; уможливлення поширення у суспільстві таких негативних тенденцій, як розв'язання суперечностей і конфліктів силовими методами, ідеологічне розмежування, критична майнова і політична поляризація населення, інформаційна експансія тощо; виокремлено специфічні для сучасної ситуації в Україні детермінанти тероризму: неадекватне (спотворене) розуміння значною частиною населення південно-східних регіонів України та спотворена пропаганда з боку організаторів терористичної діяльності: а) перебігу Революції Гідності (вихід протистояння за мирні межі); б) наслідків Революції Гідності (тлумачення їх як «державного перевороту», «захоплення влади фашистами-націоналістами» тощо); в) специфічного ставлення до працівників правоохоронних органів після Революції Гідності (коридори ганьби, ніч гніву у містах Західного регіону тощо). Ці детермінанти були посилені: а) прихованим, а подекуди відкритим українофобством значної частини населення цих регіонів; б) систематичним поширюванням проросійських настроїв та антиукраїнської пропаганди; в) відсутністю об'єктивної поінформованості громадян про реальну ситуацію в державі тощо; констатовано, що суб'єктивні характеристики терористів, а відтак і суб'єктивні детермінанти терористичної діяльності, настільки різноманітні, що самостійно не можуть слугувати підґрунтям для ефективної організації протидії терористичній діяльності.

*В. С. Канцір,
доктор юридичних наук*

Вступ

З-поміж усіх характерних особливостей сьогодення, однією з найтривожніших є значна ескалація терористичних загроз. Глобальний характер тероризму зумовлений його міжнародною спрямованістю, політичною багатогранністю та динамізмом у трансформації зовнішнього прояву. Тероризм торкається як тих країн, у яких функціонують терористичні організації, так і тих, які наразилися на трагічні наслідки терористичних атак, що відобразились на всіх сферах життєдіяльності людини: соціальній, економічній, політичній, культурній, духовній тощо.

Враховуючи величезну небезпеку тероризації дійсності, що, на жаль, набуває загрозливих масштабів, після сумнозвісних подій вересня 2001 р. у США, а з початку 2014 р. дедалі більше виявляється в ескалації агресії Російської Федерації на Сході нашої країни, світове співтовариство спрямовує значні зусилля на пошук шляхів ефективної протидії цьому небезпечному явищу. Обравши європейський напрям подальшого державно-правового розвитку, Україна відчуває значну підтримку розвинутих держав усталеної демократії у боротьбі з терористичними сепаратистськими самопроголошеними формуваннями, утвореними і задіяними для масштабної терористичної діяльності на окупованій частині Донецької та Луганської областей. Відтак, у найближчій перспективі наша держава, з врахуванням досвіду проведення антитерористичної операції, має певні зобов'язання щодо розробки ефективних заходів як протидії терористичним проявам, так і запобігання їм.

Злочинна діяльність проти миру і безпеки людства, у тому числі поширення міжнародного тероризму, загроза використання з терористичною метою ядерних та інших об'єктів на території України, небезпека техногенного, зокрема ядерного та біологічного тероризму, віднесені, згідно зі ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки України», до основних реальних та потенційних загроз національній безпеці України.

Слід відзначити, що події останніх п'ятнадцяти років ще раз засвідчили значну загрозу такого смертельно небезпечного для людства явища, як тероризм. Ця проблема набула особливої гостроти нинішніх реаліях, адже політичні, етнічні, екстремістські угруповання систематично і майже щоденно здійснюють терористичні акти, про які повідомляють засоби масової інформації. Терористичні акти приносять масові людські жертви, роблять сильний психологічний тиск на великі маси людей, тягнуть руйнування матеріальних і духовних цінностей, що не піддаються з часом відновленню, сіють ворожечу між державами, провокують війни, недовіру і ненависть між соціальними і національними групами, які іноді неможливо подолати протягом життя цілого покоління. Через це тероризм ще називають злочином проти майбутніх поколінь.

Для України тероризм є зовсім новим явищем. Ще недавно вона вважалася однією із найбільш безпечних, у контексті терористичних загроз, держав Європи. Сьогодні ж, за влучним висловом представників мас-медіа, ми живемо в терористичній реальності. За даними Головного слідчого управління Служби безпеки України, за 2016 рік у країні зафіксована понад тисяча терористичних актів. Тому організація й проведення досліджень стосовно цього загрозливого явища наразі є одним із перспективних напрямів кримінально-правової та кримінологічної науки.

Тероризм є складна суспільно-політична та наукова проблема, розв'язання якої потребує застосування системно-комплексного, міжгалузевого підходу. Тероризм як багатогранний соціально-політичний і правовий феномен, потребує ґрунтовних комплексних досліджень у галузі конституційного, кримінального, міжнародного, адміністративного права, кримінології, політології, філософії, соціології, історії, психології та інших наук. Слід підкреслити, що питання тероризму вже тривалий час вивчаються спеціальними науководослідними установами, державними органами і громадськими організаціями, спеціальними службами, військовими відомствами тощо. Йому присвячують свою роботу численні конгреси, конференції, симпозіуми як національного, так і міжнародного рівня, «круглі столи» та інші науково-практичні

заходи. Сформувалася навіть спеціальна наука, яка досліджує проблеми тероризму, – терорологія.

Не минула увагою цієї комплексної проблеми і вітчизняна наука. Так, ще в радянський час окремі аспекти її висвітлювалися у публікаціях Н. С. Беглової, І. П. Бліщенко, Т. С. Бояр-Созонович, В. В. Вітюка, Л. М. Галенської, О. В. Епель, С. А. Ефірова, В. П. Ємельянова, Н. В. Жданова, Ю. В. Землянського, А. Е. Ізетова, І. І. Карпеця, Н. Б. Крилова, У. Р. Латипова, Є. Г. Ляхова, Л. О. Моджорян, Л. В. Новікова, Ю. О. Решетова, М. В. Семикіна і ін. Однак, треба визнати, що в роботах цих вчених тероризм розглядався здебільшого як злочинні акти з боку екстремістськи налаштованих елементів і груп, тобто вважався злочином, що кваліфікувався за ознаками бандитизму.

З огляду на міжнародний характер проблем протидії тероризму, їх дослідженню присвячено чимало праць зарубіжних вчених, з-поміж яких слід виокремити Р. А. Адельханяна, Ю. М. Антоняна, І. І. Артамонова, В. А. Васильєва, П. Вілкінсона, Б. Я. Гаврилова, Х.-П. Гассера, С. У. Дікаєва, А. І. Долгової, М. Креншоу, В. Лакера, Г. М. Міньковського, М. Ф. Мусаєлія, Г. В. Овчіннікової, І. Л. Трунова, В. В. Устінова, О. М. Хлобоустова, Б. Хофмана та ін.

За роки незалежності України низка актуальних кримінально-правових проблем протидії тероризму стала предметом комплексних наукових досліджень у працях П. П. Андрушко, В. Ф. Антипенка, В. О. Глушков, В. К. Гришук, О. М. Джужі, О. С. Допілки, В. П. Ємельянова, Н. А. Зелінська, Ю. А. Іванова, В. В. Коваленко, О. М. Костенко, В. В. Крутова, В. С. Канціра, В. М. Комарницького, В. А. Ліпкана, С. М. Мохончука, Д. Й. Никифорчука, Л. В. Новікової, М. В. Семикіна, М. І. Хавронюк, С. С. Яценко і ін.

Ознайомлення з працями цих та багатьох інших авторів переконує, що тероризм – специфічний феномен, який складається з ідеологічних, релігійних, етнічних та низки інших компонентів, котрі настільки взаємопов'язані, що нерідко важко визначити, з яким видом тероризму доводиться мати справу після вчинення злочинних діянь. До того ж, тероризм має багато спільного з іншими формами соціально-політичного протесту чи насильства, зокрема з агресією, збройними конфліктами різного ступеня інтенсивності, диверсіями, партизан-

ськими діями тощо. Отже, для того, щоб знайти засоби успішної протидії тероризму, очевидно необхідно добре розібратися у суті цього явища, глибше і ґрунтовніше дослідити детермінацію цього виду злочинності, тобто сукупність різних за природою негативних явищ об'єктивного і суб'єктивного характеру, які у своєму зв'язку обумовлюють кримінальну форму поведінки у суспільстві конкретних суб'єктів злочинної діяльності (у нашому контексті – терористів).

Безперечно, будь-яке явище не виникає саме по собі, поза навколишньою дійсністю, а навпаки – пов'язане з нею, породжене конкретними чинниками й обставинами, тобто детермінантами (причинами, умовами, корелятами), взаємозалежними, інтегрованими в утворення більш складного рівня організації. До речі, загальне уявлення про детермінанти сучасної терористичної злочинності можна скласти, за словами вітчизняних кримінологів, зокрема з характеристики найбільш типових серед їх існування та дії.

У цьому сенсі слід визнати слушним такий висновок учених: «Сформована у період ринкових реформ політична система не забезпечувала вироблення та здійснення єдиної й ефективної державної політики у впровадженні демократичних засад та відкритості, принципів верховенства права, незалежності судочинства, гарантування прав і свобод громадян. Для минулої політичної влади характерні такі кримінальні явища і процеси як корупція і лобізм, маргіналізація еліт, зрощення корпоративних інтересів фінансово-промислових груп, органів влади та кримінальних структур» [95, с. 76].

Погоджуючись з такою точкою зору, відзначимо, що саме ці явища, із відомим зовнішнім фактором, здійснили величезний вплив на ескалацію тероризму на Сході України. Акцентування саме на дослідженні детермінації тероризму, на наш погляд, є визначальним у вирішенні інших, пов'язаних із цією проблематикою, завдань, які ми поставили перед собою. Щоб запропонувати цілісну науково-теоретичну концепцію удосконалення системи кримінально-правових засад протидії злочинам терористичного характеру, необхідно:

по-перше, визначити ступінь розробки проблем боротьби з тероризмом у науковій літературі;

по-друге, з'ясувати зміст та обсяг поняття тероризму;
по-третє, узагальнити зарубіжний досвід кримінально-правової протидії тероризму;
по-четверте, дати комплексну кримінально-правову характеристику тероризму за законодавством України цьому негативному явищу;
по-п'яте, визначити шляхи вдосконалення кримінально-правової протидії тероризму.

Результатом проведеного дослідження стало узагальнення науково-теоретичних і практичних напрацювань зі встановлення кримінологічних детермінант тероризму, визначенні їх місця і ролі у проведенні терористичної діяльності злочинними організаціями, організованими групами. На основі аналізу сучасного стану кримінально-правової протидії тероризму в Україні встановлено, що чинна законодавча база, хоч і потребує певного вдосконалення з урахуванням наслідків проведення в країні антитерористичної операції, загалом цілком достатня для реалізації принципу невідворотності кримінальної відповідальності за злочини терористичної спрямованості.

Розділ 1

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ
КРИМІНОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТІВ
ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПРОТИДІЇ
ТЕРОРИЗМУ**

**1.1. Феномен тероризму як предмет кримінології
та кримінально-правової науки**

Сучасний світовий порядок, що формується на зламі ХХ і ХХІ ст., набуває нових, принципово відмінних рис, що обумовлені виникненням і стійким існуванням цілої системи глобальних небезпек, що значною мірою породжує необхідність забезпечення правопорядку, збереження і зміцнення миру, максимальне використання всього різноманіття юридичних гарантій та юридичних засобів, юридичних механізмів і конструкцій забезпечення безпеки. Цей період супроводжується значними негативними процесами, найбільш тривожним з яких є зростання загрози безпеці в багатьох країнах внаслідок поширення тероризму.

Не стала винятком і наша держава. Різнобічно опрацювавши та проаналізувавши найістотніші виклики і загрози національній безпеці України, співробітниками Національного інституту стратегічних досліджень у підготовленій аналітичній доповіді, зокрема, зазначають: «Зволікання з підписанням Угоди про асоціацію з Європейським Союзом колишнім керівництвом країни могло привезти до повного зриву євроінтеграційного курсу нашої держави. Як наслідок Україна ризикувала залишитися в ролі держави, яка в умовах глобалізації втрачає ефективні важелі протидії новітнім загрозам, радикально послаблюючи можливості захисту власних національних інтересів та остаточно перетворюючись на несамостійну буферну зону між потужними міжнародними гравцями, які дедалі більше посилюють свій тиск на неї. Цілком вірогідним був варіант повного входження України в російську зону геополітичного

та економічного впливу, що мало б наслідком втрату державного суверенітету» [4, с. 10].

Революція Гідності, в результаті якої було подолано режим диктатури, зміцнилося, набуло визначальних рис громадянське суспільство, стала головним чинником послідовного входження України у світову економічну та політичну систему. Підписання Угоди про асоціацію з ЄС, а відтак її одночасна ратифікація Верховною Радою і Європарламентом дає можливість нашій країні перейти до проактивної, тобто такої, що діє на випередження, політики, спрямованої на створення нової системи національної безпеки, яка відповідатиме масштабам існуючих загроз і буде дієво інтегрованою у систему міжнародної та регіональної безпеки [4, с. 11].

Світова спільнота переконалася в тому, що владні кола Російської Федерації, орієнтовані на агресивну імперіалістичну політику, тепер становлять найсерйозніший дестабілізуючий чинник регіональної безпеки. Це підтверджується подіями, пов'язаними з анексією Криму, російською інтервенцією в Донбасі. У широкому спектрі загроз національній безпеці держав Чорноморського регіону, до яких належить й Україна, названих у згаданій аналітичній доповіді, в контексті нашого дослідження становлять особливий інтерес дві такі: «1) застосування Росією проти України нового типу агресії, яка має латентний характер, з метою підриву внутрішньої стабільності у спосіб застосування економічного тиску, експорту тероризму, масованої інформаційно-пропагандистської кампанії...; 2) поширення транснаціональних загроз: нелегальна міграція, торгівля людьми, розповсюдження зброї масового ураження, нелегальна торгівля зброєю, контрабанда наркотичних речовин, вияви міжнародного тероризму, діяльність транснаціональних злочинних організацій, забруднення навколишнього середовища, надмірне споживання енергетичних, водних та інших ресурсів» [4, с. 17].

Отже, тероризм, а також численні детермінанти, що спричиняють терористичну злочинність, названо в числі найбільш потужних дестабілізуючих чинників, які мають вирішальний вплив на ситуацію у східному регіоні України. Тому дослідження цього феномена становить виняткову актуальність. Під-

креслимо, що такі дослідження ведуться давно, про що свідчить значний плюралізм підходів до вивчення цього соціального феномену. Безумовно, кожна з таких праць має відповідну наукову чи практичну цінність, але, виходячи з мети та поставлених завдань висвітлення проблематики, велика частина їх – поза межами предмета нашого дослідження, про що йшлося у вступі.

Наступне, на чому варто наголосити, так це те, що величезна частина публікацій, тією чи іншою мірою пов'язаних з проблемами тероризму, з кримінологією насильницької злочинності, доступних нам для вивчення, належить науковцям Російської Федерації. У цьому є підстави вбачати певну симптоматику, адже агресивна природа російського імперіалізму повинна якось чином виправдовуватися «необхідністю» наукового обґрунтування «легітимності силових методів боротьби» з громадянами України, яких Російська Федерація називає «терористами». Зокрема, у російському полоні на сьогоднішній перебувають 25 українців («політичних в'язнів Кремля»), яким інкримінують скоєння важких злочинів, які на своїй землі відстоювали незалежність нашої держави, непорушуючи її законів.

Аналізуючи стан дослідження сутності тероризму та проблем протидії цьому виду злочинної діяльності, ми об'єднали у декілька основних напрямків розглянутих нами праць.

Перший напрям представлений дослідженнями тероризму як історичної категорії. Цьому присвячено, зокрема, праці О. В. Будницького [25], П. А. Кошеля [92], Л. М. Ляшенко [117], А. І. Суворова [201] та інших.

Другий напрям – загальнотеоретичні дослідження природи тероризму. Це публікації В. І. Замкового та К. М. Льченкова [66], І. О. Ільїнського [73], В. Я. Кікота [80], В. Е. Петрищева [144], К. Н. Салімова [183].

Окремим напрямом наукових досліджень можна вважати аналіз політичної складової тероризму. Цим проблемам присвячено праці Ю. І. Авдеєва [3], І. В. Дементьєва [42], Н. Я. Лазарева [103] та ін.

До окремого напрямку досліджень слід віднести вивчення соціально-філософських і соціально-психологічних проблем тероризму. Такі питання розглядаються, зокрема у працях

Ю. М. Антоняна [11], Н. Н. Афанасьєва [15], В. В. Вітюка [28], Д. В. Ольшанського [136] та ін.

Ще один найбільш цікавий в аспекті нашого дослідження, напрям – це кримінально-правові та кримінологічні детермінанти тероризму та протидії йому. Ці аспекти відображені у публікаціях Ю. М. Антоняна [10], П. П. Баранова [19], В. П. Ємельянова [59], А. Е. Ізетова [69, 70], Н. Д. Литвинова [108], В. В. Лунєєва [113, 115], М. Л. Ентіна [62] та ін.

Західні вчені (Дж. Белл [235], Б. Дженкінс [241], П. Вілкінсон [248], Р. Коррадо і Р. Еванс [238]) також активно досліджували сутність, стратегію і тактику тероризму, ідеологію і особливості терористичної діяльності, причому особлива увага приділялась політичному тероризму. У працях останніх років (І. Боданські [237], В. Лакера [242]) розглядалися особливості сучасного тероризму, аналізувалося його місце у суспільних відносинах.

Проблематика тероризму і антитерористичної діяльності стала предметом аналізу і низки українських науковців серед яких С. А. Буткевич [26], А. М. Деменко [40, 41], В. А. Ліпкан, Д. Й. Никифорчук, М. М. Руденко [109], Б. І. Канцелярук [78], В. В. Коцур [91], Х. М. Лакішин [104], Л. О. Новікова [133], М. В. Семікін [185–186], І. С. Смазнова [197], С. Н. Шевцов [230] та ін.

Чи не найбільший внесок у кримінально-правову науку України з питань сутності та шляхів протидії тероризму зробив В. П. Ємельянов, який опублікував низку одноосібних і колективних монографій та наукових статей [53–61].

Стосовно українських кримінально-правових та кримінологічних досліджень проблем тероризму та антитерористичної діяльності на дисертаційному рівні, то першу спробу розглянути тероризм з кримінально-правових позицій зробила у 1993 р. С. О. Допілка, дослідивши питання сутності та відповідальності за морський тероризм [44]. Кримінологічні проблеми боротьби з тероризмом на дисертаційному рівні досліджував В. Ф. Антипенко (1999 р.) [7]. У 2000 р. дисертацію з тематики відповідальності за тероризм захистив С. М. Мохончук [128].

Очевидно, з огляду на час виконання робіт цих науковців, та істотні зміни, що відбулися у міжнародному та національному кримінальному законодавстві, ці праці можуть досліджуватися насамперед в історико-правовому аспекті.

У 2000 р. кандидатську дисертацію з питань міжнародно-правового регулювання боротьби з тероризмом захистив Ю. А. Іванов [72]. Кандидатську дисертацію з політичних наук з питань виникнення та проявів тероризму в сучасних умовах 2001 р. репрезентувала Л. І. Мошкова [127]. Ці праці також є відповідним внеском у розробку стратегії та тактики протидії тероризму.

Комплексне розв'язання конкретного наукового завдання щодо розробки питань кримінальної відповідальності за втягнення у вчинення терористичного акту і формування пропозицій щодо вдосконалення положень Кримінального кодексу України ставить перед собою у дисертаційному дослідженні А. Е. Ізетов [70]. На його переконання, вчинення терористичного злочину взагалі і терористичного акту зокрема є, з одного боку, таким різновидом терористичних злочинів, який виступає забезпечувальною ланкою у механізмі терористичної діяльності, а з іншого боку – різновидом втягнення у терористичну діяльність, тобто в тероризм у найбільш широкому розумінні [70, с. 13]. Автор з'ясовує поняття втягнення у вчинення терористичного акту як різновиду терористичних злочинів та встановлює його місце у системі цих злочинів; розглядає об'єктивні і суб'єктивні ознаки втягнення у вчинення терористичного акту як злочину і як складу злочину.

Кримінальний відповідальність за публічні заклики до вчинення терористичного акту присвячена дисертація іншої української дослідниці О. В. Епель. Учена вважає, що одним з ефективних заходів протидії терористичних проявів Української держави є створення чіткого та ефективного антитерористичного законодавства, і перш за все – його кримінально-правової частини, оскільки у прийнятих останнім часом міжнародних конвенціях, що присвячені питанням протидії тероризму, простежується тенденція до розширення кримінально-правового захисту від терористичних діянь та рекомендується державам встановити нові кримінально-правові норми про відповідальність за терористичні діяння [52].

Водночас, виходячи із завдань нашого дослідження, предметом зацікавлення є насамперед сучасні дослідження тероризму як злочину чи злочинної діяльності. Відтак, у роботі

увагу буде зосереджено насамперед на кримінально-правових та кримінологічних розвідках. Праці саме цього напрямку, з огляду на необхідність систематичності у вирішенні означеної проблеми, доцільно диференціювати на декілька груп.

Перша група об'єднує дослідження поняття тероризму та суміжних понять. Так, провідний фахівець з цієї проблематики В. П. Ємельянов на основі поглибленого аналізу міжнародних конвенцій, кримінального законодавства деяких країн та наукової літератури розробив концепцію структурування тероризму в таких трьох розуміннях: 1) тероризм у вузькому (власному) розумінні; 2) тероризм у широкому розумінні і 3) тероризм у найбільш широкому розумінні [53, с. 7].

Тероризм у вузькому розумінні – це загальнонебезпечні діяння, спрямовані на залякування населення з метою спонукання держави, міжнародної організації, юридичної особи чи групи осіб до вчинення або відмови від вчинення якихось дій. При цьому, як справедливо зазначає В. П. Ємельянов, тероризм у подібному розумінні характеризується такими взаємопов'язаними ознаками, як: 1) вчинення загальнонебезпечних дій або погроза такими діями, що породжує загальну небезпеку; 2) створення обстановки страху, пригніченості, напруженості; 3) публічний характер терористичних дій; 4) застосування загальнонебезпечного насильства стосовно одних осіб чи майна з метою схиляння до поведінки інших осіб (суб'єктів впливу), від яких залежить прийняття вигідних для терористів рішень (органи державної влади, місцевого самоврядування, міжнародні організації, певні фізичні та юридичні особи) [55, с. 57]. На думку цього автора, саме сукупність указаних ознак у їх взаємозв'язку та взаємообумовленості характеризує терористичний акт як злочин, що вчиняється у реальній дійсності. Відсутність у діянні будь-якої з указаних ознак свідчить про відтніть самого терористичного акту. Цією сукупністю ознак терористичний акт відрізняється від суміжних злочинів, які можуть містити будь-які з цих ознак, але не всі в їх сукупності [54, с. 235].

На переконання іншого вітчизняного дослідника А. Е. Ізетова, якщо йдеться про тероризм у вузькому розумінні, то не викликає заперечень констатація повноти охоплення зако-

нодавчою новелою певного кола терористичних проявів, які охоплюються поняттям тероризму саме у його вузькому розумінні. Якщо ж мається на увазі тероризм у найбільш широкому його тлумаченні, то зазначене доповнення кримінального закону призводить до виникнення нових проблемних питань щодо кваліфікації злочинних дій [69, с. 11].

Тероризмом у широкому розумінні охоплюються такі злочинні діяння у вузькому розумінні й усі інші злочини терористичної спрямованості (терористичного характеру), тобто суспільно небезпечні діяння, спрямовані на залякування населення з метою спонукання держави, міжнародної організації, юридичної особи чи групи осіб до вчинення або відмови від дій, а також сприяння таким діянням [155]. Інакше кажучи, поняттям «тероризм у широкому розумінні» або «злочини терористичного характеру», охоплюються не лише загальнонебезпечні, а й інші суспільно небезпечні діяння, які відрізняються від тероризму у вузькому розумінні тільки за першою конститутивною ознакою – загальнонебезпечним характером дій або погрозою такими діями, що породжує загальну небезпеку. Щодо решти ознак, якими характеризується тероризм у вищезазначених розуміннях, то вони повністю збігаються.

Таку позицію ученого підтримує М. В. Семикін. Автор звертає увагу на залякувальний вплив на населення, створення обстановки страху на соціальному рівні, щоб на цьому тлі добитися певних поступок від тих організацій чи осіб, які можуть приймати вигідні для терористів рішення [185, с. 68]. У реальній дійсності, крім терористичного акту, до поняття «інші злочини терористичної спрямованості» належать, наприклад, захоплення заручників, викрадення людини, захоплення будинків, споруд, водного або повітряного судна, залізничного рухомого складу тощо, якщо зазначені діяння вчиняються публічно, спрямовані на виникнення у населення почуття страху, напруженості і мають за мету вплив на прийняття якогось рішення або відмову від нього з боку держави, міжнародної організації, фізичної або юридичної особи чи групи осіб.

Нарешті, тероризм у найбільш широкому розумінні, за В. П. Ємельяновим, – це суспільно небезпечні діяння, спрямовані на залякування населення з метою спонукання держави,

міжнародної організації, юридичної особи чи групи осіб до вчинення або відмови від вчинення якихось дій, а також сприяння такими діями задоволенню вимог злочинців [60, с. 25].

Розвиваючи думку зазначеного автора, А. Е. Ізетов стверджує, що дотримуючись логіки збільшення обсягу поняття на кожному наступному рівні, останнім поняттям охоплюється як тероризм у широкому розумінні цього слова, так і будь-які дії, що полягають у сприянні підготовці або вчиненню злочинів терористичної спрямованості чи інших терористичних дій у будь-якому їх вигляді, як-от: створення терористичних груп чи терористичних організацій, участь у таких групах або організаціях, керівництво ними, вербування, озброєння та навчання терористів, фінансування терористичної діяльності, навіть пропаганда і поширення ідеології тероризму та ін. Отже, до категорії «тероризм у найширшому розумінні», окрім злочинів терористичної спрямованості входять і будь-які форми та види сприяння їм [69, с. 16].

Натомість А. І. Долгова пропонує тлумачення тероризму у двох значеннях – у вузькому та широкому. При цьому вузьке значення відображає диспозиція ст. 205 КК РФ «Тероризм», у ч. 1 якої зазначається, що тероризм – це вчинення вибуху, підпалу або інших дій, які створюють загрозу загибелі людей, спричинення значного матеріального збитку або настання інших суспільно небезпечних наслідків, якщо ці дії вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення або справляння впливу на прийняття рішень органами влади, а так само загроза вчинення вказаних дій з тією ж метою. Щодо широкого розуміння поняття «тероризм», то воно, на думку А. І. Долгової, закріплено у ст. 3 Закону РФ «Про боротьбу з тероризмом». До злочинів терористичного характеру, які передбачаються у цій статті, віднесені й діяння, пов'язані із втягненням у вчинення злочинів терористичного характеру або іншим сприянням їх вчиненню (ст. 205 КК РФ) [99, с. 192–193].

І. І. Артамонов під терміном «тероризм» пропонує розуміти «будь-який акт насильства (вбивство, ушкодження, захоплення заручників, матеріальних об'єктів та їх руйнування) або загрозу його застосування, що здійснюється умисно різноманітними способами, із застосуванням будь-яких засобів з

метою, припинення політичної діяльності, порушення громадської безпеки, залякування населення або справляння впливу на прийняття рішень органами державної влади, місцевого самоврядування, адміністрацій підприємств, установ, екіпажами транспортних засобів, що створює в суспільстві атмосферу страху, паніки, розгубленості». Уточнюючи ознаки тероризму, цей науковець зазначає: «Тероризм являє собою протиправне застосування сили або загрози силою; тероризм спрямований на створення залякувального впливу, залякування більш широкого кола осіб, ніж безпосередніх жертви; метою терористичних акцій виступає спонукання влади, населення, окремих осіб до відповідних дій або відмови від їх здійснення на користь терористів» [14, с. 98].

Окремі дослідники вважають, що «тероризм – це дії, спрямовані на урівноваження шансів або на перелом гри... З точки зору самих терористів, їх дії – це форма поновлення порушеної справедливості» [194].

Розширене визначення цього поняття запропонував В. Є. Петрищев: «Тероризм – це систематичне, соціально і політично вмотивоване, ідеологічно зумовлене використання насильства або погроз застосування його, за допомогою чого через залякування фізичних осіб здійснюється управління їх поведінкою у вигідному для терористів напрямку і досягається визначена терористами мета» [144]. Є. П. Кожушко запропонував своє визначення цього поняття: «Тероризм – це тактика політичної боротьби, що характеризується систематичним застосуванням ідеологічно мотивованого насильства та виражається у вбивствах, диверсіях, саботажі, викраденнях та інших діях, які становлять загрозу життю і безпеці людей» [82].

На переконання Е. Г. Ляхова, тероризм будь-якого виду є одним із видів насильства, а в центрі терористичного акту перебуває фізична особа або група осіб, вплив на яких повинен призвести до змін у політичній сфері, тобто у національних, класових і міжнародних взаємовідносинах. Організатором такої терористичної дії є державний орган, а виконавцями – конкретні фізичні особи. Для проведення таких акцій використовуються найрізноманітніші засоби і способи – це шантаж, захоплення заручників, викрадення, вбивства, завдання тяжких тілесних ушкоджень тощо [116].

Багатоманітні трактування поняття «тероризм» запропоновані знаними закордонними вченими. Так, експерт з Ізраїлю Б. Ганор подає своє бачення: «Тероризм – це інтенсивне застосування або загроза застосування насильства стосовно цивільних осіб або цивільних об'єктів з метою досягнення політичної мети» [239, с. 9–10]. Суть цієї дефініції полягає в об'єднанні трьох ознак, без яких насильство не може бути кваліфікованим як тероризм: по-перше, насильницький акт або загроза його (психологічний фактор впливу на об'єкт); по-друге, мета теракту має політичний характер; по-третє, мішенями терористів виступають цивільні особи, що докорінно відрізняє тероризм від інших видів політичного насильства, наприклад, партизанської війни.

Відомий американський фахівець у галузі міжнародного права Р. Фальк пропонує двояке визначення тероризму, а саме: «Будь-який тип політичного насильства, що не має адекватного морального і юридичного виправдання, незалежно від того, хто до нього вдається – революційна група чи уряд» і «Політичний екстремізм, що вдається до насильства без розбору або до насильства стосовно невинних осіб» [245]. Згідно з твердженням цього вченого, «терорист зазвичай намагається використовувати насильство в символічному сенсі, щоб охопити мільйонну аудиторію. У 800 млн. осіб оцінювалася кількість глядачів Мюнхенської олімпіади у 1972 р., коли були вбиті 12 ізраїльських спортсменів. Насильство було спрямовано однаково на всіх, як на тих, хто дивився спортивні змагання, так і на тих, хто загинув. Його намагалися використати як форму шантажу – зверніть на нас увагу, інакше...» [245, с. 18].

Знаний французький філософ, культуролог, соціолог і публіцист Жан Бодріяр також детально аналізував тему сучасного тероризму: «Тероризм проник скрізь, він слідує як тінь за системою панування, завжди готовий вийти з тіні, наче подвійний агент. Більше немає демаркаційної лінії, яка дозволяла б його позначити, тероризм знаходиться в самому серці культури, яка проти нього бореться, і видимий розрив і ненависть, яку звертають до світу експлуатовані та підпорядковані Заходу, таємно з'єднується з внутрішнім розламом в системі панування. І цей внутрішній розлам можна протиставити кожному

видимому антагонізму. Але з іншого боку, система не може нічого протиставити структурі вірусу, що прийняла форму практично автоматичного реверсу на саму себе власною міццю, – наче апарат влади виділяв фермент, який би його руйнував. І тероризм і є ударною хвилею цієї німої реверсії» [22, с. 143].

Науково-практичному дослідженню проблем боротьби з загрозами сучасного тероризму присвячена робота В. В. Кафтана «Протидія тероризму» [79], в якій обґрунтовується авторське бачення сутності та змісту елементів сучасного тероризму, його причин, організаційно-практичних основ, потенціалу особистості, суспільства, держави і міжнародного співтовариства у створенні всеосяжної системи антитерористичної безпеки. Згадана праця особливо актуальна сьогодні, в XXI ст., коли тероризм став одним із головних викликів не лише в регіональному, але й міжнародному масштабі.

Безумовно, виклад підходів до трактування сутності феномена тероризму можна продовжувати. Але наведених цитат, як видається, достатньо, щоб констатувати, що позиції з приводу тлумачення поняття тероризму істотно різняться. В. Лакер з цього приводу зазначив, що найближчим часом взагалі неможливо сподіватися того, що терорологам вдасться погодити прийнятну дефініцію тероризму, адже багато зовнішніх чинників суспільства суперечать цьому. Щоправда, цей учений усе ж сам постійно робить спроби визначити це складне явище, а тому вважає, що «тероризм – це застосування насильства групою людей, які діють з певною політичною або релігійною метою зазвичай проти певного уряду, інколи проти іншої етнічної групи, класу, релігії чи політичного руху» [242, с. 34].

Слушно з приводу складності визначення поняттєвої сутності цього феномена пише Крістофер Даазе: «Велика частина терористичних студій останніх 40 років присвячена питанню дефініції. Проте ці зусилля не дозволяють нам сьогодні говорити про існування загальнообов'язкової концепції тероризму. Навпаки, з'являються все нові та нові дефініції. У 80-ті рр. XX ст. Алекс Шмід уклав список із 109 визначень тероризму, щоб синтезувати на цій базі загальноприйняте визначення. Проте більшість дослідників дистанціювалися від цього визначення, і число дефініцій продовжувало зростати.

Складається враження, що прискорення дискусії про дефініції тероризму веде не до ясності поняття, а до ще більшої плутанини» [246, с. 56].

Історичний аспект, на якому акцентують увагу терорологи, – намагання довести залежність цього злочинного за своєю суттю феномена від суміжних явищ та понять. Зокрема, багато дослідників розглядають тероризм як форму політичної боротьби, як особливий вид війни, вказуючи на спільні та відмінні риси між «класичною» війною та тероризмом тощо [208; 209; 231; 234; 240]. Наприклад, А. С. Ісаков пов'язує тероризм з екстремізмом, який за останні роки набув поширення. Поняття «екстремізм» і «тероризм», як підкреслює науковець, настільки близькі, що їх практично неможливо розділити [75].

С. Н. Абельцев виокремлює «кримінальний екстремізм» і пов'язує його з насильством. Злочинну діяльність у цьому розумінні він називає екстремістською. Науковець використовує термін «синдром кримінального екстремізму» і пов'язує його з такими поняттями, як загальнокримінальні терористичні акти, терористичні злочини, злочини терористичного характеру. На його думку, всі ці «екстремістські акти» необхідно розглядати в системі кримінального насильства [1, с. 46–48].

Є. С. Гундарь розглядає кримінальний екстремізм як крайню форму тероризму, злочинів терористичного характеру. Як вважає він, практика показує, що екстремізм стає зброєю і засобом злочинної діяльності у процесі досягнення злочинцями своїх цілей. Їм вигідно використовувати екстремізм (саме як зброю і засіб), тому що різноманітні його кримінальні форми дозволяють швидко отримати бажаний результат від злочинів терористичного характеру [37]. Проникнення кримінального екстремізму в усі сфери життєдіяльності людей перетворює його на реальну загрозу життю та здоров'ю окремої особи та суспільства загалом. Таку ж загрозу створює й тероризм. Тут необхідно зважати на зв'язок між цими явищами. Тероризм, як зазначає Є. С. Гундарь, – це свідоме використання нелегітимного насильства з боку будь-якої групи або окремих осіб, які намагаються досягти відповідної злочинної мети, якої не можна досягти легітимним способом. Як підкреслює науковець, із цього випливає, що насильство, здійснюване терорис-

тами, перебуває у прямій залежності від досягнення злочинної мети. Основна мета кримінального тероризму – особиста вигода терористів [37, с. 103–110].

Не менш складним аспектом трактування цього соціально-політичного феномена є розуміння тероризму як форми війни чи насильства. Терористи на відміну від військових не намагаються приховати своїх злочинних намірів, але у них немає визначеної території, на якій проводяться воєнні дії, нейтральної території; у них не існує також і обмежень на види використуваної зброї. Військові усвідомлюють, що застосування зброї проти цивільного населення є винятком або непорозумінням, а мета терористів – навести жах, паніку, примусити боятися. П. Вілкінсон зазначає, що «на практиці неймовірно складно провести межу між війною та терором. Але навіть цей факт не перетворює кожну герилью – яка вимушено ухиляється від правил війни – у тероризм» [248]. Тому доцільно розмежовувати ці поняття і ні в якому разі не можна їх узагальнювати.

Більшість терорологів представляє більш-менш обґрунтовану позицію, яка вбачає категоріальну відмінність між тероризмом та герильєю (партизанською війною). З-поміж них дехто стверджує, що не можна з'ясувати чітко розуміння тероризму, якщо не брати до уваги насильницьку дію, її мету та ймовірність політичного успіху. Герильєрос діють в рамках міжнародного права, атакують лише комбатантів і ведуть боротьбу з обґрунтованою перспективою успіху; тобто їхнє застосування насильства можна було б визнати легітимним. Натомість терористи зазнали б фіаско як мінімум на одному з цих тестів на легітимність. Вони або порушили б міжнародне право, або вбивали б не-комбатантів, або вели б безперспективну боротьбу; як наслідок їхнє застосування насильства можна було б визнати нелегітимним [99, с. 136].

Ю. М. Антонян виділяє один із підходів, який визначає в тероризмі таку відмінну ознаку, як залякування, що, на його думку, дозволяє говорити не тільки про тероризм, але і про терористичну злочинність як вид злочинності, що містить також посягання на життя державного чи громадського діяча, захоплення заручників, вимагання, деякі злочини проти

правосуддя, проти державної влади. Тероризм може включати в себе помсту, а також демонстрацію сили, зверхності, безстрашності, мужності, ідеї перемоги [11]. Учений також виокремлює надзвичайно небезпечний вид насильства – терористичну війну, яка на його думку, повинна стати об'єктом кримінально-правових і кримінологічних досліджень. Відмінною особливістю сучасної терористичної війни є те, що вона ведеться не країною, а терористичною організацією, хоча нерідко і за підтримки окремої держави (Ірак, Афганістан, Лівія), котра явно в ній участі не бере. Саме ознаки такої війни (гібридної) має неприхована російська агресія проти України.

Ще один важливий момент – це відмежування тероризму від протестних форм громадянського спротиву. Це питання особливо актуальне для сучасної України, адже важливо усвідомлювати чому акції під час Революції Гідності на Майдані підпадають під кваліфікацію поняття тероризму, а події на Сході України, що фактично переросли у тривалі повномасштабні воєнні дії і розглядаються як антитерористична операція, за всіма ознаками підпадають під визначення КК України (ст. 258 та інші) як «тероризм» [93].

Можливо, частину відповіді на це питання отримаємо з характеристики протестів у Німеччині, яку дала Ульріка Майнгоф «Межу, яка розділяє словесний протест і фізичний опір, було перетнуто в демонстраціях протесту проти замаху на Руді Дучке, перетнуто вперше багатьма, а не одинаками, упродовж кількох днів, а не одноразово, в багатьох місцях, а не лише в Берліні, реально, дієво, а не тільки символічно. Після 2 червня шпрингерівські газети лише спалювали, тепер було здійснено спробу блокувати їх постачання. 2 червня летіли лише яйця і помідори, тепер летіло каміння. В лютому було показано цікавий і веселий фільм про приготування напалму – «коктейлю Молотова», тепер були реальні пожежі. Кордон, який розмежовував протест і спротив, перейдено. Чи вважати всі ці події абсурдним, терористичним насильством? Констатуємо наступне: ті, хто з позицій режиму засуджує бруківку і підпали, але не критикує розв'язане концерном Шпрингера цькування, не засуджує бомби, які летять на В'єтнам, терор в Ірані, ті, хто дійсно міг би експропріювати Шпрингера, а замість цього створює «велику коаліцію», ті, хто дійсно міг би розповсюди-

ти в ЗМІ правду про газети «Більд» та «Берлінер Цайтунг», замість цього розпускають чутки про студентів, лицемірять, виступаючи за відмову від насильства, підходять до того, що відбувається, з різними мірками; всі вони хочуть того, чого й ми, хто вийшов на вулиці з камінням в кишенях, але ми не хочемо політики, нав'язаної нам як невідворотній фатум, недієздатних, інертних мас, безсилля опозиції, яка ніщо і нічому не зможе довести, демократичних забав у пісочниці, надзвичайного стану, який оголошується, коли справа стає загрозливою. Тепер, коли кайдани пристойности скинуті, можна і треба знову зі самого початку продовжувати дискусію про насильство і контрнасильство. Контрнасильство в тому вигляді, в якому воно було застосовано в ці революційні дні, не сприяє тому, щоб викликати симпатію чи схилити перестрашених лібералів на бік позапарламентської опозиції. Для контрнасильства є небезпека стати насильством, коли жорстокість поліції стане визначати закони дій, коли безсилий гнів замінить розум, коли майже бойові дії викличуть застосування теж майже бойових засобів» [120, с. 81–88].

Окремим важливим аспектом розгляду феномена тероризму з позицій кримінології і кримінального права, на наш погляд, слід вважати класифікаційні підходи до вивчення цього явища. Тепер тероризм класифікують за найрізноманітнішими критеріями. Одну з перших спроб систематизувати всю багатоманітність терористичних дій було здійснено на конференції з уніфікації кримінального права 1934 р. в Мадриді, де вчені-правники зійшлися на думці, що необхідно розрізнити тільки тероризм «політичний» і тероризм «соціальний» [32].

Англійський дослідник П. Вілкінсон у своїй концепції класифікації тероризму виокремлював тероризм «революційний», коли діяльність терористів спрямовується на зміну політичної системи, «підреволюційний», коли тероризм спрямовується на певні зміни в межах існуючої політичної системи, та «репресивний» – у випадку, коли терористична діяльність окремої держави скеровувалась проти іншої держави або ж проти опозиції [248].

Американський фахівець з проблем тероризму Дж. Мотлі запропонував модель класифікації, за якою всі терористичні організації поділяються на дві великі групи: ліві та праві.

О. Крайнев класифікує тероризм як політико-соціальний та політико-релігійний. Ф. Форсайт вважає, що існує чотири різновиди тероризму: національний, одномірний, політичний, релігійний. М. Денікер поділяє тероризм на програмовий, добродесний, раціональний і патологічний. Л. Діспо виокремлює чотири види тероризму: тероризм держави лівих, тероризм держави правих, тероризм лівої опозиції, тероризм правої опозиції. А. МакВілсон, досліджуючи феномен тероризму, зазначає, «...що найпильнішою увагою в останні три десятиріччя викликали у Західній Європі та Північній Америці прояви субверсивного, підривного тероризму – ультралівого чи іншого (етнічно-політичного, релігійно-політичного) походження». Деякі дослідники стверджують, що «загальноприйнятої, раціонально обґрунтованої типології тероризму, на жаль не існує. Нинішні спроби опрацювати таку типологію викликають величезні хаотичні враження. Значні вади були вже у спробі розрізнення революційного та субреволюційного тероризму як двох основних типів субверсивного терористичного насилля, однак ще більші проблеми виникли згодом, при розрізненні підтипів революційного та субреволюційного тероризму» [32].

Німецькі дослідники І. Фетчер, Х. Мюклер, Х. Людвіг також виділяють три типи сучасного тероризму, але за іншими критеріями: тероризм пригноблених етнічних меншин; тероризм визвольних рухів; тероризм індивідів і груп з політичних мотивів з метою зміни політичного ладу [137].

Г. Денікер поділяє тероризм на внутрішній (дії громадян проти своєї держави на своїй території); транснаціональний (дії громадян однієї держави проти своїх співвітчизників на території іншої держави); міжнародний (міжнародні, міжнаціональні групи терористів діють проти іншої або інших держав) [43].

Філософи права запропонували класифікацію за такими видами: революційний і контрреволюційний; субверсивний (спрямований на дестабілізацію системи) і репресивний (пов'язаний з придушенням); фізичний і духовний; селективний (індивідуальні теракти) і сліпий (проти невизначеного кола осіб); провокаційний (властивий міжнародному тероризму); превентивний терор (здійснюваний спецслужба

ми держав); військовий терор (коли в доктрину ведення війни входять особлива нелюдськість, нещадність і жорстокість військових операцій щодо мирного населення, дітей, об'єктів Червоного Хреста, військовополонених і т. д.); кримінальний терор (стан злочинності, коли вона виходить з-під контролю правоохоронних органів) [65].

Натомість з позицій юридичної психології російський тероролог В.В. Лунеев запропонував виділяти такі як окремі види: політичний; кримінальний; національний і релігійний; державний; стихійний і організований; повітряний; міжнародний тероризм.

Отже, питанням класифікації проявів тероризму ученими приділено належну увагу. Безумовно, нам, виходячи з обсягу предмета дослідження, сама по собі класифікація без аналізу особливостей причин виникнення та специфічних ознак відповідного виду тероризму може послужити допоміжним чинником у комплексному вирішенні поставленого наукового завдання. Таким же доповнювальним елементом на наш погляд, є питання класифікації терористичних актів, що є основною ланкою терористичної діяльності, її результатом з відповідними наслідками. Терорологи вважають, що переважають у такій класифікації т. зв. загальнокримінальні терористичні акти. За даними О. Бокова, їх питома вага у загальній кількості вчинених актів становить 84% [23].

Ю. І. Ласкін вважає: «Такі теракти є криміналом, як і викрадення людей, захоплення заручників, вбивство» [105]. Подібні діяння (загальнокримінальні терористичні акти) вчиняються, в основному, при злочинних «розборках» у громадських місцях. Ю. І. Ласкін виділяє терористичні акти, що здійснюються за наймом – «замовні теракти». За його даними таких терактів майже 80% у їх загальній кількості.

Більшість спеціалістів пропонують розділяти групові та одиночні теракти, класифікувати загальнокримінальні терористичні акти за мотивом діяння. Звертається увага і на інші критерії класифікації терористичних актів, на їхній тісний зв'язок з типологією терористів. Дослідники підкреслюють, що типам терористичних актів завжди відповідають типи злочинців. Докладніше про це йтиметься далі.

У контексті нашого дослідження особливу вагу становить з'ясування та аналіз терористичної діяльності, тому маємо розглянути, як ця проблематика висвітлюється у спеціальній літературі. На жаль, доводиться констатувати, що дослідження цих питань мають фрагментарний характер. Зазначимо, що кримінологи, криміналісти, фахівці з кримінального права поки що недостатньо активно, зважаючи на правові реалії сьогодення розробляють цю тематику і це відповідно позначається на ухваленні вкрай необхідних законодавчих актів, на удосконаленні чинного законодавства і на ефективному наближенні його до правоохоронної практики.

Як відомо, ще на VIII Міжнародному конгресі ООН з попередження злочинності та поведження зі злочинцями (Гавана, 1990 р.) основними причинами тероризму були названі: бідність, безробіття, неграмотність, брак доступного житла, недосконалість системи освіти і підготовки кадрів, відсутність життєвих перспектив, відчуження та маргіналізація населення, загострення соціальної нерівності, ослаблення сімейних і соціальних зв'язків, недоліки виховання, негативні наслідки міграції, руйнування культурної самобутності, нестача об'єктів культурно-побутового призначення, поширення засобами масової інформації ідей і поглядів, що ведуть до зростання насильства, нерівності і нетерпимості. Відтоді дія цих чинників не лише не послабилася, а навпаки загострилася.

Тепер у юридичній літературі узагальнено представляють низку детермінант, що спричиняють поширення тероризму, а саме:

1) помітне зниження життєвого рівня в поєднанні з безпрецедентно збільшеною соціальною диференціацією, через що актуалізуються соціально-психологічні чинники, як злість, заздрість, ненависть, ностальгія за минулим і т. п.;

2) економічна і енергетична криза, зростання цін, інфляція;

3) кризовий стан ряду соціальних і професійних груп, особливо військових, та осіб, що мають військовий досвід, в тому числі і тих, які мають досвід роботи з вибуховими пристроями і вибуховими речовинами;

4) зростання безробіття, яке обумовлює проблеми міграції, бродяжництва, психологічної і професійної деградації і дезорієнтації особистості в умовах ринкової економіки тощо;

5) широке розповсюдження серед населення зброї, військової підготовки і специфічних військових умонастроїв, пов'язане з участю значної частини військових у реальних бойових подіях (афганська, дві чеченські війни), так і з вимушеним перепрофілюванням багатьох працівників спецслужб, які нерідко вживаються в кримінальні структури; доступність зброї і велике число відставних військових, що шукають собі застосування;

6) підрив довір'я до легітимних урядів або їх насильницьке чи повалення (наприклад, діяльність західнонімецької «Фракції червоної армії» (РАФ) та італійських «Червоних бригад»);

7) національне самоствердження (як наприклад діяльність Вірменської секретної армії за звільнення Вірменії (АСАЛА));

8) поширення засобами масової інформації ідей і поглядів, що провокують зростання насильства, до нерівності ставлення нетерпимість, нав'ювання населенню марень про всемогутність і всездозволеності терористів та ін. [96, с. 51].

Російський тероролог П. О. Кабанов вказує на низку політичних причин, переважно кримінологічного характеру, які впливають на ескалацію політичного тероризму. Основні з них такі: 1) репресії з боку правлячої еліти щодо опозиційних політичних партій; 2) нав'язування правлячою елітою нетрадиційних для конкретного суспільства соціально-політичних нововведень; 3) загострення внутрішньополітичних конфліктів в середині самої держави; 4) зіткнення політичних інтересів двох держав в якомусь з регіонів; 5) помилки в національній політиці, що допускаються урядом; 6) цілеспрямоване розпалювання національної ворожнечі окремими людьми, групами, партіями (наприклад, рух ваххабітів); 7) агресія відносно іншої держави і його окупація, здебільшого це тягне за собою збройний опір мирного населення (партизан), що використовує терористичні методи (вибухи, підпали важливих об'єктів і т. д.); 8) заохочення тероризму на рівні державної політики, як це роблять Лівія, Іран, Ірак, Афганістан (а тепер

до цих країн ще слід додати й Російську Федерацію), а це потребує кримінально-правової оцінки, що й спробуємо зробити згодом; 9) невдоволення діяльністю уряду іноземних держав, у зв'язку з чим, відбуваються терористичні акти проти його представників й установ [76].

За останні десятиліття значного поширення набула релігійна нетерпимість (релігійний фанатизм), що додає своїх специфічних ознак до багатогранності феномена цього явища.

Потужним чинником, що сприяє поширенню тероризму, науковці називають також корупцію. У зв'язку з цим учені справедливо зазначають, що корупція є своєрідним каталізатором організованої злочинності, таким чином, впливаючи на ескалацію тероризму. Вплив цей може бути прямим (пособництво безпосередньо терористам через фінансування їх злочинної діяльності), або непрямим (наприклад, пособництво організованим злочинним формуванням, які займаються наркобізнесом, доходи від якого надходять в розпорядження терористів) [151].

На наше переконання, тероризм має багато споріднених рис з корупцією, вони подібні за своїми параметрами, адже загроза обидвох явищ існує в кожній країні світу, і уникнути їх майже неможливо. Можна лише мінімізувати потенційні збитки або об'єкти загрози, які можуть бути піддані терористичним атакам.

Як істотну причину ескалації тероризму науковці називають глобалізацію злочинності, що стало наслідком загальносвітового глобалізаційного розвитку. Процеси світової глобалізації та інтеграції справляють свій вплив на перебіг соціально-економічних і політико-правових процесів у державах. Водночас, вони мають свій вплив і на активізацію терористичної діяльності певних екстремістських угруповань, злочинних організацій.

Усі перелічені й оглядово розглянуті чинники, що тією чи іншою мірою впливають на формування специфічних ознак феномена тероризму, безперечно, заслуговують комплексного монографічного дослідження. Однак досі цій проблематиці присвячено лише незначну частку доволі широкого спектру пізнання предмета, що заслуговує на глибоке аналітичне дослідження. Очевидно, на його результативність, як прави-

ло притаманних злочинності загалом впливає те, що детермінанти тероризму розглядаються у загальному контексті причин виникнення та поширення тероризму, без врахування насамперед специфіки. Деякою компенсацією у цих прогалинах може бути виділена нами наступна група досліджень, які стосуються питань кримінальної відповідальності за тероризм та вдосконалення законодавчої бази. До них, як вже зазначалося, слід віднести праці В. П. Ємельянова. Доповненням до аргументованих висновків, обґрунтованих у публікаціях цього вченого та його колег, можна вважати дисертаційне дослідження С. М. Мохончука, в якому докладно охарактеризовано кримінально-правову природу тероризму, щоправда за КК України 1960 р. [128].

Нові для вітчизняного законодавства склади злочинів, що на нашу думку охоплюються поняттям тероризм, також піддані науковому аналізу. Так, М. В. Семикін спочатку на дисертаційному, а потім на монографічному рівні проаналізував питання відповідальності за створення терористичної групи чи терористичної організації [185, 186]. А. В. Кубальський, зосередивши свою дослідницьку увагу на питаннях кримінально-правової протидії тероризму в Україні, розкрив кримінологічні складові феномена цього злочинного явища, котре, звичайно ж, не спроможне існувати без належного фінансування [98]. Саме це питання стало предметом дисертаційного дослідження і Л. В. Новікової [133].

Таким чином, слід констатувати, що сутність феномена тероризму в розглянутих працях висвітлена різнопланово, виходячи з тих завдань, які перед собою ставили дослідники. Водночас навіть поверховий оглядовий аналіз згаданих вище праць свідчить про те, що актуальність цієї проблематики не лише зростає, а й загострюється. Особливо це відчувається з урахуванням сучасних реалій в нашій країні. Українська спільнота, громадянське суспільство після пам'ятних подій Революції Гідності чекає від науковців відповіді на питання: чому в Україні, яка понад двадцять років вважалася однією з найбільш спокійних держав Європи, стався такий «терористичний вибух», які причини призвели до цього, як протидіяти цьому явищу принаймні засобами кримінального права.

1.2. Зміст та обсяг поняття тероризму

Перед ученими різних галузей знань вже давно постало кардинальне запитання: «що таке тероризм?». На нього намагаються знайти відповідь сотні філософів і соціологів, правників і психологів, політологів та представників багатьох інших гуманітарних наук.

Термін «тероризм» походить від лат. terror – страх, жах. Уперше терор як метод політичної дії з'явився під час Великої французької революції й втикористовувався радикальними революціонерами для репресій проти політичних супротивників. Таким чином, терор (тероризм) – спосіб вирішення політичних проблем методом насильства. Застосування насильницьких методів у політиці здійснюється як державами відносно політичної опозиції, так і різними підпільними групами проти панівних класів і державних інститутів. тому треба розглядати ці явища окремо.

Під терором розуміється здійснення репресій державою відносно своїх громадян і політичної опозиції з метою паралізувати волю до опору й затвердити своє панування. Тероризм розглядається як властива опозиційним політичним групам діяльність. Опозиціонери застосовують насильство (або загрожують застосувати таке) стосовно громадян (у тому числі іноземців) або майну, з метою домогтися політичних поступок з боку держави. Ціль терористичних дій – досягти зміни політики, впливаючи на владу, групи населення, представників іноземних держав і міжнародних організацій [22, с. 8].

Існують три основних погляди на природу тероризму: виходячи з бойових проявів терористичної діяльності, кримінальних і соціально-політичних. Відповідно до першої позиції тероризм розглядається як специфічний вид збройних дій і визначається як «збройний конфлікт низької інтенсивності». Друга точка зору наголошує на кримінальній складовій і класифікує тероризм як вид кримінальної злочинності. Третя – вважає тероризм видом політичної боротьби, що формується на основі соціально-політичного протесту [24, с. 9].

У тлумачному словнику сучасної української мови дається таке трактування: тероризм – найгостріша форма боротьби

проти політичних і класових супротивників із застосуванням насильства аж до фізичного знищення; надмірна жорстокість стосовно кого-небудь, залякування насильницькими діями; здійснювання, застосування терору, діяльність і тактика терористів [27, с. 1242]. Подібного змісту тлумачення знаходило і в суспільно-політичній, у т.ч. юридичній літературі. Однак чи можна його (тобто таке тлумачення) сприймати як визначення поняття тероризму, оскільки ще досі, незважаючи на багаточисельні спроби науковців, такої загальноприйнятої дефініції цього феномена не вироблено, – відповідь може бути не однозначною. Ще й нині доводиться визнати слушними зауваження одного з учасників авторитетної міжнародної конференції, яка проходила в Італії на початку 70-х рр. ХХ ст. «Досить ймовірно, що ми ніколи не знайдемо критерію для тероризму, як не знайшли його для хуліганства. Існує крадіжка, вбивство, підпал, викрадення, тероризм же з точки зору юриста – тавтологія» [205, с. 27].

Та незважаючи на те, що вкладається різний зміст у розуміння сутності тероризму, що відсутня однастайність у трактуванні цього небезпечного феномена, світова спільнота веде пошук шляхів щодо вироблення всеохопної протидії його поширенню, координації засобів і заходів боротьби, як на колосальному, регіональному, так і на міжконтинентальному рівні.

Саме на це спрямовуються зусилля науковців та практиків протягом тривалого часу. Водночас, слід констатувати, що напрацьовані наукові та практичні способи, методи подолання цього, злочинного в своїй основі, системно-соціального явища, та навіть протидії йому є не надто ефективними, а якщо констатувати стан сучасних реалій і говорити відверто, то вони є недостатніми. Якою б «благородною» метою не прикривалася терористична діяльність її сподвижників, суть її все одно зводиться до жорстоких антигуманних насильницьких дій, що вчиняються злочинцями для масового залякування, для пригнічення волі тих, хто здатен протистояти насильству.

Визнання тероризму проблемою світового масштабу засвідчує і прийняття низки нормативних актів на міжнародному рівні. Центром розробки міжнародно-правових документів з боротьби з тероризмом стала Організація Об'єднаних Націй.

В її рамках підготовлено й прийнято низку міжнародних договорів загального характеру, спрямованих на боротьбу з тероризмом, а саме: Конвенцію про запобігання і покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів, від 14 грудня 1973 р.; Міжнародну конвенцію про боротьбу із захопленням заручників від 17 грудня 1979 р.; Міжнародну конвенцію про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців від 4 грудня 1989 р.; Конвенцію про безпеку персоналу Організації Об'єднаних Націй та зв'язаного з нею персоналу від 9 грудня 1994 р.; Міжнародну конвенцію про боротьбу з бомбовим тероризмом від 9 грудня 1994 р. Певним чином стосується боротьби з тероризмом і Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 18 грудня 2000 р. Для перекриття світових фінансових потоків, спрямованих на підтримку терористів, прийнято Міжнародну конвенцію про боротьбу з фінансуванням тероризму від 9 грудня 1999 р.

Крім універсальних міжнародних договорів, спрямованих проти тероризму загалом, діє ряд угод, завдання яких полягає в тому, щоб створити міжнародно-правову базу для боротьби з тероризмом на окремих напрямках або в окремих територіальних просторах, де здійснюється різноманітна діяльність держав. Зокрема, міжнародно-правовою основою співробітництва держав у боротьбі з тероризмом на повітряному транспорті, оскільки багато терористичних актів здійснюються на повітряних судах або з їх використанням, як це мало місце 11 вересня 2001 р. у США, є такі документи: Конвенція про злочини та деякі інші дії, що здійснюються на борту повітряного судна, від 14 вересня 1963 р.; Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден від 16 грудня 1970 р.; Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, від 23 вересня 1971 р.; Протокол про боротьбу з незаконними актами насильства в аеропортах, які обслуговують міжнародну цивільну авіацію, що доповнює Конвенцію про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, від 24 лютого 1988 р. Ці документи були прийняті в рамках Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО).

Міжнародно-правову основу боротьби держав з тероризмом на морі становлять: Конвенція ООН з морського права від 10 грудня 1982 р. (ст. 100–113); Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства (Рим, 10 березня 1988 р.); Протокол про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки стаціонарних платформ, розташованих на континентальному шельфі (Рим, 10 березня 1988р.).

Величезну загрозу для людства становлять можливості заволодіння терористами зброєю масового знищення, зокрема ядерною. Для запобігання цьому ухвалено: Конвенцію ООН про фізичний захист ядерного матеріалу від 3 березня 1980 р.; Міжнародну конвенцію про боротьбу з актами ядерного тероризму від 14 вересня 2005 р.

Ще одним небезпечним засобом, який може опинитися в руках терористів з метою вчинення ними терористичних актів, є зброя і вибухові речовини. З метою протидії таким проявам в рамках ООН були прийняті документи: Конвенцію про маркування пластичних вибухових речовин з метою їх виявлення від 1 березня 1991 р.; Протокол проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, його складових частин і компонентів, а також боеприпасів до неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, від 31 травня 2001 р.

При ООН з 1973 р. діє спеціальний комітет з тероризму, який працює, в основному, у таких напрямках: вироблення та узгодження правових норм; підготовка міжнародних договорів і конвенцій; виявлення та вивчення причин, що породжують тероризм; розробка заходів боротьби з тероризмом.

Вносить свій вклад у протидію тероризму й європейське співтовариство. Так, держави-члени Ради Європи підписали: Європейську конвенцію про боротьбу з тероризмом від 27 січня 1977 р.; Конвенцію Ради Європи про запобігання тероризму від 16 травня 2005 р. тощо.

Отже, на сьогодні міжнародне співтовариство володіє досить потужною законодавчою базою, що дозволяє вести активну превентивну діяльність. Близько півтора десятків універсальних міжнародно-правових документів містять механізми,

спрямовані на сприяння діяльності держав, міжнародних організацій та інших суб'єктів міжнародного права у боротьбі з таким загрозливим з огляду на його поширення соціальним явищем. Аналіз перелічених вище документів переконує в тому, наскільки відповідально ставляться найавторитетніші міжнародні організації до цієї серйозної проблеми. Її вирішенню присвячено також величезний масив, наукової і публіцистичної літератури, в якій розглянуто феномен тероризму в усіх його вимірах. Усе це дає підстави констатувати, що спостерігається надзвичайно великий спектр тлумачень, оцінок та підходів до досліджуваного явища.

Розбіжність думок про ставлення до нього, демонстрування індивідуальних підходів до його трактування загалом зрозуміла, проте такий плюралізм, на нашу думку, вкрай негативно позначається на вичерпній і об'єктивній ідентифікації виявів тероризму, що конче потрібно для вироблення спільних, колективних методів і механізмів захисту від цього негативного явища. Дається взнаки така плутанина і в правовій сфері: в основних законодавчих актах багатьох країн (а ми проаналізували відповідні статті обґрунтовані трактування у тлумачному словнику міжнародного права знаходимо трактування міжнародного тероризму як «сукупність суспільно небезпечних в міжнародному масштабі дій, що тягнуть за собою безглузду загибель людей, порушують нормальну дипломатичну діяльність держав та їх представників та ускладнюють здійснення міжнародних контактів і зустрічей, а також транспортних зв'язків між державами» [195, с. 122]. А от у тлумачному словнику С. Ожегова і Н. Шведової, пропонується таке тлумачення: «Терор» – фізичне насилля, аж до самого знищення, стосовно політичних противників, а тероризм – це практика терору [155, с. 61].

Таким чином, у значній частині визначень тероризму міститься відсилка до іншого невизначеного поняття «терор», що, на нашу думку є неприпустимим.

Традиційно подібні підходи сформувалися ще в радянську добу. Так, в «Українській радянській енциклопедії» 1984 р. значення слова «терор» подане як «політика залякування, насилля, розправи з політичними противниками аж до їх фізич-

ного знищення, основний метод боротьби буржуазної контрреволюції, фашистських режимів проти прогресивних сил» [227, с. 342].

Варто зауважити, що навіть у сучасній науковій літературі такі поняття як «терор», і «тероризм» нерідко плутають, при цьому деякі автори звичайні злочини терористичної спрямованості називають терором, інші – до різновидів тероризму відносять диктаторські та фашистські режими, релігійні та громадські війни, партизанські й національно-визвольні рухи. Проте останнім часом така позиція в багатьох працях, присвячених проблемам боротьби з тероризмом, зазнала справедливої критики [156, с. 25–43]. Зокрема, ученими проводиться відмежування терору від тероризму на підставі притаманних їм сутнісних ознак.

У контексті нашого дослідження, важливо проаналізувати співвідношення понять «терор» і «тероризм», чітко розмежувати їх тлумачення, виходячи із змістовного наповнення. Це необхідно зробити на відповідному науково-теоретичному рівні, адже у спеціальній, зокрема юридичній, літературі ці поняття вживаються як синоніми. Ті з авторів, хто бачить відмінність між цими поняттями, розрізняють їх за різними критеріями. Наприклад, вважають, що терор – це відкриті, демонстративні дії, а тероризм реалізується в конспіративних, нелегальних діях [64]; на думку польського вченого А. Бернарда терор є насиллям і залякуванням, яке об'єктивно використовується сильнішим стосовно слабшого; тероризм – це насилля і залякування, яке використовується слабшим стосовно сильнішого [236].

Авторитетний вітчизняний фахівець з цих проблем В. П. Ємельянов, відмежовуючи тероризм від терору, чітко зазначає: «По-перше, тероризм – це одноразово здійснюваний акт або серія подібних актів, тоді як терор має тотальний, масовий, безперервний характер. По-друге, суб'єкти тероризму, на відміну від суб'єктів терору, не те що безмежної, а взагалі ніякої офіційно встановленої (виборним шляхом, внаслідок військової інтервенції і т. п.) влади над соціальним контингентом тієї місцевості, де розгортаються їх дії, не мають. По-третє, суб'єктами терору виступають суспільно-політичні структури,

а суб'єктами тероризму – фізичні осудні особи, які досягли віку кримінальної відповідальності. По-четверте, якщо терор – соціально-політичний фактор дійсності, то тероризм – явище кримінально-правової властивості, і насильство при тероризмі має не загальне, а локальне застосування» [53, с. 108].

На основі аналізу різних підходів до розмежування понять «терор» та «тероризм» відстеження оптимально обґрунтованих доказів ми дійшли висновку, що це розмежування має базуватися на такій константі тероризм – це збірне позначення суспільно небезпечних діянь, які відповідною державою чи міжнародним співтовариством визнаються злочинними (злочин чи сукупність злочинів); терор – характерна ознака певного виду діяльності (надмірна жорстокість стосовно когонебудь, створення атмосфери страху тощо).

На переконливу думку українського вченого В. М. Євдокімова, «терор поділяється на внутрішній та зовнішній і характеризується особливо репресивною, жорстокою діяльністю державної влади стосовно політичних противників як усередині країни, так і поза її межами. Проте це не означає, що крім державної влади, ніякі інші сили не в змозі насаджувати повсюдний терор, викликаючи страх і жах не лише в політичних супротивників, а практично у всіх і кожного. Суб'єктом терору може бути не лише державна влада, але й потужні позадержавні утворення або сильна опозиція, що вдалася до відвертого військового конфлікту з державною владою і прагне саме стати до керма держави» [48, с. 94–95].

Зовнішній терор, як вважає цей автор, асоціюється з агресивною або колоніальною політикою держави за її межами. Внутрішній державний терор можна поділити на судовий та позасудовий. Судовий терор виявляється головним чином у кримінальному переслідуванні політичних противників і масштабах застосування до них смертної кари. Позасудовий внутрішній державний терор може виявлятися як терор військового, адміністративного та ідеологічного характеру.

Іншими словами, поняття «терор» означає масове фізичне, психологічне, ідеологічне насильство, що здійснюється суспільно-політичними структурами, наділеними необмеженою владою над соціальним контингентом, який перебуває в

полі їх діяльності, натомість «тероризм» – це суспільно небезпечні діяння, що посягають на ті чи інші сфери життєдіяльності людей, вчинені фізичними, осудними особами, котрі досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність [48, с. 95].

На підставі викладеного, можна погодитись з виокремленням наступних ознак, які відрізняють тероризм від терору:

1) тероризм – це одноразово здійснюваний акт або серія подібних актів, тоді як терор має тотальний, масовий, постійний, систематичний і неперервний характер;

2) суб'єкти тероризму, на відміну від суб'єктів терору, не те що необмеженої, а взагалі ніякої офіційно встановленої (виборним шляхом, унаслідок військової інтервенції тощо) влади над населенням тієї місцевості, де розгортаються їхні дії, не мають;

3) суб'єктами терору виступають соціально-політичні структури, а суб'єктами тероризму – фізичні особи, які досягли віку кримінальної відповідальності;

4) суб'єкти терору залякують жителів певної території з метою спонукання їх до певної поведінки, тоді як суб'єкти тероризму здійснюють залякування населення з метою спонукання до певної поведінки конкретних органів державної влади, міжнародних організацій, фізичних чи юридичних осіб;

5) якщо терор – фактор соціально-політичної діяльності, то тероризм – явище, кримінально-правового характеру.

Враховуючи мету нашого дослідження, потреба більш детального розмежування названих понять не є надто необхідною, а радше важливим є аналіз причин та шляхів протидії власне тероризму, то проведене розмежування цих суміжних явищ певною мірою сприятиме вирішенню поставлених у дослідженні завдань.

У світлі викладеного про загально кримінальну, а не політичну сутність тероризму, необхідно підкреслити, що тероризм, як відомо, відбувається не лише за політичними мотивами. Тому він являє собою не політичну акцію, а злочинне діяння. Ця теза підтверджується також тим, що, наприклад, у ст. 1 Європейської конвенції про боротьбу з тероризмом зазначено: «З метою видачі правопорушників Договірними Державами, жодний з наступних злочинів не розглядається як політичний

злочин або як злочин, пов'язаний з політичним злочином, або як злочин, вчинений з політичних мотивів:

а) злочин, визначений в Конвенції про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден, підписаній в Гаазі 16 грудня 1970 р.;

б) злочин, визначений в Конвенції про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, підписаній в Монреалі 23 вересня 1971 р.;

в) тяжкий злочин, пов'язаний з посяганням на життя, фізичну недоторканність або свободу осіб, які перебувають під міжнародним захистом, включаючи дипломатичних агентів;

г) злочин, пов'язаний з викраданням людей, захопленням заручників або тяжким незаконним затриманням;

д) злочин з використанням бомб, гранат, ракет, автоматичної вогнепальної зброї або вибухових листів чи посилок, якщо це призводить до загрози особам;

е) замах на вчинення будь-якого з вищенаведених злочинів або участь як співучасника особи, що вчиняє або намагається вчинити такий злочин» [49].

Тобто, у розглянутому документі міститься, по-суті, перелік злочинних діянь, стосовно яких встановлюються відповідні міжнародні санкції. Однак, виходячи з назви конвенції, є всі підстави вважати, що ці злочини можна об'єднати збірним поняттям – тероризм.

Слід відзначити, що вітчизняна правова наука відмовилася від казуїстичного підходу до визначення зазначених понять, що дає підставу спробувати подати змістовно осмислене трактування тероризму, відобразивши в його понятті істотні ознаки, адже визначити зміст поняття – це відобразити сукупність істотних ознак, за якими узагальнюються і виділяються предмети в і понятті. «Зміст поняття, – вважають вчені, – полягає не лише у визначенні сукупності існуючих ознак предметів, відображених у понятті, але і в ознаках, які відтворюють якість предмета і відрізняють його від інших схожих предметів» [63, с. 27–28].

Враховуючи це застереження, очевидно, слід розпочати з аналізу законодавчого визначення поняття «тероризм», закріпленого у Законі України «Про боротьбу з тероризмом»:

«Тероризм – це суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей» [154].

На нашу думку, таке визначення не може бути сприйняте цілком безапеляційно, адже з такого нормативного декларування випливає, що законодавець до істотних ознак тероризму відносить його розуміння як виду злочинної діяльності, що полягає у вчиненні насильницьких дій чи залякування населення та органів влади; наголошує на тому що така діяльність характеризується відповідною злочинною метою. Але ж подібним ознакам можуть відповідати й інші види злочинної діяльності (наприклад, бандитизм). Як особлива форма організованої злочинності, вчинювана бандою – стійкою, організованою злочинною групою полягає у застосуванні під час нападів насильства до жертв, характеризується конкретною злочинною метою, як правило, збагаченням, хоча може бути й інша. Отже, у наведеному законодавчому визначенні тероризму зазначено недостатню кількість його істотних ознак, які дозволили б відмежувати такий вид злочинної діяльності від суміжних складів злочинів.

Відтак, відповідь на питання про зміст поняття тероризму слід шукати у наукових джерелах. Щоправда, тут ми стикаємося з доволі цікавими, і водночас неоднозначними позиціями. Один з провідних терорологів, Волтер Лакьор вважає, що визначення поняття цього феномену, у найближчий час мабуть, не буде сформульовано. Пропри те, причини й наслідки тероризму потребують подальших активних ґрунтовних досліджень. Проте, абсурдним було б стверджувати, що без однозначного розуміння дефініції «тероризм», стає неможливим дослідження самого явища тероризму. «Кожна спроба специфічно висловитися приречена на поразку, тому що тероризм існує у різноманітних проявах. З іншого боку, не варто ототожнювати кожную форму насильства з тероризмом» [242; 97].

Безумовно, це слушне зауваження, що, як видається, врахували науковці, більшість з яких схильні наділяти цей феномен

злочинного діяння. Вони зводяться до таких наступних формулювань:

- 1) тероризм є однією з форм організованого насильства;
- 2) при тероризмі здійснюється примус більш широкої соціальної групи, ніж безпосередні жертви насильства;
- 3) формування цілей здебільшого не пов'язане з конкретними проявами насильства, тобто між жертвою та метою, на яку спрямовують свої дії терористи, немає прямого зв'язку;
- 4) тактична мета тероризму полягає в тому, щоб привернути увагу до проблеми, стратегічна – досягти певних соціальних змін (свобода, незалежність, звільнення з виправно-трудових установ певного контингенту осіб, революція тощо);
- 5) акти тероризму самі по собі становлять традиційні форми загальнокримінальних злочинів;
- 6) тероризм паралізує протидію з боку громадськості;
- 7) знаряддям впливу тероризму є психологічний шок, який супроводжується усвідомленням того, що будь-хто може стати жертвою незалежно від того, до якої верстви суспільства він належить;
- 8) будь-які правила чи закони не визнаються – жертвами терористичних актів можуть бути як дорослі чоловіки, так і жінки та діти;
- 9) розрахунок робиться на ефект раптовості, неочікуваності та несподіваності;
- 10) публічність стає однією з основних рис тероризму;
- 11) демонстративність актів тероризму – бажання справити враження на широкий загал;
- 12) тероризм припускає «політичне вимагання», тому він не пов'язаний із стихійними повстаннями та виступами населення;
- 13) тероризм вимагає негайного задоволення висунутих вимог, інакше він вдається до реалізації погроз та ескалації насильства;
- 14) тероризм може бути використаний організаціями будь-якої спрямованості;
- 15) терористи завжди беруть на себе відповідальність за вчинені акти насильства, оскільки це засіб досягнення мети, а не самоціль;

16) тероризм являє собою антитезу політичного вбивства; йому притаманна індиферентність щодо жертв, на протилежність від селективності при політичному вбивстві;

17) розрив між безпосередньою жертвою насильства та групою, яка становить об'єкт впливу, мету насильства [112, с. 67].

Такі ознаки, сформульовані відомим українським дослідником безпекового середовища держави В.А. Ліпканом, загалом характеризують це злочинне явище. Однак, варто звернути увагу на те, що вони дублюються, є надто деталізованими (наприклад, пункти 10 і 11), а окремі характеристики – неістинними (наприклад, таким є п. 9, не завжди саме розрахунок терористів).

На основі аналітичного осмислення вище викладеного спробуємо виділити такі ознаки, які є необхідними і водночас достатніми для визначення поняття тероризму. При цьому, на нашу думку, позиція щодо сутнісних рис слід зважити на цікаві міркування А. В. Арістова, яка пропонує враховувати специфічні ознаки тероризму, що виявляються в наступному:

1) організованому, ідеологічно обґрунтованому та систематичному насильстві (тероризм найчастіше і визначається саме як «форма організованого насильства»), причому «насильстві» в його вузькому значенні як реальному застосуванню сили або ж прямій загрози її застосування для завдання фізичної шкоди чи матеріальних збитків;

2) наявності прямого і непрямого об'єктів нападу, своєрідному дистанціюванню між безпосередніми жертвами терору («безневинно» віктимних) та особами (групами, організаціями, інституціями), які є дійсним об'єктом терористичного впливу;

3) відкритій чи латентній політичній мотивації і спрямованості; тероризм аналізується переважно як форма політичного примусу чи шантажування державних або інших інституцій з метою задоволення висунутих терористами вимог;

4) відносній малочисельності безпосередніх суб'єктів терористичної атаки (що слугує усталеним критерієм відмежування тероризму від інших форм політичної боротьби – воєн, національно-визвольних рухів, партизанської боротьби, політичних фронтів тощо);

5) прагненні до ефекту дестабілізації та невротизації суспільства, медіашоку, націленості на вибуховий соціальний резонанс при другорядному значенні змісту бойової операції [13].

Врахування цих ознак, безперечно, наближає нас до глибшого розуміння сутності цього явища, дозволяє зробити узагальненні необхідні для визначення поняття, в якому були відображені кримінологічні й кримінально правові підходи до характеристики тероризму. Безумовно, очевидним є те, що тероризм як злочинне діяння, протиправні посягання за своїм характером є насильством особи чи групи осіб стосовно іншої особи чи групи осіб. Кримінологія як соціально-правова наука вивчає закономірності злочинності, особу злочинця, причини й умови злочинності та окремих її видів, напрями і заходи запобігання, дає ґрунтовну характеристику насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи. Такий вид злочинності – «це сукупність умисних посягань, спрямованих на втручання у фізичну і психічну цілісність жертви злочину з метою заподіяння їй смерті або тілесного ушкодження» [96, с 178].

Беручи до уваги крайню суспільну небезпеку й жорстокість актів терору, їхню антисоціальність і антигуманність, тероризм можна визначити як суспільний феномен, що полягає в протиправному використанні крайніх форм насильства або погрози насильством для лякання супротивників з метою досягнення певних цілей [24, с. 8].

При цьому, насильство може виступати у двох формах:

1) пряме насильство, що виражається в безпосередньому застосуванні сили (війна, збройне повстання, політичні репресії, терор);

2) непряме (приховане) насильство, що не припускає безпосереднього використання сили (різні форми духовного, психологічного тиску, політичне втручання, економічна блокада), але означає тільки загрозу застосування сили (політичний тиск, дипломатичний ультиматум) [24, с. 8–9].

Не вдаючись у глибокий аналіз поняття і видів насильства, враховуючи наведений вище перелік злочинів, що міститься у ст. 1 Європейської конвенції про боротьбу з тероризмом, можемо припустити, що тероризмом є лише застосуванням тако-

го насильства, яке і за відсутності інших ознак цього злочинного посягання визнається злочинним.

У чому важливість цієї ознаки? В останній час у літературі та законодавстві серед видів насильства виділяється, наприклад, економічне насильство, тобто таке, якщо воно не призвело до настання фізичної шкоди потерпілому злочинним не вважається. Відтак застосування економічного насильства, навіть за наявності інших ознак, навряд чи можна вважати тероризмом. Але його вчинення завжди полягає у застосуванні фізичного або психічного насильства. Тут усе ж таки важливо врахувати О. М. Гуміна, який пропонує розмежувати кримінально-правове та кримінологічне поняття насильства. Під насильством у кримінально-правовому значенні ним пропонується розуміти умисний, суспільно небезпечний, кримінально-протиправний вплив на тіло або психіку іншої особи (осіб). Формою кримінального насильства є умисний злочин, який містить ознаки такого насильства або в диспозиції кримінально-правової норми, або (і) у фактичній характеристиці вчиненого діяння або (і) в якому насильство виступає як спосіб досягнення мети. Виокремлено специфічні ознаки кримінально-правового та кримінологічного поняття насильства. Кримінологічне поняття насильства включає в себе, окрім насильства в кримінально-правовому розумінні, також внутрішні прояви насильницької поведінки особи. Це поняття слід трактувати ширше, ніж кримінально-правове, оскільки кримінологія має свій специфічний предмет, вивчає закономірність злочинності у всіх її проявах, детермінації і причинності: кримінологічне поняття насильства включає в себе не тільки його кримінальні й передкримінальні прояви (адміністративно-карані або такі, що іще не оцінюються, як аморальні і т. д.) щодо інших людей, а також розширює коло можливих об'єктів насильницького впливу [36, с. 25–26].

Взагалі, в науці кримінального права ретельно досліджені різні види насильницьких дій, виокремлені основні ознаки, характерні для будь-якого насильства: а) вплив на потерпілого всупереч його волі і б) спричинення йому фізичних або моральних страждань. Всі насильницькі дії поділяють на дві групи: фізичне і психічне насильство. Фізичне насильство –

це суспільно небезпечний вплив на організм іншої людини, як на зовнішній покрив тіла людини, так і безпосередньо на його внутрішні органи. Психічне насильство не порушує цілісності ні зовнішніх тканин, ні внутрішніх органів, а впливає лише на психіку людини, викликає різні почуття – страху, обурення, гніву.

Слід враховувати, що тероризм, у будь-якому його прояві, – це завжди злочин. На це чітко вказується і в міжнародних документах, а отже дана ознака має бути відображена у визначенні поняття. До того ж, основним проявом тероризму є вчинення такого злочину, як терористичний акт. Вперше в українському законодавстві відповідальність за терористичний акт, як за самостійний склад злочину, передбачалася лише у чинному КК України. У ст. 258 КК (початкова редакція формулювалася таким чином: «1.Терористичний акт, тобто застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою...»).

Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо запобігання тероризму» від 21 вересня 2006 р. регламентація відповідальності за вчинення терористичних злочинів у КК України була істотно змінена: частини четверта та п'ята ст. 258 КК виключені, натомість кодекс доповнено чотирма новими статтями – 258-1 «Втягнення у вчинення терористичного акту», 258-2 «Публічні заклики до вчинення терористичного акту», 258-3 «Створення терористичної групи чи терористичної організації», 258-4 «Сприяння вчиненню теро-

ристичного акту». Проте і на цьому зміні в регламентації відповідальності за терористичні злочини не закінчились. Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» від 18 травня 2010 р. уточнено ст. 258-4 «Сприяння вчиненню терористичного акту» (шляхом виключення з неї відповідальності за фінансування та матеріальне забезпечення тероризму), натомість виділено нову ст. 258-5 «Фінансування тероризму» [93].

Відтак, станом на сьогодні відповідальність за власне терористичні злочини передбачено у шести статтях КК: ст. 258 «Терористичний акт»; ст. 258-1 «Втягнення у вчинення терористичного акту»; ст. 258-2 «Публічні заклики до вчинення терористичного акту»; ст. 258-3 «Створення терористичної групи чи терористичної організації»; ст. 258-4 «Сприяння вчиненню терористичного акту»; ст. 258-5 «Фінансування тероризму».

Вже із самих назв статей, де закріплено відповідні склади злочинів, видно, що «основним» серед них є «терористичний акт», а інші – це криміналізовані у виді самостійних складів злочинів різноманітні прояви співучасті у вчиненні терористичного акту або у готуванні до його вчинення. Зокрема, ст. 258-1. «Втягнення у вчинення терористичного акту» – це не що інше, як криміналізоване в самостійний склад злочину пособництво у терористичному акті; ст. 258-2 «Публічні заклики до вчинення терористичного акту» – також; ст. 258-3 «Створення терористичної групи чи терористичної організації» – криміналізоване в самостійний склад злочину готування до терористичного акту; ст. 258-4 «Сприяння вчиненню терористичного акту» – очевидно, що це різновид пособництва; ст. 258-5 «Фінансування тероризму» – також.

Низка дослідників, фактично ототожнюючи терористичні акти і тероризм, роблять акцент на кримінальній сутності останнього. Так, окремі автори стверджують, що «для світової спільноти в даний час стало очевидним те, що тероризм – це різновид звичайних кримінально караних діянь, що кваліфікуються за відповідною статтею кримінального закону, а не якась специфічна політична акція, що вимагає особливого підходу. Той факт, що низка терористичних дій здійснюється

за політичними мотивами, не перетворює їх зі злочину на певну політичну боротьбу, що вимагає політичного притулку» [83, с. 38]. В. П. Ємельянов особливо категоричний у своїх твердженнях, підкреслюючи, що які оголошують, «будь-який тероризм є кримінальним, оскільки жодного некримінального тероризму не існує» [55, с. 39–44].

З таким твердженням солідарний В. В. Устінов, який обґрунтував свою позицію практичною потребою юридично-процесуальної системи у забезпеченні чіткого кримінального підґрунтя для обвинувачення терористів. «Розуміння тероризму саме як традиційного злочину, що має лише специфічні кримінологічні особливості, є надзвичайно важливим, перш за все, для цілей ефективної співпраці з питань кримінального правосуддя. Зокрема, виділення тероризму і злочинів терористичного спрямування в групу «політичних злочинів» (в силу ідеологічної складової тероризму як явища суспільно-політичного життя) наперед створює перешкоди в таких питаннях, як видача, а також взаємна правова допомога з кримінальних справ» [228, с. 18–25].

Наступне, на чому слід наголосити, це те, що, на нашу думку, абсолютно обґрунтованим є підхід про тісний зв'язок тероризму з політикою та побутуючі твердження, що він, як правило, переслідує політичну мету і ґрунтується на політичних мотивах. Справді, навіть у міжнародних документах на це чітко вказується. Зокрема, у вже цитованій ст. 1 Європейської конвенції про боротьбу з тероризмом зазначається, що «з метою видачі правопорушників Договірними Державами, жодний з наступних злочинів не розглядатимуться як політичні злочини або як злочини, пов'язані з політичними злочинами, або як злочини, вчинені з політичних мотивів» [49]. Отже, Конвенції припускають спроби визнання таких діянь політичними злочинами або злочинами, вчиненими з політичних мотивів, тобто, що у таких діяннях така складова, як правило, присутня.

Свого часу Р. Рейган у політичних дебатах стосовно нікарагуанських контраст слушно зауважив, що якщо не провести чіткої межі, то «терорист з легкістю перетвориться на борця за свободу» [89]. У цьому ж контексті цікавими є факти, що їх на-

водить Екбаль Агмад. У 1985 р. Президент США Роналд Рейган приймав у Білому Домі групу бородатих чоловіч'яг. Після цього він розмовляв з журналістами, заявивши: «Ці люди є моральним еквівалентом батьків-засновників Америки». Його гостями були афганськими моджахедами, котрі у той час активно воювали з радянськими військами, тобто боролися проти Імперії Зла, якою був СРСР, за визначенням американського президента. Тому їх він і назвав моральним еквівалентом батьків-засновників. Мінялися господарі Білого Дому, змінювалися їх ставлення до політичних «союзників». У серпні 1998 р. Президент Клінтон наказав американській військово-морській базі в Тихому океані здійснити ракетні удари з метою знищити Усаму бен Ладена і його людей в афганських таборах. По них було випущено 80 американських ракет на ураження, той же керівник Аль-Каїди усього лиш кілька років тому був названий Рейганом моральним еквівалентом Джорджа Вашингтона і Томаса Джефферсона. Автор робить висновки: «Терористи міняються. Учорашній терорист – сьогоднішній герой, а героєм учора стає терористом сьогодні. Це серйозне питання постійно мінливого світу образів, де нам треба «тримати ніс за вітром», для того, щоб знати, що є тероризмом, а що – ні. Але набагато важливіше знати, що його породжує і як його зупинити» [47].

З цим політичним різновидом тероризму тісно пов'язаний релігійний, що певною мірою за основними ознаками переплітаються. За найбільш вдалою і науково обґрунтованою класифікацією, наведені у праці М. Требіна, з погляду ідентичності суб'єктів терористичної діяльності тероризм може бути релігійним, який представляють терористичні організації, об'єднані належністю до однієї конфесії.

Проблема взаємодії політики і релігії – одна з найдавніших в історії людства. Науковий підхід до пояснення особливостей їх співіснування розпочався лише у другій половині XIX ст., коли політологія і релігієзнавство сформувалися як самостійні галузі науки зі своїми предметами і методами. Нинішній суспільно-політичний розвиток людства засвідчує зростання впливу релігійного чинника на політичне життя держав і людської цивілізації. Тому з'ясування закономірностей

взаємовпливу і віднайдення способів урегулювання можливих конфліктів між політичними і релігійними чинниками – одне з найважливіших завдань політичної науки.

Структура політики охоплює політичну свідомість, політичну діяльність, політичні організації та політичні відносини. А структура релігії – релігійну свідомість, релігійну діяльність, релігійні організації та релігійні відносини. Отже, складові релігії і політики взаємопов'язані. Найтісніша взаємодія існує між першими трьома складовими обох систем [134].

Найбільший вплив на формування та розвиток політики має теоретичний рівень релігії, який формується насамперед на основі текстів Священних Книг: Веди, Трипітака, Авеста, Біблія, Коран тощо; Святого Переказу (твори отців християнської церкви, Сунна та ін.), інших книг віроповчального характеру. Теоретична релігійність є основою не лише богословських, а майже всіх розгорнутих філософських, етичних і соціально-політичних вчень. Вона справляє безпосередній вплив на формування чи обґрунтування певного політичного устрою, суспільних відносин, пов'язаних з проблемою публічної влади. Зі свого боку інститути публічної влади разом з релігійними інституціями утверджують сформовані стереотипи свідомості та поведінки віруючих.

Відносини інститутів публічної влади з релігійними організаціями можуть змінюватися від домінування певних світських суспільних інститутів і визначення ними особливостей розвитку релігійного чинника аж до повного підпорядкування світських інституцій релігійним. Залежить це від конкретного часу та місця діяльності релігійних, світських інституцій, типу релігійних організацій. Церква (церковна деномінація), яка має велику кількість послідовників у певній країні, може диктувати завдяки своїм численним адептам вигідні їй умови, впливати на діяльність політичних інституцій, партій. У складнішому становищі перебувають секти та харизматичні культу, функціонування яких завжди утруднювалося саме на політичному рівні. Адже органи влади змушені реагувати на тиск домінуючих релігійних інституцій. Утиски, репресії проти прихильників окремих церков, сект, культів нерідко спричинялися економічною, політичною нестабільністю суспільства (вигнання гугенотів із Франції, гоніння на іудеїв тощо) [132].

Тісний зв'язок релігії і політики обумовлений і основними функціями (а в результаті їх здійснення і роллю), які виконує релігія в суспільстві. Політика, основою якої є примус в інтересах окремих верств населення (іноді – всього суспільства) та задоволення владних інтересів певних груп і верств населення, спиралася на компенсаторну функцію релігії, яка знімає напруженість соціального протистояння проповідуванням рівності всіх у гріховності, стражданнях, обіцяє за земні страждання щасливе життя в потойбічному світі. Важливим є і психологічний аспект компенсації – релігія, знімаючи психологічні стреси, даючи людині впевненість у собі та мотивацію до життя, згладжує соціальні конфлікти, спричинені невдалою економічною, соціальною, культурною, національною, військовою політикою.

Слід вказати також на легітимізуючу функцію релігії. Вона найтісніше пов'язана з політикою, обґрунтовує, освячує й певною мірою узаконює (легітимізує) деякі суспільні порядки й інституції (політичні, правові тощо), певні форми відносин, норми поведінки в суспільстві. Завдяки їй релігія може оцінювати суспільні (політичні, культурні, національні та ін.) явища, формувати відповідне ставлення до них. При цьому різні конфесії можуть по-різному оцінювати одне й те ж явище. Так, Реформація освятила появу буржуазних суспільних відносин, у той час як у Російській імперії православна церква всіляко захищала феодальні порядки.

У свою чергу, кожна держава та її політичні інституції по своєму розуміють і практично діють у сфері відносин релігії та політики. Часто ці дії призводили до боротьби і знищення єдиновірців (війни в Європі між католицькими державами, міжсламські конфлікти тощо). У деяких країнах релігійні інституції повністю перебувають під контролем держави. Наприклад, деякі лютеранські церкви підпорядковані (згідно з Аугсбурзьким релігійним миром 1555 р.) світській владі, яка перебрала на себе функції церковного управління.

У певні періоди розвитку людства зв'язок релігії і політики був настільки тісний, що є підстави стверджувати про існування релігійно-політичного синкретизму, коли релігія сприймається як невід'ємний елемент політичного чинника й навпаки.

За нової історії людства релігія використовується політичними силами як один із важливих чинників поневолення народів. Цією її здатністю користувалися всі імперії нового часу. Так, Російська використовувала православ'я як засіб асиміляції українців, білорусів та інших народів; Британська використовувала католицизм та англіканство як знаряддя у боротьбі за своє утвердження в колоніях; Османська розглядала прийняття ісламу як умову ослаблення економічного й політичного тиску на свої колонії та ін. [132].

Очевидно, роздуми стосовно співвідношення релігії і політики можна було б продовжувати, але, як видається, і наведеного достатньо для висновку, що релігійна політика невіддільна від політики держави. І кінцева мета «релігійного тероризму» – встановлення панування відповідної релігії у певній державі чи регіоні, з тим, щоб саме ця релігія визначала політику відповідної держави.

На підтвердження цього можна навести також визначення ісламського тероризму як однієї з форм релігійного тероризму, свідомого застосування мусульманами насилля для отримання різних політичних цілей в ім'я релігії. Тактика насильницьких розправ з опонентами, що знаходить ідеологічне обґрунтування та виправдання в трактуваннях мусульманського віровчення як спрямована на захист ісламського світу від впливу чи агресії немусульманських країн та ідеологій, особливо західного світу [68].

Аналогічна ситуація і з так званим «етнічним тероризмом». Головна його мета – відділення від держави, що їх поневолює, або одержання повноцінної національної автономії для усунення дискримінації і гноблення, тобто суто політичні прагнення. Наявність такого тероризму – яскраве свідчення того, що проблеми поневолених націй та національних меншин, а також регіоналізація під час модернізації державного ладу в другій половині ХХ ст. вирішені були, або частково, або поверхово без врахування національних традицій етнічних груп. Суб'єкти етнічного тероризму – це групи, статус яких визначається етнічною приналежністю. Цей різновид тероризму є прагненням до зміни форми державного устрою, створення самостійної держави або досягнення часткових змін у

становищі відповідних етнічних утворень. Залежно від політичної ситуації, традицій і соціальної структури вони орієнтуються на ліву (баскська ЕТА) або праву (Корсиканські партизани) ідеологію. Організації цього типу найбільш стійкі. Мішенню для проведення терористичних акцій зазвичай є чиновники, бізнесмени, поліцейські. Лівоспрямовані терористи вважають за краще здійснювати теракти проти високопоставлених діячів, виправдовуючи це революційною ідеологією. Терористи, що орієнтуються на праву ідеологію, менш розбірливі, їх жертвою може стати будь-який представник ворожої науки [114, с. 318]. Етнічний тероризм проявляється з ще більшою агресивністю, особливо тоді, коли до національного фактора приєднується релігійний (конфлікти: католики – протестанти, мусульмани – християни, юдаїсти).

Ще однією істотною ознакою тероризму, що на нашу думку, тісно пов'язується з попередньою і засвідчує політичну мету та мотивацію тероризму, є те, що кінцевим адресатом таких діянь є учасники (суб'єкти) політичного життя у відповідній державі, регіоні чи світі. «Суб'єктами політики, – вважають політологи традиційно визнаються люди, їхні організації, рухи, інститути, окремі особистості, що беруть участь у політичному житті суспільства і держави і чия активна практична діяльність спрямована на перетворення політичної й інших сфер життєдіяльності людей як відповідних об'єктів політики. Суб'єкти політики спроможні сформулювати і реалізувати власні цілі, мають усвідомлені інтереси і потреби, цілеспрямовану активність, тобто суб'єкти політики є головним регулятором взаємодії з об'єктом, керування ним [153]. Діяльність різноманітних суб'єктів у політиці може мати різноманітні цілі і різний ступінь активності. Остання різко зростає в кризові і перехідні періоди громадського життя і може мати як соціально-конструктивний підтверджуючий характер, так і деструктивний, антисоціальний, що порушує встановлені в інтересах народу правові норми. Прикладом останнього може слугувати політичний тероризм. Політична активність виявляється в множині форм: переговорному процесі; діяльності політичних лідерів, еліт, партій, державного апарату; масових політичних діях (мітингах, демонстраціях, бунтах). Як крайня

форма політичної активності виступають соціальні революції, у ході яких відбувається корінне руйнування сформованих суспільних відносин [153].

Основна функція таких політичних суб'єктів, як держава та її органи влади – організація і підтримка політичного курсу. Суб'єкти політики також визначають, хто є головною особою, хто другорядною, а хто є масою, юрбою, пасивним об'єктом маніпулювання. Існує розподіл суб'єктів політики на первинні і вторинні. Первинними суб'єктами є індивіди і значні суспільні групи як організоване ціле, об'єднане спільністю інтересів і прагнень, у тому числі: світова співдружність, цивільне товариство, народи, етнічні і соціальні групи, територіальні і релігійні об'єднання. Вторинними ж суб'єктами є різноманітні сили, що відбивають політичну структуру цивільного товариства, реалізують волю й інтереси різноманітних груп, які грають істотну роль у політиці і у міру своєї спроможності служать якомусь класу, прошарку, користуючись його підтримкою. До них відносяться політичні інститути і політичні організації – держава, партії, суспільно-політичні об'єднання, ініціативні комітети тощо [153].

Власне мету внесення коректив (змін) у «потрібному напрямку» у діяльність саме таких суб'єктів у їхні «цілі, усвідомлені інтереси і потреби, цілеспрямовану активність» і переслідує, на нашу думку, тероризм. Якщо ж насильницькі дії спрямовані проти окремої особи, чи навіть групи осіб, але вчиняються з іншою метою (помста, безпосереднє заволодіння майном, хуліганство тощо) такі дії не можуть визнаватися тероризмом. Іншими словами, мета терористичної діяльності дуже часто полягає у впливі на суб'єктів політики задля зміни ними характеру своєї діяльності у «потрібному» напрямку, спонукання до певної діяльності. І що важливо – адресатами такого впливу виступають не лише безпосередні жертви терористичних актів, а частіше інші особи, які є представниками відповідного суб'єкта політичної діяльності (влади, політичних партій, суспільно-політичних об'єднань тощо).

І наостанок, відмінною ознакою тероризму, котра повинна отримати відображений у формуванні визначення його поняття є спосіб, у який терористи намагаються досягнути

своїєї мети -- спричинити страх у суспільстві, даючи зрозуміти, якщо їхні вимоги не будуть виконані, то їхні злочинні насильницькі дії продовжуватимуться, тобто залякування як відповідних суб'єктів, так і населення загалом.

У цьому аспекті слушно позицію обґрунтував В. Кубальський, який вважає, що терористичні злочини – це злочини, спрямовані на залякування населення і вчинювані з метою здійснення впливу на прийняття рішень органами державної влади або міжнародними організаціями [98, с. 11].

Узагальнення наявних формулювань тероризму дозволяє зробити висновок про його основні елементи: ціль – залякування, примушування до певних дій або утримання від них; публічність дій, у тому числі із залучення засобів масової інформації; використання збройного насильства, застосування новітніх технічних засобів тощо.

Підсумовуючи вище викладене, маємо підстави запропонувати визначення тероризму як сукупність передбачених нормами міжнародного та національного законодавства суспільно небезпечних діянь, що полягають у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства або створенні реальної загрози його застосування з метою спонукання шляхом залякування політичних суб'єктів відповідної держави чи міжнародних суб'єктів до зміни їхньої діяльності, як умови припинення терористичної діяльності.

1.3. Кримінально-правова протидія тероризму: з міжнародного досвіду

Міжнародна спільнота вже давно прагне скоординувати зусилля держав, різних громадських організацій, благодійних фондів на протидію тероризму, при цьому особливе значення надається правовій сфері у вирішенні цієї глобальної проблеми, насамперед її кримінально-правовій складовій. Це знаходить свій вияв, зокрема, у тенденції до розширення заходів, спрямованих на криміналізацію переслідувань за терористичні діяння у численних міжнародно-правових документах, чимало визначальних положень яких імплементується і в національних законодавствах. Так, згідно з п. 9 резолюції

3034, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН у грудні 1973 р., утворено Спеціальний Комітет з міжнародного тероризму. У Преамбулі Декларації ООН «Про заходи ліквідації міжнародного тероризму» від 9 грудня 1994 р. зазначено: «Припинення актів міжнародного тероризму, включаючи ті, в яких прямо або опосередковано беруть участь держави, слугує одним із найважливіших елементів для підтримки міжнародного миру і безпеки» [39].

Держави-члени ЄС 27 січня 1977 р. прийняли Європейську конвенцію про боротьбу з тероризмом [49]. На Генеральній Асамблеї ООН 15 грудня 1997 р. ухвалено Міжнародну конвенцію про боротьбу з бомбовим тероризмом [122], а 9 грудня 1999 р. – Міжнародну конвенцію про боротьбу з фінансуванням тероризму [123], 15 травня 2003 р. був відкритий для підписання Протокол, що вносить зміни до Європейської конвенції про боротьбу з тероризмом [177].

За останні 40 років у сфері боротьби з міжнародним тероризмом прийняті в рамках ООН та її спеціалізованих структур 13 основних міжнародних договорів, в рамках Ради Європи – 7 договорів. Незважаючи на значну увагу, яка приділяється міжнародною спільнотою проблемі протидії тероризму, питання визначення міжнародного тероризму залишається відкритим. На думку німецького дослідника Екхарта фон Бубнофа, складність всеохоплюючого визначення міжнародного тероризму пояснюється багатоплановістю його проявів, мотивами та особливостями терористичної діяльності. Універсальне визначення міжнародного тероризму необхідне для вироблення несуперечливого конвенційного механізму протидії йому. Принагідно зазначимо, що Індія подала на розгляд ООН проект Всеохоплюючої конвенції по боротьбі з міжнародним тероризмом, в якій має місце прагнення задіяти потенціал міжнародного права у боротьбі з тероризмом.

У Резолюції 1456, прийнятій Радою Безпеки ООН на її засіданні 20 січня 2003 р., зокрема, сказано, що «тероризм можна перемогти лише шляхом застосування відповідно до Статусу Організації Об'єднаних Націй і міжнародного права стійкого всеохоплюючого підходу, що включає активну участь і співробітництво всіх держав, міжнародних і релігій-

них організацій, а також шляхом активізації зусиль на національному рівні» [181].

Основи боротьби з тероризмом можуть визначатися не лише нормами міжнародного права, а й національними законами. Так, 20 березня 2003 р. в Україні прийнято Закон «Про боротьбу з тероризмом». Такі закони існують в багатьох інших державах, зокрема, в Російській Федерації, Франції, Іспанії, США.

Темпи вироблення власних дефініцій терміна «тероризм» та їх закріплення в національному законодавстві багато в чому залежать від того, як давно окремі держави зіткнулися з цією проблемою і як далеко зайшло протистояння між власними владними структурами та суспільством, з однієї сторони, і терористичними організаціями – з іншої. Прикладом подібного підходу може слугувати досвід США, які намагаються детально регламентувати своє законодавство в розділах, пов'язаних з протидією терористичній діяльності. Однак, як зазначає відомий американський аналітик Б. Хоффман, який займається проблемами тероризму, навіть у рамках окремо взятої країни процес формування єдиної дефініції терміна «тероризм» нашоветується на досить значні труднощі. Основними серед них є розбіжності при підходах до визначення самого поняття «тероризм», зумовлені різноманітними функціями, що покладаються на державні відомства, покликані боротися з терористичними проявами усередині країни та за її межами. Згаданий аналітик виокремлює деякі дефініції, прийняті Державним департаментом США, Федеральним бюро розслідування (ФБР) і Міністерством оборони США.

В офіційному визначенні тероризму, сформульованому Державним департаментом США, зазначається, що це «завчасно обдумане, політично мотивоване насильство, що застосовується проти мішеней, які не беруть участі у воєнних діях (non-combatant targets) субнаціональними групами або підпільними державними агентами» [205, с. 78–82]. Тут виділяється, насамперед, політична мотивація терору, що дозволяє зразу ж відокремити, наприклад, мафіозні «розборки», гангстерські війни, навіть якщо вони за характером застосовуваних у них методів боротьби не відрізняються від політичних акцій.

Відзначається також груповий характер терористичної діяльності, але якщо керуватися цим критерієм, то вбивця-одинак, який не входить у терористичну організацію, не може бути визнаним терористом.

Аналіз кримінального законодавства, пострадянських держав показує, що криміналізація терористичних проявів здійснюється по-різному і різним чином визначаються ознаки складів злочинів, які передбачають відповідальність за терористичні діяння. Так, ст. 250 («терористичний акт») і ч. 1 ст. 88 («тероризм») КК Латвійської Республіки [215] сформульовані таким чином, що ознаки передбачених тут діянь практично співпадають з ознаками складів диверсії, які мають місце, наприклад, у ст. 112 КК України [93], ст. 360 КК Республіки Білорусь [216], ст. 281 КК Російської Федерації [223], ст. 173 КК Республіки Туркменістан [213], ст. 161 КК Республіки Узбекистан [217].

Слід відзначити, що фактично однакові склади злочинів, які передбачають відповідальність за вчинення вибухів, підпалів та інших загальнонебезпечних дій, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень органами державної влади, міжнародними організаціями, юридичними особами, в ст. 214 КК Азербайджанської Республіки [218], ст. 289 КК Республіки Білорусь [216], ст. 217 КК Республіки Вірменія [212], ст. 226 КК Киргизької Республіки [220], ч. 2 ст. 88 КК Латвійської Республіки [215], ст. 179 КК Республіки Таджикистан [219], ст. 271 Республіки Туркменістан [213] мають назву «тероризм», а в ст. 323 КК Грузії [221], ст. 205 КК Російської Федерації [223], ст. 258 КК України мають назву «терористичний акт» [93].

Норми про кримінальну відповідальність за прояви тероризму містяться в законодавстві багатьох європейських держав. Вивчення кримінальних кодексів 25 держав (Австрії, Азербайджанської Республіки, Бельгії, Грузії, Данії, Естонії, Іспанії, Латвійської Республіки, Литовської Республіки, Нідерландів, Норвегії, Республіки Албанія, Республіки Білорусь, Республіки Болгарія, Республіки Вірменія, Республіки Молдова,

Республіки Польща, Республіки Сан-Марино, Республіки Словенія, Російської Федерації, України, Франції, ФРН, Швейцарії та Швеції) показало, що окремі норми про відповідальність за терористичні діяння містяться в переважній більшості з них, а саме у 16.

Норми, що передбачають кримінальну відповідальність за різні прояви розглядуваних суспільно небезпечних діянь, у своїх назвах, у назвах структурних підрозділів або в текстах диспозицій статей мають різні найменування для їх означення: тероризм, терористичний акт, терористична дія (КК Норвегії), створення терористичних об'єднань (КК ФРН). Розглядувані норми містяться у структурних підрозділах (розділах чи главах) кодексів, де об'єктом кримінально-правового захисту виступають не поодинокі соціальні цінності, а найчастіше – громадська безпека. Громадській безпеці як стану захищеності суспільства притаманна властивість комплексності об'єкта кримінально-правової охорони від неправомірного поводження з небезпечними предметами та загальнонебезпечними формами поведінки людей, що означає відсутність такої небезпеки для функціонування суспільства, включаючи життя та здоров'я людей, майнові інтереси фізичних і юридичних осіб, нормального функціонування соціальних (державних і громадських) інститутів тощо.

У більшості проаналізованих кодексів стаття про кримінальну відповідальність за тероризм чи терористичний акт складається з кількох частин (зокрема, ст. 278 КК Республіки Молдова містить шість частин). У них, як правило, диференціюється відповідальність за тероризм (терористичний акт), хоча в окремих з них можуть формулюватися положення про відповідальність за, по суті, самостійні злочинні діяння. Це мало місце, зокрема, у ст. 258 КК України, до внесення відповідних змін до неї [93].

У цьому контексті зазначимо, що в КК Республіки Албанія виділено окрему ст. 233 «Створення озброєних груп» [67], яка міститься в главі VII «Терористичні акти», в КК ФРН є § 129а «Створення терористичних об'єднань» [67], а в КК Грузії – ст. 327 «Створення терористичної організації або керування нею, або участь у ній» [221]. Таке вирішення розглядуваного

питання є доцільнішим. Вважаємо за можливе поставити питання про доцільність вилучення з ст. 258 КК України положень її ч. 4, на основі якої створити окрему статтю, в якій би диференційовано передбачалася відповідальність за створення терористичної групи чи організації, керівництво такою групою чи організацією (ч. 1), матеріальне, організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації (ч. 2), участь у терористичній групі чи терористичній організації (ч. 3).

Підкреслимо, що практично в усіх розглянутих кодексах зарубіжних європейських держав формулювання підстав кримінальної відповідальності за тероризм пов'язане із зазначенням суб'єктивних ознак злочину. Виняток становить лише КК Латвійської Республіки. У ст. 250 «Тероризм» описуються дії без вказівки на певну мету, мотив чи намір [215].

Найчастіше у відповідних нормах йдеться про певну мету вчинення розглядуваного злочину, інколи про певний намір (у ст. 355 «Тероризм» КК Республіки Словенія говориться про намір створення загрози для вказаних у законі об'єктів кримінально-правової охорони, зокрема, конституційного устрою [67, с. 18]; у ст. 234 КК Республіки Албанія – про певні способи поведінки з військовою, хімічною, біологічною, ядерною зброєю з наміром вчинити терористичний акт [67, с. 34]; в абз. 1 § 147а КК Норвегії – про караність названих у цьому законів дій як терористичних, якщо вони вчинені з певним наміром, а саме «а) грубо завадити здійсненню функції, що має основоположне значення для суспільства... б) викликати сильний страх у населення, с) незаконно спонукати офіційну владу або міжнародні організації до здійснення, терпіння стосовно якоїсь дії або бездіяльності, що мають серйозне значення для Норвегії або організації, або іншої країни або міжнародної організації» [67, с. 57]); у Пенітенціарному кодексі Естонії – про мету і мотив (в ч. 1 ст. 237 йдеться про вчинення певних дій «з метою провокації війни або міжнародного конфлікту або з політичних чи релігійних мотивів» [150]).

При конструюванні норм про відповідальність за розглядувані злочини системоутворювальну роль відіграють їх суб'єктивні ознаки (мета, намір та мотив), зокрема, у випадках

відсилання, зробленого в «антитерористичній» статті кодексу до інших статей КК чи інших правових актів, що має місце в кодексах Франції, Іспанії, Норвегії.

У рамках Європейського співтовариства існує на сьогодні єдина антитерористична політика, що базується на наукових розробках. П'ять європейських держав – Іспанія, Англія, Німеччина, Франція, Італія – домовилися між собою розвивати т. зв. «юридичну репресивну стратегію». Ці держави ухвалили законодавство надзвичайного стану, а також внесли структурні зміни у чинні законодавчі акти. Одночасно зі створенням або початком роботи зі створення антитерористичного законодавства в Європі почала складатися своєрідна правозахисна система, яка згодом отримала назву «нова юридична культура» [114, с. 88–102]. З-поміж цих країн Англія одна з перших почала послідовно напрацьовувати антитерористичне законодавство. Парламент країни в 1972 р. прийняв Закон про затримання терористів, який був скасований першим великим антитерористичним законом «Про надзвичайні заходи» від 25 липня 1973 р. З доповненнями однойменний закон набув чинності 1978 р.

Антитерористичний закон Англії 1989 р. консолідував попередні закони і вніс ряд суттєвих доповнень. Всі зазначені закони передбачають кримінальну відповідальність осіб, які входять до складу будь-яких заборонених організацій; схиляють інших осіб до підтримання таких організацій; влаштовують або допомагають влаштовувати збори заборонених організацій; беруть участь у зборах, що складається більше ніж з трьох осіб, знаючи, що вони присвячені підтриманню такої організації, розвитку її діяльності, виступу членів цієї організації або осіб, що заявляють про приналежність до забороненої організації. У цьому законі є особливий розділ, в якому йдеться про відповідальність за фінансову допомогу терористам. Будь-яка особа, яка субсидує фонд терористичної діяльності або схиляє до цього інших осіб, незалежно від того, надається фінансова допомога в обмін на щось або безкорисливо, звинувачується в сприянні тероризму.

До 1986 р. французьке кримінальне право не розглядало тероризм як самостійний вид злочину. Притягнення до

кримінальної відповідальності і покарання за найбільш тяжкі злочини, в тому числі і за терористичні, вчинені на французькій території, здійснювалось з урахуванням положень Закону № 81-82 «Про посилення безпеки та свободи особистості» від 2 лютого 1981 р. [67, с. 61] і Закону № 83-466 «Про скасування та зміну деяких положень Закону № 81-82 і доповнення деяких положень Кримінального кодексу» від 10 червня 1983 р. [67, с. 68]. Згідно з положеннями цих законів, якщо суд в загальнокримінальних злочинах вбачав елементи тероризму, то він міг, крім основного покарання, застосувати відносно винного додаткові санкції, як, наприклад, позбавлення політичних, цивільних і сімейних прав.

У цьому законотворчому процесі, на думку професора Паризького університету Марі-Елізабет Картьє, можна умовно виділити три періоди, кожен з яких істотно вплинув на процес боротьби держави з терористичними актами. Перший період, який французькі юристи вважають основним у широкомасштабному наступі на тероризм, починається з моменту прийняття 9 вересня 1986 р. Закону № 86-1020 «Про боротьбу з тероризмом і посяганням на державну безпеку». Другий період пов'язується з прийняттям Закону № 87-542 від 16 липня 1987 р. «Про ратифікацію Європейської конвенції про покарання тероризму». Третій період – з прийняттям у липні 1992 р. нового Кримінального кодексу Франції, який набрав чинності 1994 р. У ньому вперше було криміналізовано тероризм як окремий склад злочину у ст. 421-422 розділу II книги 4 «Про злочини та проступки проти нації, держави і суспільного спокою». Цей кодекс повністю замінив законодавчий акт, що діяв ще з 1810 р. (т. зв. Кодекс Наполеона) [225].

Відповідно до ст. 421-1 КК Франції актом тероризму (за наявності мети суттєво порушити громадський порядок шляхом залякування або терору) є, зокрема, злочинні діяння, передбачені ст. 58-63 закону від 17 червня 1998 р. № 98-467, що регулює застосування Конвенції про заборону розроблення, виготовлення, складування та застосування хімічних видів зброї та про їх знищення від 13 січня 1993 р., а також злочинні діяння, визначені у ст. 1 і 4 Закону від 9 червня 1972 р. № 72-467, що забороняє розроблення, виготовлення, зберіган-

ня, складування, придбання і передачу біологічних та токсичних видів зброї.

Після відновлення в Іспанії демократії відбулася зміна стратегії держави в боротьбі з тероризмом, що характеризувалася прогресивною деполітизацією кримінального переслідування злочинців, виключенням інкримінації (презумпції винуватості) у тероризмі завдяки змінам до додатку до Кримінального кодексу Королівським Декретом-Законом від 4 січня 1977 р. Свій розвиток антитерористичне законодавство продовжує з прийняттям 29 грудня 1978 р. нової Конституції Іспанії, ст. 55-2 якої визнає конституційність певних обмежень прав громадян, коли йдеться про попередження чи розслідування терористичних злочинів. Наступним кроком у законодавчому регулюванні боротьби з тероризмом є Королівський Декрет-Закон № 3/1979 «Про безпеку громадян», що містить норми, спрямовані на боротьбу з тероризмом, які не увійшли до Кримінального кодексу. А сам Кримінальний кодекс був доповнений Органічним законом від 4 травня 1981 р. в частині, що стосується заклоту і тероризму, специфічними кримінальними деліктами: вступ у збройні банди і терористичні організації, конспірація і пропозиція їх створити, підбурювання і вихвалання подібних формувань. Норми про тероризм виносяться за рамки Кримінального кодексу для того, щоб стати об'єктом спеціального закону, який, перегрупувавши їх у сукупність кримінальних і процесуальних положень, буде застосовувати їх в боротьбі з цим злом. Цій же меті був підпорядкований Органічний закон від 26 грудня 1984 р. «Про боротьбу з озброєними бандами і терористичними елементами», прийнятий на виконання ст. 55-2 Конституції 1978 р. і визнаний більшістю як закон, спрямований на посилення боротьби з тероризмом [67, с. 39].

Підкреслимо, істотне значення у боротьбі з тероризмом Органічного закону № 10 «Про Кримінальний кодекс» від 23 листопада 1995 р., яким було введено в дію новий Кримінальний кодекс Іспанії. У цьому Кодексі значне місце відводилося положенням, що стосуються тероризму. Це, зокрема, відділ 2 «Про тероризм» глави 5 «Про володіння, торгівлю та зберігання зброї, боєприпасів або вибухових речовин

і тероризм» розділу 22 «Злочини проти громадського порядку» книги 2 «Злочини і покарання». У нормах, що містяться у статтях відділу 2 іспанський законодавець описує умови, за наявності яких вчинені дії визнаються терористичними, а також санкції за них [67, с. 11].

У 1976–1978 р. у Німеччині сталося кілька терористичних акцій. Реакцією держави у відповідь було прийняття антитерористичного законодавства. На думку німецьких юристів, прийняття такого законодавства продиктовано не зростанням терористичної загрози, а прагненням держави захистити суспільство від неконтрольованих дій, інспірованих керівниками лівих студентських рухів.

19 грудня 1986р. у ФРН бундестат ухвалив Закон про боротьбу з тероризмом, яким включено до Кримінального кодексу три нові норми, втілені у ст. 129а, ст. 130а, ст. 305а. Згідно зі ст. 129а КК («Створення терористичних об'єднань») караються позбавленням волі на строк від 1 р. до 10 років особи, котрі заснували об'єднання чи брали участь як члени в об'єднанні, діяльність якого спрямована на вчинення таких посягань: тяжке вбивство, просте вбивство або геноцид; злочини проти особистої свободи (викрадення людей з метою вимагання, викупу, захоплення заручників) злочини, передбачені в ст. 305а (руйнування важливих засобів виробництва), загальнонебезпечного злочину, передбаченого в ст. ст. 306–308, ст. 319 КК Німеччини (тяжкий підпал, особливо тяжкий підпал; дії, що спричинили ядерний вибух або звичайний вибух; зловживання іонізуючим випромінюванням; дії, що спричинили затоплення або повінь, що загрожують життю людей; порушення роботи дорожнього, водного або повітряного транспорту, що спричинили небезпеку для життя, здоров'я або майна людей; порушення роботи підприємств залізниці, пошти, телеграфу та інших установ, що забезпечують життєво важливі потреби населення, отруєння водою загального користування). Ініціатори таких об'єднань караються позбавленням волі на строк не менше 3 років.

Згідно зі ст. 130 а КК, за заклики до вчинення злочинних діянь особі загрожує покаранням у виді позбавлення волі на строк до трьох років або великий штраф. А згідно зі ст. 305а КК

за руйнування важливих засобів виробництва відповідає той, хто протиправно руйнує повністю або частково чужий технічний засіб виробництва значної цінності.

В період з 1974 р. до поч. 80-х р. в Італії прийнято ряд законодавчих актів антитерористичного змісту. Так, у грудні 1979 р. набув чинності Закон про термінові заходи щодо захисту демократичного порядку та громадської безпеки. У 1980 р. в КК Італії імплементовано статтю 270б, в якій передбачено відповідальність осіб, котрі організують групи людей з кінцевою метою вчинення тероризму і руйнування демократичного ладу. За скоєння такого діяння призначається покарання у вигляді тюремного ув'язнення на термін від 7 до 15 років, а за співучасть у подібному посяганні від 4 до 8 років.

Отже, можемо констатувати: 1) антитерористичному законодавству країн Західної Європи характерні спільні єдині тенденції ставлення до такого негативного кримінального явища, яким загально визнано; 2) тероризм у кримінально-правовому регулюванні питань відповідальності за тероризм у зарубіжних державах проглядається вплив історичних традицій відповідної держави; 3) за результатами аналізу законодавства зарубіжних держав нами не виявлено положень, які доцільно негайно й безальтернативно імплементувати у чинне національне законодавство. Забігаючи наперед, слід визнати, що сучасне національне кримінальне законодавство в частині відповідальності за тероризм в основному відповідає європейським тенденціям. Інше питання – чи повністю воно адекватне вимогам сьогодення? Відповідь на це питання потребує ґрунтового і всебічного аналітичного підходу до напрацювання принципів протидії тероризму з врахуванням детермінації цього виду злочинності.

Розділ 2

КРИМІНОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТЕРОРИЗМУ

2.1. Загальна характеристика тероризму

Виняткова суспільна небезпека тероризму знаходить своє вираження в його цілях, характері засобів їхнього досягнення, а також у наслідках терористичної діяльності, які доволі часто збудовані на руйнуванні життя багатьох ні в чому неповинних людей – політичні викрадення і вбивства, захоплення заручників і вибухи на вулицях та інших місцях скуплення людей стали найбільш поширеним проявом тероризму.

Існують три основних погляди на природу тероризму: виходячи з бойових проявів терористичної діяльності, кримінальних і соціально-політичних. Відповідно до першої позиції тероризм розглядається як специфічний вид збройних дій і визначається як «збройний конфлікт низької інтенсивності». Друга точка зору наголошує на кримінальній складовій і класифікує тероризм як вид кримінальної злочинності. Третя – вважає тероризм видом політичної боротьби, що формується на основі соціально-політичного протесту [24, с. 9].

Тероризм вже на початковому етапі свого виявлення як масового насильницького явища певною мірою базувався на релігійних переконаннях, а саме її особливих, містичних переверсіях (містичних псевдорелігійних ідеях сектантського спрямування), що слугували об'єднувань ним підґрунтям для формування певних груп, котрі не визнавали правових і моральних засад функціонування владних структур. Наприклад, це – лицарський орден тамплієрів, секта катарів і багато інших, що діяли на грані або поза форматом державно-політичних систем середньовічної Європи, які використовували насильство як засіб поставлених перед ними цілей.

Найдавнішим в історії людства зафіксованим у хроніках терористичним угрупованням була секта сикаріїв, що діяла у I ст. н. е. у Палестині. Метою її членів було знищення представників єврейської еліти, котрі виступали за мир з римляна-

ми. Основна зброя сикаріїв – короткий меч – сика, звідки і походить назва секти. Вона мала чітко виражений за сучасними мірками націоналістичний характер. Її провідники очолювали рух соціального протесту і вдавалися до підбурювання людей проти представників влади. У цій секті поєднувався політичний тероризм із релігійним фанатизмом, бо члени секти вірили, що після повалення режиму Бог з'явиться своєму народові і позбавить його мук і страждань.

Така ж ідеологія була і у членів мусульманської секти асошафінів. Вона свою діяльність спрямовувала на вбивство халіфів, інших представників влади і навіть правителів. Ці вбивства були ритуалом для сектантів, які вірили в те, що, якщо вони помруть мученицькою смертю в процесі досягнення своєї мети, то потраплять до раю, а в їхній країні настане новий світопорядок. В Індії діяла такого ж типу секта «душителів», зброєю яких був шовковий шнурок.

Історики констатують, що «системний» тероризм з'явився у другій половині XIX ст. Відомий російський тероролог Ю. Антонян вважає, що необмежений тероризм бере свій початок від пострілу Каракозова 4 квітня 1862 р. Відтоді терористичні дії почали перетворюватися на універсальний засіб вирішення багатьох проблем, що виникають у суспільному житті. Характерними носіями ідеології тероризму у спеціальній літературі визнано російських революціонерів, радикальних націоналістів з Ірландії, Македонії, Сербії, Західної Вірменії, що була включена до складу турецької держави.

Характеризуючи тероризм другої половини XIX – початку XX ст., Ю. Антонян виокремлює вісім суттєвих мотиваційних причин тероризму, а саме: 1) ілюзорне уявлення про надмірне насильство з боку влади та панівних верств суспільства, про непомірне зростання економічної та соціальної нерівності населення, що виправдовує застосування терористичних акцій як адекватної відповіді на дії владних чинників; 2) чорно-біле бачення світу, поділ людей на своїх та чужих і обґрунтування у цьому зв'язку можливості фізичного знищення чужих; 3) налаштованість на примітивізацію суспільних відносин, ігнорування складних взаємин у суспільстві, суперечливих та внутрішньо-конфліктних явищ і процесів, психологічних

факторів, природи людини; 4) доведення критики існуючого права та основних правових інститутів до заперечення права взагалі та проголошення принципу допустимості порушення будь-яких правових норм, навіть тих, що базуються на загальнолюдській моралі; 5) моральне виправдання тероризму посиланнями на аморальність панівних класів; 6) віра в те, що мета виправдовує засоби, та творення культу насильства; 7) переконання в тому, що побудувати суспільство справедливості можна в будь-який час і будь-де, незважаючи на конкретні історичні умови та історичний досвід людства; 8) нетерпимість до інакомислення та месіанські претензії багатьох лідерів революційно-терористичного руху, неприязнь до людей, схильність до некрофільії значної частини терористів [11, с. 126–132].

На думку російського науковця В. Іноземцева, джерела і масштаби нинішніх і потенційних протистоянь визначаються тим, що на початку XXI ст. постеконічний лад формується не як самодостатня соціальна система, а як деяка досить замкнута спільність у рамках постіндустріальних суспільств, що породжує два типи конфліктів. З одного боку, країни світового співтовариства, що розвиваються і зіштовхуються з кризою господарства, яка посилюється, бо викликана, насамперед, відсутністю реального попиту на продукцію розвинутого світу, стають опозицією до високотехнологічних, постіндустріальних держав; виникає нова межа, що розділяє сучасну цивілізацію. З іншого боку, самі розвинуті країни, що здаються чимось монолітним лише при їх оцінці з погляду громадян «четвертого світу», також уражаються зростаючим соціальним розшаруванням, яке відбувається за різними мотивами діяльності представників того або іншого соціального стану. Це може призвести до соціальних конфліктів усередині розвинутих країн, а також спричинити сповільнення становлення постеконічного суспільства або навіть руйнування його внутрішньої стабільності [74, с. 113–124].

Необхідно зазначити, що глобалізація світової економіки, крім відторгнення вже відомих країн і народів так званого «третього» і «четвертого» світу, все відчутніше зачіпає інтереси середнього класу. «Лише наївні теоретики, – зазначають

Г.-П. Мартін і Х. Шуманн, – і недалекоглядні політики вважають, що можна з року в рік, як у нинішній Європі, позбавляти мільйони людей роботи і соціального захисту і не заплатити колись за це політичну ціну. Щось обов'язково відбудеться. У державах, побудованих за демократичним принципом, на відміну від концернів з їх споживацькою стратегією, нема «зайвих людей». І нема жодних підстав для самозаспокоєння, адже за соціальним потрясінням слідуватиме політичне. Ось вже тривалий час мільйони громадян, які належать до середнього класу, що втратив упевненість у завтрашньому дні, шукають порятунку у ксенофобії, сепаратизмі та розірванні стосунків зі світовим ринком. Відторгнуті відповідають відторгненням» [118, с. 34–52].

Глобальний статус тероризму аргументовано доводиться інтернаціональним складом терористичних організацій, розташуванням тренувальних баз і об'єктів терористичних нападів у віддалених одна від одної країнах, багатоканальною системою міжнародного фінансування діяльності терористів, децентралізованим мережевим принципом взаємозв'язку і управління, а також багатьма іншими, цілком обґрунтованими факторами. Це дає підставу науковцям справедливо акцентувати увагу на зв'язку психологічних мотивацій тероризму зі специфічним станом соціально-економічних та суспільно-політичних взаємин. Такі вибухонебезпечні ситуації виникають через, по-перше, розчарування у здатності основної частини суспільства протистояти соціальному і політичному гнобленню; по-друге, пасивність більшої частини населення; по-третє, бажання помститися уряду і створити новий соціальний лад [24, с. 105–117]. На цій основі визрівають і формуються соціально-психологічні чинники, які займають особливе місце серед причин ескалації тероризму. Нерідко саме конфлікт детермінує активізацію насильницьких посягань, що виявляються у терактах.

Ю. І. Авдєєв, аналізуючи існуючі у світовій практиці два основних підходи до визначення поняття «тероризм», зокрема біологічного, пояснює сутність його як це явище певною «вродженою», «насильницькою» здатністю людини, «природним» прагненням людей загрожувати інтересам інших із

використанням будь-яких доступних засобів для досягнення поставленої мети. Натомість другий підхід (соціальний) базується вже на розумінні того, що визначальне значення мають саме процеси, що відбуваються в соціумі, тому цей підхід превалює серед інших, коли йдеться про пояснення природи та визначення сутності «тероризму» як соціально-політичного явища [3, с. 36–53].

Натомість Г. Міньковський і В. Ревін ще наприкінці 70-х рр. застерігали, що «традиційне визначення тероризму через політичні мотиви у вузькому розумінні (заякування населення, послаблення держави, змушування до певних дій або фізичне усунення політичних противників) заважає бачити справжні масштаби явища і адекватно програмувати і організувати боротьбу з ним» [120, с. 78–90]. Цілком виправданим і слушним слід визнати це застереження з огляду на обраний цими авторами на той час цілком адекватний підхід до кримінально-правової характеристики тероризму і на поставлене завдання пошуку ефективних шляхів протидії йому. Стверджуючи, «що поняття тероризму охоплює і діяння з такою мотивацією, як користь, помста, екологічна конкуренція, ірраціональна мотивація психічно хворих людей тощо, вони вважали, що перш ніж розробляти основні характеристики цього неоднозначного у загальновизначених кримінологічних вимірах явища, необхідно розглядати диференціацію тероризму насамперед як соціально-правового явища за обсягом дій його учасників та за наслідками, що настали чи можуть стати від таких посягань. Адже, на їхню думку, тероризм може переслідувати мету вчинення дій серійних або разових, здійснюватися глобально або локально. Він може спрямовуватися на повалення керівництва країни (регіону), зміну політичного ладу, порушення територіальної цілісності, стабільності або заякування суспільства, однак потрібно мати на увазі, що мотивація тероризму не обов'язково носить політичний характер у чіткому розумінні цього слова. Навіть у випадках суто політичної спрямованості (ускладнення міжнародних відносин, вплив на внутрішню і зовнішню політику держав) внутрішня мотивація учасників може бути найрізноманітнішою: від фундаменталістського, сектантського, релігійного, націоналіс-

тичного фанатизму до прагнення самоствердження, прославлення себе, помсти. Такою мотивацією може бути як інтерес великомасштабної підприємницької діяльності, так і фактори морально-психологічного, суб'єктивного плану [120, с. 85–99].

Вже в наш час деякою мірою розвиває і поглиблює позицію своїх попередників російський тероролог Є. Гундарь, розглядаючи тероризм як свідоме використання нелегітимного насильства з боку будь-якої групи або окремих осіб, котрі намагаються досягти відповідної злочинної мети, якої не можна досягти легітимним способом. Акцентуючи саме на злочинницькій спрямованості терористичних посягань, які виявляються головним чином у здійсненні терактів, науковець підкреслює, що із цього випливає, що насильство, здійснюване терористами, перебуває у прямій залежності від досягнення злочинних цілей. Основна мета кримінального тероризму полягає в особистій вигоді терористів [37, с. 125–134].

У буденній свідомості тероризм нерідко визначається за національною або релігійною приналежністю представників терористичних рухів. Прикладом може бути вільний обіг у ЗМІ таких словосполучень, як «палестинський тероризм», «іракський тероризм», «чеченський тероризм», «ісламський тероризм» тощо. У тих соціокультурних спільнотах, де окреслилося зростання ксенофобських настроїв, з'являється тенденція вважати деякі народи схильними до терористичного способу життя. Одночасно у ліберальному секторі суспільної свідомості існує думка, згідно з якою відверто терористичні дії трактуються як прояви справедливої національно-визвольної боротьби народів за незалежність. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. особливо значного поширення набуло уявлення про те, що терористи – здебільшого вихідці з мусульманського світу, виховані на ісламських традиціях.

Проте поняття «міжнародний тероризм» все частіше вживається у занадто розширеному значенні, яке цілковито поглинає конкретні форми його прояву. У своєму абсолютизованому і гіперболізованому значенні він почав перетворюватись у фантомний образ вселенського світового зла, що загрожує самим основам людської цивілізації.

Отже, єдиних підходів до визначення детермінант тероризму в літературі так і не запропоновано. Тому, щоб

розглянути цей важливий аспект проблеми якомога повніше і системно, зупинимось спочатку коротко на обґрунтуванні необхідності застосування методологічних прийомів кримінології до з'ясування причин та умов розглядуваного нами виду злочинності.

У кримінології детермінація визначається як об'єктивна зумовленість речей, процесів, адже будь-яке явище не виникає саме по собі, поза навколишньою дійсністю, а навпаки – пов'язане з нею, породжене конкретними чинниками й обставинами [96, с. 507]. Термін походить від слова «детермінанта» (від лат. *determinans*, – *ntis* – який визначає) – причина, що визначає виникнення явища «детермінувати», тобто здійснювати детермінацію від лат. *determinare* «обумовлювати, прирікати, опосередкувати, викликати»), означає включати усі зв'язки, які виражають залежність об'єктів, явищ, їх існування та змінювання від будь-яких інших обставин» [97, с. 56].

Отже, коли йдеться про детермінацію, то мається на увазі визнання загальних взаємозв'язків, взаємодії усіх речей, об'єктів, явищ і процесів. Причому не виділяються різні види взаємозв'язків, хоч їх налічується більше трьох десятків. У цьому сенсі термін «детермінанта» вживається як об'єднуючий чинник причин й умов конкретного злочину, зокрема терористичного акту.

Проблема причин та умов злочинності – центральна і чи не найскладніша з усіх в кримінологічній науці. Однією з методологічних передумов її вирішення у контексті висвітлення питань детермінації тероризму є використання системного методу, що являє собою методологію спеціально наукового пізнання, яке базується на дослідженні об'єктів і явищ як систем. З огляду на системний метод, як вважають кримінологи. «Злочинність... являє собою порівняно самостійну, динамічну, ймовірнісну соціальну систему, елементами якої є конкретні злочини, а також окремі види злочинів, об'єднані в однорідні групи. Специфічний зв'язок цих елементів становить не просто сумарне утворення, а якісно інше за своїм змістом явище – злочинність, яка має нові ознаки і тільки їй притаманну закономірність» [97, с. 55]. З'ясування важливості цих закономірностей обумовлюється тим, що в разі розкриття при-

чин злочинності у сучасному суспільстві, з'являються реальні можливості розробити та здійснити ефективні заходи боротьби із поширенням злочинності.

Серед кримінологів панує плюралізм поглядів на детермінацію злочинності. Одні вчені (їх переважна більшість) основними причинами і умовами злочинності називають негативні обставини суспільного життя [129, с. 89]. Інші пояснюють причини злочинності індивідуалізмом особистості злочинців, у свідомості яких норми суспільної поведінки пов'язуються з традиційними звичаями, інтересами й мотивами, де первинним елементом виступає стимул вчинення злочинів [101, с. 56]. Дехто з науковців вважає, що злочин – це результат складної взаємодії зовнішніх і внутрішніх факторів, а тому виділяють як окрему групу причини й умови злочинності – усі соціальні явища загалом, називаючи їх «загальними причинами» [94, с. 80].

Аналіз праць кримінологів, які вивчали проблему, дає підстави стверджувати, що існують чотири підходи до цього питання. Вони ж виокремлюються представниками філософської науки як універсальні, що проявляють себе в різних сферах знання.

Так, представники кондиціоналістського підходу під причиною розуміють необхідні і достатні умови конкретного наслідку, сукупність обставин, за яких він мав місце. У працях багатьох учених-кримінологів зустрічається перерахування великої кількості обставин чи факторів, які впливають на злочинність. Г. Миньковський нарахував їх декілька сотень [120, с. 201].

Традиційний підхід визнає причиною наслідку (злочинності) зовнішній силовий вплив. «Причини конкретного злочину – це ті активні сили, які викликають у суб'єктів інтереси і мотиви для його вчинення» [153, с. 30].

Відповідно до традиційно-діалектичного підходу причиною виступає все те, що породжує конкретний наслідок. «Причинами та умовами злочинності, – визначали ще на початку 70-х рр. ХХ ст. провідні радянські кримінологи на чолі з М. Шаргородським, – йменується система соціально-негативних з точки зору панівних суспільних відносин, явищ і процесів, що

детермінують злочинність як свій наслідок. До причин злочинності слід віднести соціально-психологічні детермінанти, які включають елементи економічної, політичної, правової, побутової психології на різних рівнях суспільної свідомості» [144, с. 44]. А їх колега М. Стручков вважав, що безпосередні причини злочинності слід шукати у сфері свідомості, оскільки «всі рушійні сили, які викликають дії людини, неминуче повинні пройти крізь його голову, повинні перетворитися у подразнення його волі» [200, с. 29].

Представники традиційно-діалектичного підходу відокремлювали об'єктивний і суб'єктивний фактори, показуючи їх вплив у такий спосіб: матеріальні умови життя людей визначають суспільну свідомість, а вже вона – злочинність [95, с. 258].

І нарешті слід назвати четвертий підхід – інтеракціоністський. Ті, хто дотримувався його, вважали, що причину злочинної поведінки і злочинності слід розглядати як взаємодію середовища та людини. І зовнішні, і внутрішні причини діють одночасно. Отже, злочинність як соціальне явище, що не існує поза людьми та їх поведінкою, можна вважати результатом соціальної взаємодії.

Отже, як бачимо, між причинами й умовами існує тісний взаємозв'язок, який проявляється у тому, що умови самі по собі не можуть породжувати злочини і злочинність, однак без них причина не може ані сформуватися, ані реалізуватися. Причини породжують злочинність, умови сприяють дії причин. Тому, за словами видатного російського кримінолога М. Гернета детермінантами злочинності слід вважати всі ті факти і явища, за якими злочинність може виявлятися. Учений ще на початку ХХ ст. у своїй фундаментальній монографії зазначав, що, оскільки такі факти і явища можуть бути дуже різноманітними, то виникає потреба їх кваліфікації. «Перші спроби кваліфікації, – писав М. Гернет, – ми зустрічаємо вже у видатного італійського криміналіста класичного напрямку Романьозі, який неодноразово звертався до з'ясування причин злочинності» [33, с. 68–69].

Відомий італійський криміналіст Романьозі поділяв причини злочинності на чотири групи. Найбільш загальні та

основні причини злочинів, як вважав він, об'єднуються в чотири групи і зводяться, по-перше, до браку засобів для існування; по-друге, до неналежного виховання; по-третє, до недостатньої передбачливості; по-четверте, до недоліків юстиції. Перша група причин – економічного характеру, друга – морального, а третя і четверта – політичного [33, с. 69].

Той же М. Гернет писав і про іншого італійського кримінолога Е. Феррі, який поділяв детермінанти злочинності на три групи. До першої відносив індивідуальні або антропологічні причини, до другої – фізичні, до третьої – соціальні. Антропологічні причини – це ті, що лежать у самій особі злочинця і становлять, згідно з вченням Феррі, першу умову злочину; вони знову ж таки класифікуються на: органічні, психічні та громадські. До другої групи Феррі відносив фізичні причини злочинності – сили довілля, зовнішнього природного оточення людини, що спонукає її вчиняти певні дії. До соціальних причин (третя група) належить вплив на злочинність того середовища, в якому перебуває потенційний злочинець (сімейні обставини, організація праці, розподіл матеріальних благ, громадська думка тощо) [33 с. 69–71].

До речі, як зазначав М. Гернет, «тричленна класифікація Феррі була дана ним ще в одній з його перших праць – «Про злочинність у Франції» (надрукована 1881 р.), а виникла ідея такої кваліфікації у перші роки існування кримінально-антропологічної школи, і така – кваліфікація, за висловом російського професора, «є в тепер (йдеться про 90-ті рр. XIX ст.) майже загальноприйнятою» [33, с. 69].

Певною мірою такі критерії класифікації детермінант злочинності були розвинуті згодом ще радянськими кримінологами. Так, розглядаючи злочинність як соціальне явище, лєнінградський криміналіст М. Стручков у своїй монографії посилається на доробок колеги В. Когана, який на основі узагальнення напрацювань тогочасних науковців, запропонував і обґрунтував за критеріями причинності свою класифікацію детермінант злочинності. Вона є такою: а) причини матеріального, культурного і соціально-психологічного характеру; б) соціально-економічні, ідеологічні, управлінські причини; в) об'єктивні і суб'єктивні причини; г) загальна, особливі

і одиничні причини; д) причини першого і другого порядку; е) основні і конкретні причини, є) повна і специфічна причини [200, с. 24].

Отже, детермінанти злочинності прийнятого класифікувати за різними критеріями, хоч такий розподіл має умовний характер.

За джерелами формування детермінанти злочинності розподіляють на антропологічні та соціальні. Як зазначають сучасні українські кримінологи, «антропологічні, пов'язані із закодованими у генотипі людини споконвічні пороками, а саме: жадібністю, злістю, заздрістю, розпусністю, пихатістю, лінощами, обжерливістю та обумовленими ними деструктивними програмами й установками поведінки людини в суспільстві, зокрема прагненням до незаконного збагачення, схильністю до агресії і насильства (саме цей деструктив якнайповніше характеризує особу терориста), обману, порушення існуючих правил та заборон. Соціальні – це набутий негативний життєвий досвід, пов'язаний із поганою адаптованістю до існуючих умов суспільного життя і відносин між людьми, а також засвоєнням людей неправомірної поведінки як масово поширеної і вигідної» [85, с. 73].

Доповненням до такого розподілу детермінант може бути їх розрізнення за об'єктивними та суб'єктивними факторами. Ще у 70-ті рр. ХХ ст. професор В. М. Кудрявцев вважав що до суб'єктивних факторів слід відносити те і тільки те, що входить до свідомості правопорушника чи в інший спосіб характеризує його особистість, а об'єктивними слід вважати явища і процеси, які розвиваються поза його волею [101, с. 125].

Враховуючи вищевикладене, можемо констатувати, що об'єктивними причинами правопорушень виступають конкретні протиріччя у суспільному бутті, в економічних і соціальних відносинах людей. Суб'єктивні причини правопорушень – це певні елементи соціальної психології, що знаходять своє відображення у спотворених потребах, інтересах, цілях, мотивах, моральних цінностях та правосвідомості осіб, які вчиняють злочини. Саме з таких позицій, на нашу думку, слід виходити, коли йдеться про характеристику детермінант тероризму. Їх виділення за визначеною кримінологами

структурою дозволить виявити якраз ті причини, що мають об'єктивний характер, а відповідно можуть бути усунуті з боку суспільства чи держави. Натомість виділення суб'єктивних детермінант дозволить ефективніше організовувати і здійснювати індивідуально-профілактику протидію поширенню терористичних загроз.

Розглядаючи злочинність у контексті політики, можна погодитись з точкою зору, що в моменти політичної нестабільності деякі, у край небезпечні прояви звичайної злочинності здобувають характер значимого політичного фактору й здатні впливати на політичні процеси. До кримінальної діяльності терористичного характеру можуть бути віднесені такі небезпечні види злочинності, як наркоторгівля; систематичні захоплення заручників з метою викупу; застосовуючи терористичні методи (диверсії й т. п.); ракет, що наносить збиток здоров'ю й майну як персональних адресатів, так і випадкових очевидців події [24, с. 14].

На наше переконання, тероризм виникає як відповідна негативна реакція на тривале затягування вирішення проблем соціального чи політичного характеру. Фактично тероризм виростає на основі загострення громадянських протиріч. Відтак, можемо зробити висновок, що до терористичної боротьби приводять конфлікти політичного, соціального, територіального, національного чи світоглядного характеру. З часом кримінальна злочинна діяльність набуває терористичних масштабів.

2.2. Об'єктивні причини виникнення та поширення тероризму

Безумовно, у цьому контексті слід насамперед говорити про соціально-економічний вимір тероризму. Аналіз глобальних проблем сучасності (голоду, убогості, неписьменності, хвороб) є важливим з погляду розуміння тих проблем, які потребують вирішення задля зменшення рівня тероризму в суспільстві. Як вже зазначалося, йдеться насамперед про існування об'єктивних причин правопорушень, якими є конкретні протиріччя у суспільному бутті, в економічних і соціальних

відносинах між людьми. Тобто існують об'єктивні явища і процеси, що розвиваються поза волею спільнот особистостей, і впливають на їх поведінку.

Пишучи про причини тероризму, відомий український політолог С. Телешун цілком справедливо зазначив: «Тероризм з'являється там, де утворюються геополітичні порожнини, «гарячі точки», де суттєво ослаблено владу, неспроможну професійно реалізовувати інтереси громадян і яку ці громадяни не зацікавлені підтримувати, де не працюють міжнародні механізми політичного і правового регулювання розвитку суспільства. Від цього не застраховані ні високорозвинені, ні малорозвинені в економічному й соціальному плані країни з будь-якими політичними режимами та державним ладом» [202].

Науковці констатують існування декількох обставин, що сприяють виникненню та поширенню тероризму, при цьому як фундаментальна підстава для цього розглядається відповідне соціально-політичне та економічне середовище в країні. Оцінюючи вплив економічних факторів на загострення суспільних суперечностей, політолог Е. Паїн вважає, що в бідних, нерозвинутих країнах, котрі перебувають на найнижчих рівнях економічного і соціального розвитку, проявів політичного екстремізму і тероризму у чистому вигляді практично не фіксується. Водночас, у країні, де багатству незначної меншості населення протиставляється злиденність більшості людей і панує зневіра у те, що можливо що-небудь змінити законними шляхом, існують усі передумови для його виникнення які потребують вирішення задля зменшення рівня тероризму в суспільстві [141, с. 118].

Істотний вплив на виховання особистості, загалом, а передусім особистості терориста зокрема, безперечно мають соціальні умови, в яких проходить життєдіяльність такої особи, що позначається на формуванні його світогляду, ціннісних орієнтацій. На VIII Міжнародному конгресі ООН з попередження злочинності та поводження зі злочинцями (Гавана, 1990 р.) базовими причинами тероризму були названі: бідність, безробіття, неграмотність, брак доступного житла, недосконалість системи освіти і підготовки кадрів, відсутність життєвих перспектив, відчуження та маргіналізація населення, загострен-

ня соціальної нерівності, ослаблення сімейних і соціальних зв'язків, недолики виховання, негативні наслідки міграції, руйнування культурної самобутності, нестача об'єктів культурно-побутового призначення, поширення засобами масової інформації ідей і поглядів, що ведуть до зростання насильства, нерівності і нетерпимості.

Тероризм може мати сприятливе середовище там, де народ бідує, де народ зіштовхують у пошуках ворога. Російські вчені, які досліджували тероризм на гіркому прикладі своєї країни, прийшли до висновку, що основні причини тероризму соціально-економічні, політичні та релігійні. До першої групи вони віднесли:

1) помітне зниження життєвого рівня в поєднанні з безпрецедентно збільшеною соціальною диференціацією, які викликають до життя такі соціально-психологічні чинники, як злість, заздрість, ненависть, ностальгія за минулим і т. п.;

2) економічну і енергетичну кризу, зростання цін, інфляцію;

3) кризовий стан ряду соціальних і професійних груп, особливо військових, та осіб, що мають військовий досвід, в тому числі і тих, які мають досвід роботи з вибуховими пристроями і вибуховими речовинами;

4) зростання безробіття, яке обумовлює проблеми міграції, бродяжництва, психологічної і професійної деградації і дезорієнтації особистості в умовах ринкової економіки і т. п.;

5) широке розповсюдження серед населення зброї, військової підготовки і специфічних військових умонастроїв, пов'язане з участю значної частини військових у реальних бойових подіях (афганська і чеченська війни), так і з вимушеним перепрофілюванням багатьох працівників спецслужб, які нерідко вживаються в кримінальні структури, доступність зброї і велике число, відставних військових, що шукають собі застосування;

6) підлив чи повалення свого уряду (наприклад, діяльність західнонімецької «Фракції червоної армії» (РАФ) та італійських «Червоних бригад»);

7) національне самоствердження (наприклад, діяльність Вірменської секретної армії за звільнення Вірменії (АСАЛА));

8) розповсюдження засобами масової інформації ідей і поглядів, що ведуть до зростання насильства, нерівності і нетерпимості, нав'ювання населенню всесильність і всездозволеності терористів та ін. які потребують вирішення задля зменшення рівня тероризму в суспільстві [119].

Спробуємо «приміряти» вищеназвані причини до сучасної ситуації в Україні. Як бачимо, маємо всі підстави стверджувати, що з названих восьми соціально-економічних причин, до нинішньої ситуації в нашій країні не зовсім стосується лише та, що зазначена числом 7 – національне самоствердження. Хоча терористи на сході України і «прикриваються» бажанням самовизначення, говорити про їх «національне самоствердження» навряд чи можна. Швидше за все, це маска, за якою ховається жадоба наживи, адже не секрет, що діяльність таких терористичних організацій, якими фактично є самопроголошені «ЛНР» та «ДНР», щедро фінансується, за оцінками експертів, не лише олігархами сусідньої країни, а й колишніми «першими особами» нашої держави.

Крім того, з виділених причин особливо слід акцентувати увагу на зазначеній у переліку числом 8 – розповсюдження засобами масової інформації ідей і поглядів, що ведуть до зростання насильства, нерівності і нетерпимості, нав'ювання населенню міфів про всесильність і всездозволеність терористів тощо. Слід визнати, що Україна в протистоянні із зовнішнім ворогом програла на сході інформаційну війну. Досить детально з кримінально-правових позицій це питання проаналізувала Н. Савінова. У своїй роботі вона, зокрема, зазначає, що групу загроз у інформаційному суспільстві становлять суспільно небезпечні діяння під назвою – «інформаційна експансія». Це явище, що створює підґрунтя для подальших психологічних способів впливу на свідомість у процесі спілкування. *Експансія (лат. expanctio – розширення) означає розповсюдження (кордонів, впливів, тощо).* Експансія, спрямована на опанування інформаційним простором, полягає у захопленні з метою подальшого використання на свою користь саме інформаційного простору певної держави.

Основним полем інформаційної експансії виступає сегмент інформаційного простору, що «покривається» ЗМІ. Науковець

підкреслює, що, досліджуючи, наприклад, проблеми інформаційної безпеки, медіавпливам на свідомість приділяється недостатньо уваги, у той час, як ще 2008 р. Президент України називав її основною загрозою національній безпеці держави, звертав на це увагу РНБО, закликав ЗМІ дотримуватися національних інтересів у мовленні, які потребують вирішення задля зменшення рівня тероризму в суспільстві [167, с. 120–134].

На жаль, саме інформаційна експансія у вітчизняному інформаційному просторі є промовистим негативним прикладом створення загрози національній інформаційній безпеці. Ще 21 березня 2008 р. Президент України звертав увагу на катастрофічний ступінь інформаційної експансії в Україні. «Найбільша загроза національній безпеці, – зазначав глава держави – інформаційна експансія іноземних держав. Завдяки цьому в інформаційному просторі України проводяться інформаційно-психологічні кампанії з тих чи інших питань для того, щоб дезінформувати суспільство, не повністю його інформувати або проводити кампанії не в інтересах нашої держави».

Зауважимо, що виступ стосовно інформаційної експансії пролунав від Президента України на початку воєнного конфлікту між РФ і Грузією в Абхазії і виник під час обговорення проблем російсько-української та російсько-грузинської інформаційних війн, які потребують вирішення задля зменшення рівня тероризму в суспільстві [167, с. 87–102].

Питання забезпечення безпеки інформаційного простору в умовах розвитку глобального інформаційного суспільства може покладатися винятково на державу. Медійний продукт, що закуповується і транслюється національними телевізійними компаніями, має відповідати системі цінностей, притаманних суспільній свідомості відповідного суспільства, що панують у певній державі. Якщо держава обирає для свого розвитку принципи демократії, відкритості, гуманізму і т. д., то інформаційний простір такої держави не може наповнятися телевізійними продуктами, які пропагують тоталітаризм, авторитарність і порушення прав людини, що порушують не лише основні проголошені у державі принципи, а й руйнівню впливають на свідомість індивідів, сприяючи її зомбуванню в антагоністичному напрямку, підриваючи не лише моральні

устої і традиції, а сіючи міжнаціональну ворожнечу, пропагуючи меншовартість національної культури тощо. Саме такими способами діють суб'єкти інформаційної експансії, практикуючи відверту дезінформацію, спотворення історії і реалій сьогодення держави, на інформаційний простір якої здійснюються агресивні посягання.

Відтак під інформаційною експансією, що, безумовно, стимулює і заохочує терористичну діяльність, що сукупно кваліфікується як суспільно небезпечне діяння у кримінально-правовому розумінні слід розуміти умисне захоплення з метою подальшого використання на свою користь інформаційного простору, або значного сегменту інформаційного простору певної держави, або групи держав.

З огляду на розвиток ЗМІ, Internet ресурсів можливостей використання інформаційно-комунікативних технологій (далі – ІКТ), зокрема телекомунікацій, ІКТ повною мірою належать до засобів, за допомогою яких впливи на свідомість можуть вчинюватися щодо мільйонів індивідів одночасно. Результати психологічних впливів на свідомість можуть безпосередньо застосовуватися на користь осіб, груп, держав і міждержавних об'єднань, або створювати поле для потенційних додаткових сигналів для активізації наслідків таких впливів. Базою для таких впливів є саме захоплення інформаційного простору. Отож інформаційна експансія створює поле можливих у подальшому психологічних впливів на свідомість у процесі спілкування. Такі впливи можуть здійснюватися з різною метою: від утвердження у свідомості певної частини населення негативного ставлення до конкретного індивіда (наприклад, політичного діяча чи політичної партії), або соціальної чи етнічної групи (наприклад, «осіб кавказької національності») до провокування внутрішніх конфліктів на національному рівні які потребують вирішення задля зменшення рівня тероризму в суспільстві [167, с. 127–142].

Обґрунтовує Н. Савінова і поняття інформаційних війн, які можуть створювати величезну небезпеку суспільним інтересам, несучи загрозу суверенітету держав, інформаційний простір яких належно не убезпечений. Хоч вони, на думку авторки, відрізняються від можливих мілітаристських війн, але стають

важливими елементами стратегії тих, хто їх розв'язує. У цьому контексті суттєве значення має визначення свідомості індивіда чи групи як остаточного об'єкта спрямування цільових інформаційних атак в інформаційній війні.

Тож інформаційні війни становлять першу і відверто деліктну підгрупу інформаційної експансії, що характеризується відчутною агресією, спрямованість якої очевидна. Інформаційні війни володіють ознаками інтервенції, адже мають агресивний характер. Інформаційні війни полягають здебільшого не в агресивному, спонтанному захопленні інформаційного простору, або впливі на певні системи інформаційної інфраструктури держави, як це відбувається за кібернетичної інтервенції, а вони спрямовані на свідомість населення держав, або певної групи, зокрема – населення міждержавних об'єднань, які потребують вирішення задля зменшення рівня тероризму в суспільстві [167, с. 138–147].

За результатами дослідження науковець пропонує криміналізувати такі діяння. Доцільність такої пропозиції підтвердили трагічні події, пов'язані з агресією сусідньої держави, що становить серйозну небезпеку для суверенітету України.

Поряд з переліченими вище до об'єктивних причин поширення тероризму П. О. Кабанов відносить: 1) репресії з боку правлячої еліти по щодо опозиційних політичних партій; 2) нав'язування правлячою елітою нетрадиційних для даного суспільства соціально-політичних нововведень; 3) загострення внутрішньополітичних конфліктів всередині самої держави; 4) зіткнення політичних інтересів двох держав в якому-небудь регіоні; 5) помилки в національній політиці, що допускаються урядом; 6) цілеспрямоване розпалювання національної ворожнечі окремими людьми, групами, партіями (наприклад, рух ваххабітів); 7) агресія відносно іншої держави, її окупація здебільшого тягне за собою збройний опір мирного населення (партизан), що використовує терористичні методи (вибухи важливих об'єктів, підпали і т. д.); 8) заохочення тероризму на рівні державної політики, як це роблять Лівія, Іран, Ірак, Афганістан; 9) невдоволення діяльністю уряду іноземних держав, у зв'язку з чим відбуваються терористичні акти проти його представників і установ [76, с. 88].

Принаймні чотири з перелічених причин характерні для сьогоденішньої ситуації в Україні, а саме: загострення внутрішньополітичних конфліктів всередині самої держави; зіткнення політичних інтересів двох держав в якому-небудь регіоні; помилки в національній політиці, що допускалися урядом; цілеспрямоване розпалювання національної ворожнечі окремими людьми, групами, партіями (ПР, Комуністична партія тощо). В Україні такими діями займалися представники Партії регіонів, Комуністичної партії та ряду інших маргінальних політичних об'єднань, які видавали себе за партії (зокрема т. зв. «Русский блок», «Союз русского народа» і т. п.).

Згадані детермінанти переважно об'єктивуються з політичним тероризмом і об'єктивність їх виникнення й існування звичайно ж пов'язана з цим видом злочинної діяльності. Проте значний спектр передумов активізації тероризму в сучасному світі лежить у релігійному вимірі. «У соціокультурній матриці тероризму, - зазначають українські кримінологи, - важливе місце посідає релігійна складова, яка, по суті, має квазі-релігійний характер, оскільки релігія є «величиною особливого роду» – результатом взаємозв'язку між Богом і людиною. В основі будь-якої релігії, що ґрунтується на пошані, любові й терпимості до всього живого, лежить віра в Бога, єдиного для всіх суцього. Заповідь «Люби ближнього свого як самого себе» (Рим. 13: 9) є з дуже незначними варіаціями у формулюванні основним принципом, загальним як для християнства, так і для ісламу, буддизму, даосизму, іудаїзму, конфуціанства» [135, с. 325–326].

Аналізуючи релігійний вимір тероризму, психолог Д. Ольшанський пише: «Цей терор характеризується фанатизмом – гранично звуженим сприйняттям дійсності, неприйняттям того, що відрізняються від «єдино вірних» поглядів, ревною вірою. Фанатизм поділяють на політичний, ідейний і релігійний. Релігійний фанатизм заснований на абсолютній вірі в те, що після вбивства «невірних» – вбивця потрапляє в рай. Це навіюється в свідомість віруючих з дитинства: і в сім'ї, і в школі, і в мечетях. Тому так рішуче йдуть на вбивство і на вірну смерть жінки-шахідки які потребують вирішення задля зменшення рівня тероризму в суспільстві [136, с. 89–103].

Роз'єднаність людства за релігійною ознакою зумовлює наявність можливого напрямку у взаєминах між людьми за віросповіданням. Це досить часто траплялося в історії людства. Однією з основ для виникнення тероризму на релігійному ґрунті є фундаменталізм, характерний більшою чи меншою мірою всім світовим релігіям. Дискримінація будь-якої релігійної групи спричиняє зростання релігійного екстремізму, тероризму. Зазвичай такі дискримінаційні умови створюють насамперед ті ж фундаменталісти. Наприклад, свого часу таліби змушували індусів носити спеціальні відмітні знаки, зруйнували пам'ятку світової культури – статую Будди в Афганістані, порушували права і свободи віруючих інших конфесій.

Науковці виділяють низку причин, кожна з яких сама по собі є достатньо ваговою, а в сукупності вони й обумовлюють поєднання релігійного фанатизму і терору в найрізноманітніших модифікаціях. По-перше, слід зважити на тотальність релігійного світогляду, який вбирає, описує, пояснює, оцінює, норматизує індивідуальне і суспільне всебуття. Право, політика, економіка, влада, на загал, уся світова реальність і надсвітова «сакральна віртуальність» отримують в координатах тієї чи іншої релігії своє пояснення і витлумачення – і притому не одне, а десятки, і не подібних, а розбіжних, навіть альтернативних інтерпретацій, які відбивають історичну гетерогенність кожної великої релігійної традиції і внутрішню строкатість кожного священного тексту. Відтак релігійного змісту і виправдання, а за бажання і сакральної цінності, можна надати будь-якій діяльності, будь-якій ідеї, будь-якій меті і тим перетворити її на світоглядний та діяльнісний імператив.

По-друге, глибинна дихотомічність релігійного світогляду, який не тільки розмежовує людське і природне від надлюдського і надприродного, а й протиставляє віру і невір'я, віру й іншовір'я, адептів і опонентів, «відданих» і «відступників», «свого» і «чужого», Боже і диявольське – дихотомічність, яка неодноразово доводила свою колосальну мотиваційну та мобілізуючу роль в часі історії. Мало яка інша ідеологія може суперничати з релігійною у справі творення образу ворога та надихання на боротьбу з ним.

По-третє, мотивуюча і надихаюча сила релігійної віри. Релігійний фанатизм у його агресивно-радикальних формах

творить сприятливе ідейне і психологічне підґрунтя для терористичної діяльності. Шалена енергетика фанатизму, до того ж свідомо підживлювана і спрямовувана у потрібне річище, стає дієвим засобом підготовки терористів (головно, суїцидального типу), поповнення лав пересічних виконавців, виховання нової генерації радикально налаштованої молоді. Почетверте, вкоріненість релігійного почуття в етнічній свідомості, його за давності і традиційності, що перетворює релігію на дієву, а в традиційних суспільствах – універсальну форму легітимації суспільної практики. В умовах глобалізаційної експансії постіндустріальних суспільств, жорсткого антагонізму геополітичних та економічних цінностей, конкуренції субцивілізацій – традиційне, архаїчне суспільство, прагнучи захистити найглибинні основи свого існування, обороняє, найперше, власну етнорелігійну ідентичність. Тож опір чужорідній експансії набуває і форм відчайдушної, національно і релігійно вмотивованої агресії, ідейно виправданої як спосіб захисту автохтонних цінностей, а відтак тероризм постає як форма національно-визвольної війни, покликаної захистити етнорелігійну виключність.

По-п'яте, розбудована релігійна інфраструктура, зокрема, наявна релігійно-організаційна мережа, потенційно здатна стати зручним і надійним каналом для заснування місцевих осередків, поширення радикальних ідей, випробування медіа-технологій, кадрового поповнення, опорними пунктами для налагодження агентурно-інформаційної роботи, створення паралельних структур тощо.

По-шосте, наявність відпрацьованих технологій використання релігії як політичного ресурсу, засобу інструментального, соціально-психологічного впливу на масову аудиторію, електорат, громадську думку, вироблених переважно у демократіях західного типу (де разом із розмежуванням сфер державного і церковного буття церква перетворилася із провідного суб'єкта політичної системи на один із дієвих політичних ресурсів) [13].

Україні релігійний тероризм у чистому виді не притаманний. Хоча не можна не згадати міжконфесійні конфлікти, які мали місце на початку 90-х рр. минулого століття. Релігійне

відродження, що охопило наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. Україну, мало не тільки позитивні, а й негативні наслідки, до яких необхідно віднести, перш за все, міжконфесійне протистояння. Конфліктність у релігійній сфері й досі є до певної міри одним з дестабілізуючих факторів суспільного розвитку.

У 90-ті рр. в Україні існувало дві основні лінії міжконфесійного протистояння: 1) православно-католицька, тобто між усіма відгалуженнями українського православ'я, з одного боку, та римо- й греко-католиками – з іншого; 2) міжправославна, тобто між Українською православною церквою в єднанні з Московським Патріархатом (УПЦ МП), Українською православною церквою Київського Патріархату (УПЦ КП) та Українською автокефальною православною церквою (УАПЦ).

Різке збільшення кількості релігійних громад (так, тільки впродовж 1990 р. було зареєстровано 1677 греко-католицьких громад, практично водночас з'явилося 1100 нових парафій автокефальної церкви) призвело до нестачі культових будівель і породило перші спалахи конфлікту. Дуже активно розпочався процес розмежування із структурами російського православ'я в Україні, перерозподіл сфер впливу між церквами. Підтриманий різними політичними силами, які у власних інтересах використовували суперечки на релігійному ґрунті, конфлікт набув такого розмаху й гостроти, що з внутрішньо-церковних виріс до рівня загальнодержавної проблеми. Так, у 1995 р. протистояння існувало у майже 600 населених пунктах країни. У 1997 р. в Україні налічувалося 446 поселень, де релігійну ситуацію можна було визначити як гостру, причому у 158 з них існувало відкрите протистояння між церковними громадами. 85 % усіх цих поселень було охоплено конфліктом між православними і греко-католиками [21].

Експерти з релігійних питань під час проведення у листопаді 1998 р. у Києві конференції «Релігійна свобода в Україні в контексті міжнародного правового досвіду» проранжували причини міжрелігійних конфліктів таким чином: перше – це суперечки за право володіння культовими будівлями й майном – на них вказали 88 % опитаних; друге – втручання політичних партій і громадських організацій (60%); третє – некомпетентність місцевих органів влади (56%). Далі йшли:

загальна криза, поширення беззаконня та намагання повернути віруючих інших церков. Крім того, експерти відзначили низький загальний культурний рівень і безконтрольність дій священнослужителів. Водночас опитані підкреслили і величезну роль у виникненні та існуванні міжрелігійних конфліктів політичного протекціонізму певній конфесії з боку вищестоящих органів влади. Наявність такого протекціонізму в Україні констатували 68% респондентів. Відзначивши, що влада часто спиралася на принцип «одержавлення домінуючої у регіоні церкви, експерти майже одностайно (76%) засудили таку практику» [48, с. 29].

Поряд із цим негативним явищем детермінація тероризму сукупно пов'язана з таким криміногенно деформованим компонентом суспільної свідомості як корупція (від лат. *corruptio* – псування, розбещування, підкуп). У теорії права вона визначається як соціальне явище, що охоплює всю сукупність злочинних діянь, пов'язаних із неправомірним використанням особами, уповноваженими на виконання функцій держави наданої їм влади, службових повноважень, відповідних можливостей з метою задоволення особистих інтересів чи інтересів третіх осіб, а також інших правопорушень, які створюють умови для вчинення корупційних діянь або є приховуванням їх чи потурання їм. Корупція як кримінологічна категорія охоплює лише ту частину корупційних діянь, які законом визнаються злочинними. Вони утворюють найнебезпечнішу групу корупційних правопорушень.

Вона є живильним джерелом ескалації насильницької злочинності, насамперед тероризму (ст. 258-5 КК України «Фінансування тероризму»). У суспільстві, де все продається і все купується, де цинічні олігархи хизуються своїм презирством до знедолених мас народу, де хабарі і відкати є нормою, підготувати матеріальну сторону і здійснити теракт не важко. Використовуючи кошти від корупційних діянь, терористи легко здобувають зброю, переміщаються по країні, ховаються, перетинають кордони, забезпечують інформаційну підтримку, підкуповують співробітників правоохоронних органів тощо. Корупція і тероризм пов'язані: корупція не тільки роз'їдає економічні та моральні засади суспільства, а й підживлює тероризм.

Це і відмивання брудних грошей, які потім використовуються в діяльності терористів, і підкуп посадових осіб, без чого широкомасштабний теракт практично не можливий.

З чужого, а тепер, на жаль, з власного, досвіду стає зрозумілим, що проблему тероризму виключно силовими методами вирішити неможливо: тероризм – негативне соціальне явище, отже, в основі цього явища лежать причини – насамперед соціальні, економічні, – політичні. Окресливши в загальних рисах підходи до з'ясування об'єктивних причин виникнення поширення тероризму, очевидно маємо шукати відповідь на питання: чи прогнозувалася можливість появи й ескалації тероризму в Україні, де за період трансформації економіки сформувалася її олігархічна модель, де для політичної влади (минулої) були характерні такі криміногенні явища і процеси, як клептократія, корупція і лобізм, маргіналізація еліт, зрощення корпоративних інтересів фінансово-промислових груп, органів влади та управління і кримінальних структур, де кризові явища і процеси в економіці, політиці та державному управлінні негативно позначилися на соціальній сфері, адже погіршили рівень і якість життя мільйонів громадян, підвищили соціальну напругу та радикальні настрої в суспільстві.

У пошуках відповіді на це питання в Інтернеті виявлено цікаву публікацію, що представлена як підрозділ «Чинники можливих проявів тероризму в Україні» курсу лекцій з навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності». Автор цієї Інтернет-публікації, задовго до сучасних подій, зазначав, що в Україні не виявлено терористичних організацій, орієнтованих на повалення державного ладу, але проблема тероризму перебуває в іншій площині, йдеться про кримінальний тероризм всередині країни та діяльність закордонних терористичних організацій на території країни. На думку автора, комплекс причин, що можуть породити тероризм в Україні, досить різноманітний, він включає:

- глибинні суперечності в економічній сфері, що зумовлені об'єктивними труднощами переходу до ринку, а також суб'єктивним несприйняттям певними частинами населення нових економічних відносин або засобів переходу до них;

- зростання соціальної диференціації громадян (критичний показник співвідношення доходу: 10% найбагатших до 10% найбідніших громадян України) вдвічі перевищує світові стандарти, населення, яке перебуває за межею бідності, сягає 60%, з яких, за даними деяких соціологічних досліджень, близько 20% схвалюють нові економічні відносини, приблизно 30% залишилися люмпенізованими і 40–53% – на роздоріжжі;
- зростання зареєстрованого і прихованого безробіття (4,1%);
- наявність у країні значної частини громадян, яка вважає необхідними найголовніші зміни політичної системи (понад 60% населення);
- низька ефективність роботи державного апарату і правоохоронних органів, відсутність ефективних механізмів правового захисту населення;
- низький рейтинг влади у суспільній свідомості, зростання недовіри до неї у переважній більшості громадян; рівень довіри населення України до керівництва держави не перевищує 10% (критичний показник 20–25%);
- найжорстокіша боротьба за владу політичних партій або ж суспільних об'єднань чи груп, котрі сповідують політичні цілі;
- зниження ефективності функціонування захисних механізмів у сфері моралі, втрата орієнтирів у виховній роботі, передусім серед молоді;
- нарощування тенденцій розв'язання виникаючих суперечностей і конфліктів силовими методами, від 10 до 40% населення країни заявляють про готовність до участі в акціях протесту і непокори;
- погіршення етнополітичної ситуації в країні (проблеми облаштування депортованих, насамперед кримських татар, проблеми «експорту в Україну етнічних проблем» (біженці, поширенню ідей ваххабізму і панісламізму, проблеми російських меншин в Україні тощо);
- посилення соціальних суперечностей під впливом зростання злочинності;
- як наслідок, – у суспільстві зберігається високий конфліктний потенціал.

Далі автор робить висновок: таким чином у період гострої кризи нашого суспільства активно відбувається процес майнового розшарування, ідеологічного розмежування, організаційного оформлення політичних рухів, партій, організацій, які сповідують різні політичні течії та ведуть боротьбу за владу. Тому водночас з майновою йде і політична поляризація населення [229].

Безумовно, у викладеному вище чимало елементів, які прийнятні для відповіді на поставлене комплексне запитання. Безперечно, ті прогностичні оцінки якоюсь мірою дозволяють припускати, що сьогодення ситуація в нашій державі – результат дії перелічених чинників. Однак основна причина – значно глибша.

Протягом двадцяти чотирьох років незалежності країна стихійно стала на шлях ринкових реформ економіки, політико-правового реформування системи управління держави. На жаль, сформована політична і правова системи України не забезпечили вироблення та здійснення єдиної й ефективної державної політики у впровадженні демократичних засад та відкритості, принципів верховенства права, незалежності судочинства, гарантування прав і свобод людини й громадянина. Особливо гостро ці упущення проявилися після узурпації влади кланово-олігархічною верхівкою після президентських виборів 2010 р.

Підтвердженням такого висновку можуть служити думки, висловлені авторитетними діячами. Так, В. Мартиросян зазначив: «Найголовніша причина – це позиція деяких держав, яким не вигідно, щоб Україна опинилася в Євросоюзі. Відповідно, вони зроблять все для того, щоб вони відвернулися від України, тому що вона – небезпечна країна. Друге: є певні сили, і не тільки на Україні, які виношують різні плани для нагнітання обстановки. Тому врятувати ситуацію можуть тільки справжні патріоти України, якщо вони ще є. Звичайно, якщо вони об'єднуються, можна запросто навести порядок на Україні і у жодному випадку не допускати, щоб таке траплялося. Дуже багато хто ненавидить те, що на Україні життя може бути набагато краще, ніж в інших пострадянських державах. Їм хочеться, щоб вона завжди

була залежна, щоб Україна не була сильною, розвиненою, цивілізованою державою. Це багатьох не влаштовує, тому потрібно бути до всього готовими» [206].

Значно радикальніше на той час з приводу можливих проявів тероризму в Україні, висловився Г. Москаль: «У нас немає тероризму, який заснований на фанатизмі, у нас немає талібів, у нас немає, скажімо так, розбіжностей, які є в мусульманських країнах, між джигітами. У нас смерть не є основною цінністю, яку сповідають деякі ісламські секти. У нас немає офіційно створених терористичних організацій. У нас ніхто не заявив, що у нас є українське відділення «Аль-Каїди» або українське відділення інших організацій» [206].

Крім таких емоційних, висловлювалися і зважені аналітичні погляди на стан справ. Низка українських науковців та політиків припускала виникнення в Україні терористичних настроїв та проявів, з'являлися обґрунтовані сигнали у ЗМІ. А як реагувала минула влада, щоб вплинути на подібні виклики? Частково, обґрунтовану відповідь на це запитання вище ми дали. Очевидно, ще однією об'єктивною причиною, котру необхідно враховувати, розглядаючи детермінацію тероризму на сході нашої країни, слід вважати перебіг мирних протестних акцій на Майдані Незалежності в Києві, котрі в силу об'єктивних чинників (передусім свавілля влади) переросли в Революцію Гідності, а відтак і в збройне протистояння, яке використали ворожі до України сили. І для серйозного поштовху до терористичних дій, що відбуваються на сході України і набули чітких ознак неоголошеної («гібридної») війни, неприхованої агресії сусідньої держави.

Як відомо, вихід протистояння за мирні межі, що сталося після ухвалення Верховною Радою репресивних «диктаторських законів» призвело до того, що низка громадських організацій оголосила повну мобілізацію на Майдані Незалежності у Києві. В їх зверненні закликалося до «масового і негайного опору» злочинній владі. Незважаючи на притаманний збройному протистоянню характер та застосування спеціальних засобів, включаючи бруківку та «коктейлі Молотова», протестуючі загалом застосовували гуманні методи поведінки з по-

лоненими, відпускаючи затриманих беркутівців та тітушок після «виховної бесіди», яка передбачала виконання національного гімну, публічне вибачення перед народом або змащування лобів зеленкою.

Однак, перемога Революції Гідності, досягнута ціною людських жертв, засвідчила допустимість силового вирішення конфліктів. На думку деяких експертів, це начебто послужило прикладом для лідерів сепаратизму, щоб розгорнути широку терористичну діяльність на Донбасі. Насправді падіння кланово-олігархічного диктаторського режиму стало приводом для правлячої верхівки сусідньої держави, яка вдалася до анексії Криму, ігнорує загальновизнаними нормами міжнародного права, безцеремонно втрутився у внутрішні справи суверенної України з метою ліквідації її незалежності шляхом розчленування (федералізації) її територіальної цілісності. З цією метою було розгорнуто широкомасштабні військові дії із залученням не лише т. зв. «ополченців», а й тисяч найманців та військовослужбовців, із постачанням усіх видів наступальної зброї, із забезпеченням розвідувальною інформацією від ФСБ та ГРУ, з проведенням масової інформаційної війни, брехливої пропагандистської і за спрямованістю, і за масштабами одіозну геббельсівську часів Другої світової війни.

За таких умов оголошення, а відтак проведення уже протягом тривалого часу антитерористичної операції стало надто неадекватною відповіддю на воєнні дії терористичних самопроголошених республік, яких є усі підстави називати організованими злочинними організаціями (чи навіть угрупованнями). Чи об'єктивні причини і характер здійснення терористичного протистояння десятків тисяч найманців легітимній державній владі суверенної країни укладаються у поняття «антитерористична операція», про яке йдеться у розділі 3 Закону України «Про боротьбу з тероризмом»? Всебічний аналіз об'єктивних причин виникнення й поширення тероризму, його довготривалого (безпроцентного у світовій практиці) здійснення на території України дає підстави для однозначної негативної відповіді.

2.3. Суб'єктивні детермінанти терористичної діяльності

Характеристика суб'єктивних детермінантів терористичної діяльності значною мірою пов'язана зі з'ясуванням сутності такого важливого у кримінології поняття, як особистість злочинця, яким, безумовно, визнається терорист. А значить доводиться звернутися до суб'єктивних складових цього злочинного явища, адже терористичні акти вчиняють конкретні індивіди, люди, особистості. Виникають запитання: чому люди стають терористами? що штовхає їх на злочинний шлях? які психологічні норми такої поведінки? – Відповісти на них надто складно, однак саме пошук цих відповідей, на наш погляд, і є тим шляхом, як знаходити й приведе до роз'яснення змісту і сутності суб'єктивних детермінант тероризму.

Терористичну діяльність можуть вести терористи-одинаки, терористичні групи й організації (у тому числі міжнародні за підтримкою певних держав). Тероризм здійснюється як боротьба підпільна, насильницька, цілеспрямована, керована, ідеологізована. Жертви тероризму можуть бути випадковими або вибірковими (являючи собою символи яких-небудь інститутів). Терористичний акт виконує функції залякування певної категорії осіб або пропагує ідеї терористів [24, с. 9].

Підкреслимо, що тероризм як соціальне явище ще не став предметом наукового аналізу з позицій психології. Адже якщо говорити у широкому розумінні, то осмислювати тероризм слід не тільки як суспільно-політичне явище, а й як психологічне, оскільки саме ця наука вивчає відносини між людьми, а тероризм – це певний вид взаємодії між ними. У вузькому розумінні тероризм є одним із радикальних способів розв'язання соціального конфлікту. В такому аспекті розуміння цього явища дає змогу окреслити ефективні шляхи боротьби з ним та методи протидії, створити ефективну систему засобів його подолання. Як свідчать останні події в світі, такої системи ще не створено. «З психологічної точки зору, – зазначає, наприклад, І. Є. Задорожнюк, – важливо не лише виявити схильність до такої поведінки, а й підкреслити її соціальну деструктивність, оскільки тероризм – це майже завжди шлях до саморуйнування носіїв терористичної поведінки, яке обов'язково має статися, якщо зберігається громада цих носіїв або їхня спіль-

ність». І далі він конкретизував: «Терорист або група його одноподумців завжди сліпі у постановці та здійсненні своєї мети, навіть у випадку ретельного розроблення самого акту терору. І один з важливих параметрів такої сліпоти – розбіжність мотивів, коли мала гомогенна (етнічно, соціально, релігійно) група ніби нав'язує свою волю громаді, яка гетерогенна, тобто відрізняється плюралізмом у постановці та здійсненні своїх цілей» [64, с. 23].

Очевидно важливо у контексті цього дослідження розглядати тероризм як прояв деструктивної правосвідомості, виявляючи при цьому особливості способу мислення та мотиваційні механізми носіїв такого типу світосприйняття. Аналіз публікацій закордонних і вітчизняних авторів, серед яких – Л. В. Багрій-Шахматов [18], О. М. Бардін [20], Д. Вексман [247], П. Вілкінсон [248], В. А. Ліпкан [111], Л. А. Моджорян [125, 126], Б. Нетаньяху [132], В. В. Остроухов [140], О. М. Сахань [184], М. П. Требін [209, 210], Г. М. Яворська [232] та інші, дає підстави вважати, що правосвідомість терористів здебільшого деформована, оскільки ними визнаються тільки їх права та вимоги. До того ж вони позбавляють основних природних прав тих людей, проти яких здійснюється терористичний акт: права на життя, на власний світогляд, на безпеку. Терористи завдають своїми діями руйнівного впливу на суспільну й індивідуальну правосвідомість, оскільки підривають віру людини у справедливий правопорядок, у надійність правоохоронної системи.

Серед радянських кримінологів, яким в їх науковому пошуку «допомагала» ідеологія того часу, панувала думка, що людина є винятково соціальною істотою а виховання, її особистості – результат розвитку у суспільстві, бо «психофізіологічні риси людської істоти є тільки матеріальною основою для формування особистості» [101, с. 18]. Позиції зарубіжних учених відкидалися апріорі, оскільки за радянською класовою правовою доктриною вважалося, що буржуазні біокримінологи, визнаючи взаємозв'язок особистості із зовнішнім середовищем, переоцінюють біологічні властивості людини, відривають особистість від її соціального змісту.

Безумовно біологічна природа людини є необхідною умовою індивідуальності особистості, яка робить її самобутньою

і неповторною. Не викликає сумнівів і теза, що деякі суттєві психологічні характеристики людей мають генетичний характер, хоча, звичайно, ці особливості не залишалися незмінними у процесі еволюції людини. Біологічні риси мають істотний вплив на формування соціальної установки особистості. Від генетично зумовлених властивостей, психофізичних можливостей індивіда багато в чому залежить і те, що він сприймає в довкіллі за конкретних умов життя, виховання, освіти та інших обставин, з якими йому довелося зіштовхнутися на своєму життєвому шляху. Таким чином постає питання про роль біологічного у становленні особи як терориста чи пособника терористів. Чи має тероризм генетичні коріння, приховані в біологічній природі людини? При такому підході щодо походження тероризму слід визнати правильним твердження про те, що кожна людина – носій терористичного геному, прихованого під зовнішньою оболонкою культури.

Очевидно, на більшу переконливість заслуговує позиція, за якою людські істоти в своїй основі не володіють вродженим бажанням вбивати і знищувати. Проте осмислення тероризму як вродженого агресивного інстинкту достатньо поширене в сучасній суспільній свідомості, особливо серед осіб, які виправдовують насильство і тероризм. У цьому зв'язку виникає питання (воно постає у контексті з'ясування суб'єктивних детермінант терористичної діяльності) про адекватність психіки таких людей. Найпоширеніший підхід до пошуку відповіді на нього базується на припущенні про те, що терористи – психічно хворі люди, а їх агресивно-загрозлива неадекватна поведінка – відображення серйозної душевної хвороби. Зазначимо, що комплексні соціально-психологічні дослідження не підтверджують того, що начебто психічні аномалії виступають першопричинами терористичної діяльності. Американський соціолог М. Цейджмен на основі вивчення понад 500 біографій терористів дійшов висновку про цілком нормальний психічний стан переважної більшості досліджених ним особистостей [187, с. 7].

Звичайно, серед терористів трапляються і параноїки, і відверті маніяки, і індивіди з репресивними формами психозу, є і зафіксовані статистикою клінічні випадки патологічно-

го прояву терористичних перверзій. Але не вони визначають генетичні витоки схильності до провокування чи здійснення терактів. І хоча у психіці терориста може бути присутнім патологічний компонент, який «перебуває на своєрідній умовній шкалі, десь між здоровою акцентуацією характеру, на одному полюсі, і психопатією епілептоїдного типу – на іншому полюсі» [141, с. 18–25], здебільшого терористи психічно здорові люди. Чимало науковців, які досліджували мотивації тероризму, зазначають, що «явна психопатологія серед терористів доволі рідкісна і для цього твердження є всі підстави».

Людина розвивається у постійних, чисельних і складних взаєминах із зовнішнім середовищем, з одного боку, з іншого – особистість розвивається на основі взаємодії психофізіологічних властивостей, а також спадкових задатків із навколишнім буттям. Для того, щоб розкрити специфіку анти суспільної поведінки та її причин, необхідно по суті розглянути всі вищенаведені причинні зв'язки та зупинитися на визначальних чинниках формування особистості; проаналізувати акти її взаємодії з довкіллям у конкретних життєвих ситуаціях, що призвело до вчинення злочину; з'ясувати співвідношення соціального і біологічного як детермінантів злочинної поведінки. Тому і проблема дії соціальних факторів не може розглядатися відокремлено від їх сприйняття особистістю, оскільки лише через особистість вони визначають поведінку, в тому числі і злочинну.

Соціальні та психологічні риси особистості: її світогляд, політичні, моральні та інші позиції, звички і навички, особливості характеру – формуються протягом усього життя людини як результат її взаємодії з довкіллям. Тож цілком закономірним є фундаментальне запитання у контексті дослідження суб'єктивних причин тероризму: чи можна пояснити схильність до вчинення терактів – раціональними чи психологічними факторами.

За твердженням К. Даазе, на початку 80-х рр. ХХ ст. за дорученням міністра внутрішніх справ у Німеччині були проаналізовані численні життєписи терористів, в яких такі особистісні характеристики, як агресивність, жадібність до подій та активність пов'язувалися із схильністю до тероризму. Вчені

намагалися довести, що «індивідуум, який стає політичним терористом, звичайно характеризується певними нарцистичними деформаціями особистості». Насамперед жінки стали об'єктом дослідження того, якою мірою приналежність до цієї статі є спонукою схильності до тероризму. Вченими було доведено, що причини жіночого тероризму – у травматичних переживаннях дитинства, особливо якщо такі особи мали тиранічного батька та слабку матір [96].

Проте, як стверджує далі цей автор, більшість дослідників тероризму не вірять у вирішальний вплив особистісних факторів і відкидає «ауру патології», якою оточений тероризм, бо навіть якщо погодитися, що існує певна особистісна predisпозиція, не можна пояснити, чому деякі із цих людей – і взагалі більшість – не стають терористами. З цього огляду площина соціальної групи видається важливішою за площину особистості. Навіть якщо тероризм інколи виглядає ірраціональним, його можна інтерпретувати як раціональну стратегічну поведінку. «Згідно з цим аналітичним підходом тероризм виявляється колективною раціональністю. Радикальна політична організація є центральною діючою особою терористичної драми. Група має колективні преференції або цінності та з низки альтернатив обирає тероризм» [99].

«Терористи – запрограмовані люди з пелюшок», – вважає лікар-психіатр А. Добрович, – ці люди, котрі виховуються в абсолютно міфомізованому світі, розділеному на наших (клан, народ, віра) і чужих. Наші – на боці добра, світла і чистоти; чужі – на стороні зла, пільми і нечисті. Шахід у власних очах, в очах свого оточення – зовсім не вбивця. Він очисний вогонь. Для шахіда майбутня смерть – зовсім не смерть, а секундне подолання болю перед здобуттям вічного життя в раю. Він розлучається з близькими, але в раю коли-небудь шахід зустрінеється з ними, його подвиг і їм зарахується. В раю мусульманському юнакові 14–18 років в період статевого дозрівання обіцяють спілкування із 72 прекрасними гуріями. А на грішній землі йому, задушеному всілякими релігійними і родовими, сексуальними заборонами, потрібно роками тяжко працювати, щоб зібрати кошти на викуп нареченої. Крім пояса шахіда, терорист-смертник часто одягає ще один пояс, який пови-

нен вберегти його статевий орган для сексуального життя в раю [36, с. 18–41].

«Терорист – не божевільна людина», – переконують лікарі-психіатри, адже організатори терактів не можуть довірити виконання відповідального завдання божевільному, бо він може зробити щось за своїм планом: не туди піти, не те мовити, не на те натиснути. Тим, хто посилає шахідів на смерть, потрібні абсолютно нормальні люди. А де ж взяти абсолютно нормальних людей, які можуть піти на такий жадливий злочин? Ось тому віра в «райський міф за вбивство невірних» виховується з дитинства у мусульманському світі. Мусульманський терор починається в мечетях, дитячих садках, школах, університетах. До тих пір, поки в мусульманському світі не з'явиться авторитетний духовний лідер або група політичних діячів, які засудять терор, які скажуть, що людське життя має цінність, що вбивство – це гріх, що в будь-якій боротьбі страждають невинні, буде литися кров «невірних» і «благородна кров» шахідів.

Ряд дослідників мотивації тероризму відзначає, що явна психопатологія серед терористів досить рідкісна річ. Для такого твердження є чимало підстав. Водночас слід назвати деякі особистісні схильності, котрі часто стають спонукальними мотивами для наділених ними індивідів ставати на шлях тероризму. До таких схильностей належать надмірна зосередженість на захисті свого «Я» шляхом проекції уявних загроз на постійну агресивно-оборонну готовність; недостатня особистісна ідентичність, низька самооцінка, елементів розщеплення особистості; сильна потреба в приєднанні до групи, тобто до групової ідентифікації або приналежності; переживання соціальної несправедливості зі схильністю перекладати на суспільство причини своїх невдач; соціальна ізольованість і відчуженість, відчуття маргінальності і втрати життєвої перспективи [165, с. 42]. Безумовно наведеним переліком не вичерпується характеристика спонукальних мотивацій особистісних схильностей до терористичної діяльності, як і не можуть вони бути базовими для творення узагальненого психологічного профілю особистості терориста.

Слушні думки в цьому контексті висловив російський психолог В. Пирожков, ще у середині 90-х рр. на засіданні

«круглого столу», проведеного популярним науковим журналом. Він, зокрема, зазначив: «В якій б одежі не виряджалися терористи, які б цілі не переслідували (політичні – захоплення влади, зміна суспільного ладу; моральні – досягнення «справедливості», економічні – усунення ненависних конкурентів; релігійні – відстоювання чистоти своєї віри; психологічні – отримання популярності, слави, залишення сліду в історії, тощо) – за всім цим стоїть прагнення випробувати владу над людьми. Не випадково кажуть: влада завжди має смак. Влада над людьми – це своєрідний наркотик, і хто хоча б раз його «покуштував», той знову і знову прагне до нього. Це показує і вивчення психології найманства, осіб, що кочують з одного конфліктного регіону в інший. На певному етапі їх перестають цікавити гроші, невідворотною тягою володіє сама можливість вбивати. Тому в процесі заняття тероризмом мета втрачається – якою б справедливою вона не виглядала, – а виникає нестримне спрага випробувати владу над людьми» [165, с. 40]. До речі, ці слова значною мірою характеризують переважну більшість бойовиків-терористів, які орудують на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей. І хоч офіційні російські ЗМІ іменують їх благородними словами «повстанці», «ополченці», видають за борців, котрі мужньо воюють в ім'я торжества т.зв. «Русского мира», захисту російськомовного населення, що страждає від, так би мовити, «насильницької українізації», насправді (і в цьому дедалі більше переконується світова спільнота) це професійні вбивці, найманці, терористи, які все більше схиляються до мародерства. А присутність в їх середовищі вихідців із латиноамериканських країн, із лояльних до кремлівського диктаторського режиму деяких близькосхідних анклавів, а також кадірівських голово-рнів засвідчує про поширення небезпечних баціл міжнародного тероризму. То ж у цьому сенсі висловлену В. Пирожковим інтенцію певною мірою узагальнює Д. Ольшанський, який вважає, що для всіх терористів, причому особливо для тих, хто займається цією «роботою» з корисливих мотивів, важливим є питання мотивації, тобто про те, як він сам пояснює свої дії не комусь, а перш за все самому собі. Аналіз реальних суб'єктивних мотивів, якими, за їх власними словами, керува-

лися люди, котрі хоча б один раз брали участь у терористичному акті, дозволив вченому виділити основні групи мотивів.

По-перше, це – меркантильні мотиви. На жаль, для терористів саме вони опиняються на першому місці (хоча і не завжди є єдиними в мотиваційному комплексі терористів), будучи найбільш широко поширеними в сучасному світі на великому просторі від Чечні до Афганістану. Терор, як і будь-яка сфера людської діяльності, являє собою на певному рівні оплачувану працю. Відповідно, для певного числа людей заняття терором – просто спосіб заробити. І таких людей в сучасному світі чимало.

По-друге, ідеологічні мотиви. Це більш стійкі мотиви, засновані на збігу власних цінностей людини, його ідейних позицій з ідеологічними цінностями групи, організації, політичної партії чи якийсь інший ідейно-політичної сили. Такий мотив виникає як результат вступу людини в деяку спільноту. В таких випадках терор стає для нього не просто засобом реалізації деякої ідеї, а ще й свого роду «завданням», «дорученням», «місією» з боку конкретної спільноти. Безліч існуючих ідеологічних мотивів підрозділяється на мотиви ідейно-політичні, чисто політичні, релігійні, соціальні, соціокультурні тощо.

По-третє, мотиви перетворення, активної зміни світу. Це дуже сильні мотиви, пов'язані з розумінням недосконалості і несправедливості існуючого світу і наполегливим прагненням поліпшити, перетворити його. Як правило, мотиви такого роду в тій чи іншій мірі притаманні, перш за все, людям, які професійно займаються терором. їх захоплює сам процес перетворення світу силовими способами. Насправді, навіть за наявності відповідних мотивацій, для них не має особливого значення та чи інша ідея, для майбутнього здійснення якої вони діють. Для них терор і є інструмент, і мета перетворення світу.

По-четверте, мотив владарювання над людьми. Це один з найбільш давніх і глибинних мотивів. Ще далекими предками, насильство застосовувалося для утвердження особистої влади однієї особини над іншою. У «знятому» вигляді це зберігається в глибині психіки терориста. Чим би він не прикривався, які б інші мотиви або, тим більше, мотивування він ні приводив, даний мотив в тій чи іншій мірі завжди має місце.

Хоча, зрозуміло, далеко не всякий терорист зізнається в наявності такого мотиву. Тим не менш, через насильство терорист стверджує себе і свою особистість, знаходячи владу над людьми. Вселяючи страх, він підсилює цю владу.

По-п'яте, мотив інтересу і привабливості терору як сфери діяльності. Для певного числа, особливо з числа осіб забезпечених (яких не хвилюють меркантильні мотиви) і досить освічених (НЕ зашорених ідеологічно), терор буває цікавий просто як нова, незвична сфера занять. Їх цікавить пов'язаний з терором ризик, розробка планів, всілякі деталі підготовки до терористичного акту, нюанси його здійснення. Відповідно, такі люди і обирають терор як сферу докладання своїх сил.

По-шосте, «товариські» мотиви емоційної прихильності в різноманітних варіантах – від мотиву помсти за шкоду, завдану товаришам по боротьбі, одновірцям, одноплемінникам, родичам, соратникам по політичній діяльності і т. д., до мотивів традиційної участі в терорі тому, що ним займався хтось із друзів, родичів, одноплемінників або одновірців. Тоді в терор йдуть, що називається, «за компанію». Ця група мотивів заснована на суто емоційних факторах і зазвичай не має жодних раціоналізують мотивувань. Керуються такими мотивами люди займаються терором, зовсім не задумуючись над тим, навіщо і чому вони це роблять. Ними рухають емоції, їм все ясно.

По-сьоме, мотив самореалізації. Це – парадоксальний мотив. З одного боку, самореалізація – доля сильних духом людей, найбільш повна реалізація особистості, її повна самовіддача, розчинення людини в терористичному акті, таж до самопожертви. Однак, з іншого боку, така самореалізація – визнання обмеженості можливостей і констатація неспроможності людини, що не знаходить інших способів впливу на світ, крім насильства і деструкції. Така самореалізація, що обернулася самознищенням, означає, насамперед, визнання факту психологічної деструкції особистості [140, с. 156–167].

На згаданого вище «круглому столі» було запропоновано три психологічні моделі особистості терориста, в яких, на наш погляд, знайшли відображення суб'єктивні детермінанти тероризму.

Перша модель – психопата-фанатика. Вона розшифровується таким чином: це «людина, яка керується своїми

переконаннями (релігійними, ідеологічними, політичними) і щиро вважає, що її дії, незалежно від їх конкретних результатів, корисні для суспільства. Це людина, в якій сфера свідомості вкрай звужена тими чи іншими доктринами, цьому ж підпорядкована його емоційна сфера. Тому вона здатна здійснити все що завгодно. На політичній мові – це фанатик, на психологічній – психопат. Психопат може зробити великі і добрі справи, якщо його устремління і установки збігаються з потребами суспільства, але він же здатний створити величезне зло, якщо мотиви його дій носять об'єктивно антигромадський характер. Будь-який психопат-фанатик може стати терористом.

Друга модель – фрустрована людина; ця модель базується на біхевіористській теорії фрустрації-агресивності. Почуття фрустрації, породжене неможливістю для людини з якихось причин досягти життєво важливих для себе цілей, неминуче породжує тенденцію до агресивних дій. Свідомість в цьому випадку може зіграти роль інструменту в раціоналізації цих дій, тобто в підборі тих або інших приводів для їх виправдання.

Третя модель – людина з проблемної сім'ї. Жорстоке поводження батьків з дитиною, її соціальна ізоляція, дефіцит добрих відносин можуть привести до формування озлобленої особистості з антисоціальними нахилами. За певних умов люди такого психологічного складу легко можуть стати інструментами терористичної організації [165, с. 44].

Ще один учасник того ж «круглого столу» проф. С. Еніколов виділив два відносно явних психологічних типи, які часто зустрічаються серед терористів. Перший тип відрізняється високим інтелектом, упевненістю в собі, високою самооцінкою, прагненням до самоствердження, другий тип – це люди, невпевнені в собі, невдахи зі слабким «Я» і низькою самооцінкою. Але як для перших, так і для других характерні висока агресивність, постійна готовність захистити своє «Я», прагнення самоствердитися, надмірна поглиненість собою, незначна увага до почуттів і бажань інших людей, фанатизм. Для більшості терористів характерна тенденція до есктерналізації, до пошуку джерел своїх особистих проблем зовні. Вони проєктують низько оцінювані складові свого «Я» на істеблішмент, який сприймається ними як джерело загрози [165, с. 45].

Протягом останніх років ісламістські фундаменталістські терористичні організації досить активно вдавалися до виховання особливого типу терористів – «самогубців-смертників». За оцінками терорологів, вони належать до числа найбільш небезпечних рішучих у своїх діях терористів. Їх особистісні якості досліджував Р. Гарифулін, який на основі криміногенної детермінації із застосуванням прийомів емпіричного пізнання обґрунтував типологію терористів. Побудована за методологією розчленування з врахуванням найбільш істотних ознак, з виявленням відмінностей між окремими елементами характеристик, ця типологія враховує найхарактерніші ознаки людської особистості, а саме: зміст антисупільної спрямованості і ціннісної орієнтації особистості; глибину і стійкість антисоціальності [31, с. 74]. Враховуючи це, вважаємо цю типологію важливим підґрунтям для аналітичного осмислення значення суб'єктивних детермінантів у поширенні тероризму. Отже, згаданий вчений виділив такі типи терористів-смертників, давши їм конкретні характеристики:

1) терористи-екзистенціали; слід підкреслити, що в основі психотехнології підготовки таких самогубців лежить не тільки мистецтво маніпулювання психопатологічною свідомістю потенційного терориста-смертника, а й феномен екзистенції, притаманний усім людям – прихованої здатності людей жертвувати своїм життям заради великої цілі або цінностей (дітей, вітчизни, Бога, святих і т. п.) і на цій основі відчувати свою унікальну сутність і цінність; це різновид духовної форми прояву інстинкту бажання власної смерті. Заради відчуття цієї екзистенції багато осіб штучним чином піддають себе різним ризикам: грають в російську рулетку, йдуть на війну, займаються екстримом і т. п.; саме екзистенціали пілотували літаки 11 вересня 2001 р. у США; з'ясовано, що не було ніякого зомбування, ніякої психопатології, це були нормальні з психічної точки зору люди, оскільки вони чітко здійснили цей жахливий терористичний акт; екзистенціали найбільш непередбачувані з огляду на ідентифікацію особистості; нерідко, як важко навіть припустити, що хтось із них може бути здатним на теракт;

2) терористи-психопати; якщо терористи-екзистенціали діють на підставі вищої форми інстинкту власної смерті, то цей

тип ґрунтується на нижчому рівні такого інстинкту. Він проявляється у вигляді садомазохізму, психопатологічної агресії, маніакального синдрому і манії величі (прагнення через повідомлення в електронних ЗМІ, стати святим, обраним і т. п.); такий тип вимагає найменшої обробки і маніпуляції; достатньо вказати на мішень впливу і обґрунтувати цінності, які смертник «отримає» після своєї смерті;

3) терористи-суїцидники; вони страждають сильними депресіями, через що у них відсутні цінності та сенс життя; особи цього типу прагнуть позбутися цих страждань, жертвуючи власним життям; організатори тероризму просять їх про те, щоб це сталося з «користю» не лише для них (суїцидників), а й для інших; тож вони реалізують свій суїцидний намір на благо тероризму;

4) терористи-інфантильні; це часто безграмотні, інфантильні (нездатні до навчання і пізнання) і неможливі фанати (зокрема релігійні), які примітивно вірять в існування «того світу», де буде повний достаток усіляких задовольень і радощів; їх віра заснована на злиднях і голоді, яким вони страждали протягом життя; організатори тероризму завжди знають, що «підгодовувати» таких смертників не слід, щоб вони завжди мали бажання «наїстися» в раю; серед них багато хворих на початкову форму олігофренії; психотехнологія маніпулювання в цьому випадку ґрунтується на когнітивних структурах (незнанні і безграмотності жертви);

5) терористи-зомбі; це до них застосовується одна з найпоширеніших технологій маніпулювання, заснована на впливі на психофізіологічні структури; штучно (часто прихованим чином, через систематичне і довгострокове підсипування наркотиків в чай і супи) створюється психологічна і фізична залежність від психотропних речовин; на цій основі розвивається сильна депресія, що дозволяє «закачувати» у свідомість інформацію про ворога, який є причиною всіх страждань такої жертви; очевидно, зомбі – найчастіше жінки, оскільки деградаційні процеси, викликані наркотиками, у них протікають швидше, ніж у чоловіків;

6) терористки-вдови; особливо слід виділити феномен, який пов'язаний із синдромом «вічної страждниці-вдови»;

соціально-психологічні дослідження показують, що багато вдів після смерті чоловіка впадають у глибоку депресію, саме це й використовують організатори тероризму; їх завдання – перехопити таку хвору і надавати «свою допомогу», підсаджуючи на наркотики, щоб зняти муки страждання; з розвитком наркотичної залежності депресія лише посилюється, тому впроваджуються установка «помста за смерть чоловіка»;

7) терористи-солідарники; у цьому випадку почуття солідарності стає небезпечною психологічною пасткою для потенційного смертника, адже він не повинен підводити тих, хто вже потрапив у рай, тому, як і його попередники має здійснити теракт, щоб «зустрітися з ними в раю», бо вони його чекають;

8) терористи-експлуатовані; якщо попередні типи переважно були жертвами маніпуляції і для них була характерною ілюзія самостійності прийнятого рішення, тому смертник йшов на теракт «власною згодою і бажанням», тобто мав місце прихований вплив з боку маніпуляторів-організаторів тероризму, то у цьому випадку все чиниться відкрито: жертва не бажає гинути, але через певні причини (насильство, фінансову або моральну залежність тощо) мусить виконувати волю тих, хто має над нею владу; вони роблять все таким чином, щоб жертва була приречена йти на теракт (приклад – льотчики-камікадзе, в яких забирали парашути, знімали шасі і т. д.);

9) терористи-гібриди; оскільки чітке розмежування між переліченими типами провести складно із зрозумілих причин, а наведена типологія умовна, то в реальних умовах можливий і такий гібридний змішаний тип, якого характеризують залежно від переважання мотиваційних намірів ті чи інші ознаки [31].

Підсумовуючи, можемо констатувати, що суб'єктивні характеристики терористів настільки різноманітні, що без наявності інформації про їх конкретні.

Розділ 3

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПРОТИДІЯ ТЕРОРИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Характеристика терористичної злочинності за чинним українським законодавством

Високий ступінь суспільної небезпеки тероризму обумовлюється тим, що він виконує соціально-деструктивну функцію, пов'язаний з культом насильства, породжує в суспільстві атмосферу страху і неспокою. Тероризм має тенденцію до зростання в перехідні періоди і етапи життя суспільства, коли в ньому створюється певна напружена емоційна атмосфера, а нестійкість характеризує базові стосунки і соціальні зв'язки. Такий стан є благодатним фунтом для росту насильства і агресивності в суспільстві, які нерідко стають самодовільними цінностями. Все це призводить до того, що та або інша економічна, етнічна, соціальна, релігійна або інша група намагається нав'язати свою волю суспільству, використовуючи як інструмент реалізації своїх устремлінь насильство [205, с. 264–265].

У сучасних умовах небезпека тероризму зростає не тільки через його значне поширення, а й тому, що людство дістало доступ до зброї масового ураження, що має величезну руйнівну силу. Тому міжнародне співтовариство приймає заходи по виробленню ефективних заходів протидії названій соціальній хворобі ХХ ст., зокрема у вигляді прийняття міжнародних документів. У цьому сенсі тероризм належить до конвенційних злочинів. Радянський Союз і згодом Україна також є учасниками міжнародних угод, тому в Кримінальному кодексі України і передбачається відповідальність за такі діяння. Аналіз тероризму як складного і багатовимірного явища можливий як з правових позицій, так і в соціальному аспекті. У соціальному сенсі тероризм виражає різні відтінки конфліктних ситуацій, які виявляються в соціальному житті (політичні, релігійні, націоналістичні, загальнокримінальні і так далі). У зв'язку з

таким мотиваційним різноманіттям форми тероризму достатньо різноманітні як у змістовній характеристиці, так і в обсязі розповсюдження. Проте, з погляду кримінально-правової характеристики, тероризм повинен мати певний характер і чіткі межі. Це обумовлено формалізованістю українського права і необхідністю встановлення чітких підстав притягнення до кримінальної відповідальності. Як відомо, в кримінальному праві такою підставою виступає сукупність ознак складу злочину, що однозначно повинна характеризувати конкретне суспільне небезпечне явище як злочин. Проте юридичному оформленню поняття «тероризм» в сучасних умовах перешкоджають як мінімум дві обставини: по-перше, політизованість оцінок тероризму і, по-друге, прагнення додати такому визначенню всеосяжного характеру. Обидві ці обставини виразно простежуються, починаючи з резолюції IV Конференції з уніфікації кримінального законодавства (Париж, 1931 р.) [57, с. 12–13].

У Декларації ООН від 9 грудня 1994 р. «Про заходи з ліквідації міжнародного тероризму» записано: «Злочинні акти, спрямовані або розраховані на створення обстановки терору серед широкої громадськості, групи осіб або конкретних осіб у політичних цілях, ні за яких обставин не можуть бути виправдані, якими б не були міркування політичного, філософського, ідеологічного, расового, етнічного, релігійного або будь-якого іншого характеру, які можуть приводитися в їх виправдання» [39].

Розглядаючи з позицій кримінального права сутнісні підстави правових елементів як складових визначення поняття «тероризм», слід мати на увазі, що з огляду на його регламентацію, в кримінальному законі будь-який вияв насильницької терористичної діяльності кримінально-правовий характер. Водночас, коли йдеться про криміналізацію того чи іншого суспільно небезпечного діяння, законодавець виходить з необхідності забезпечення охорони від злочинних посягань певної групи суспільних відносин, а не абстрактних інтересів. Ознаки конкретного злочину формулюються в нормах кримінального закону перш за все з урахуванням характеру і кола відносин, що охороняються. Тому залежно від особливостей конкрет-

ного діяння (його спрямованості, способу здійснення, характеру можливої шкоди і так далі) об'єктивно неминучі відмінності в законодавчому наборі ознак тих або інших навіть однорідних злочинів. Тому, в КК України виділено низку злочинів, котрі називають терористичними, що віднесені до категорії злочинів проти громадської безпеки і, як вже зазначалося, кваліфікуються за шести статтями КК України (злочинами терористичної спрямованості), натомість В. Кубальський, який захистив дисертаційну роботу на тему «Кримінально-правові проблеми протидії тероризму в Україні» в 2007 р., тобто ще до внесення зазначених доповнень і змін у КК, наполягає на тому (і зазначимо – цілком не безпідставно), що терористичними можна вважати злочини, передбачені ст. КК України 146, 147, 258, 261, 266, 277-280, 292, 341, 349, 439, 441, 443, 444, а також інших статей, якщо йдеться про організовані форми цілеспрямованого рядом насильства, пов'язано із залякуванням населення і вчинюваного з метою здійснення впливу на прийняття рішень органами державної влади або міжнародними організаціями [90, с. 11].

Звичайно, після внесення змін і доповнень до кримінального законодавства, така позиція науковця сприймається з певними застереженнями. Насамперед потрібно враховувати певним чином відображені у кримінальному законі саме у частині класифікації тероризму особливості детермінації цього виду злочинності, про що йшлося вище. А відтак, якщо враховувати комплексність предмету нашого аналізу, акцентуючи увагу перш за все на специфіку терористичні спрямованості, у цій частині роботи стануть виключно склади злочинів передбачені ст. 258-258 КК України. Така наша позиція обґрунтовується тим, що ці злочини завжди наділені ознаками тероризму. Інші ж злочини, виходячи тільки з того, що вони (як вважав В. Кубальський) спрямовані на залякування населення і вчинені з метою здійснення впливу на прийняття рішень органами державної влади або міжнародними організаціями» можуть і не мати характеру терористичних, і можуть вчинятися, наприклад, з мотивів помсти тощо.

Проте, перш ніж перейти до кримінально-правового аналізу цих статей, відзначимо, що: вперше в українському законодавстві відповідальність за терористичний акт як за самостійний склад злочину було передбачено лише у чинному КК України (2001 р.) ст. 258 Початкова редакція визначала:

«1. Терористичний акт, тобто застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привертання уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою –

караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років.

2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або якщо вони призвели до заподіяння значної майнової шкоди чи інших тяжких наслідків, –

караються позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, що призвели до загибелі людини, –

караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі.

4. Створення терористичної групи чи терористичної організації керівництво такою групою чи організацією або участь у ній, а так само матеріальне. Організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації –

караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років.

5. Звільняється від кримінальної відповідальності за діяння, передбачене в частині четвертій цієї статті, особа, крім ор-

ганізатора і керівника, яка добровільно повідомила про нього правоохоронний орган і сприяла припиненню існування або діяльності терористичної групи чи організації або розкриттю злочинів, вчинених у зв'язку із створенням або діяльністю такої групи чи організації, якщо в її діях немає складу іншого злочину.

Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо запобігання тероризму» від 21 вересня 2006 р. регламентація відповідальності за вчинення терористичних злочинів у КК України була істотно змінена: ч. 4 та 5 ст. 258 КК виключені, натомість КК доповнено чотирма новими статтями – ст. 258 «Втягнення у вчинення терористичного акту», 2582 «Публічні заклики до вчинення терористичного акту», 2583 «Створення терористичної групи чи терористичної організації», 2584 «Сприяння вчиненню терористичного акту». Проте і на цьому зміні в регламентації відповідальності за терористичні злочини не закінчились. Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» від 18 травня 2010 р. уточнено ст. 2584 «Сприяння вчиненню терористичного акту» (шляхом виключення з неї відповідальності за фінансування та матеріальне забезпечення тероризму) натомість Кодекс доповнено ст. 2585 «Фінансування тероризму». Таким чином, український законодавець здійснив спробу кодифікації антитерористичного законодавства. Наскільки ефективною і вдалою виявилася ця спроба, намагатимемося з'ясувати згодом, зокрема на прикладі останньої із згаданих статей, оскільки, враховуючи сучасні українські реалії, вона є чи не найрезонанснішою з-поміж усіх новел КК України.

Тож, станом на 01.06.2014 р. відповідальність за власне терористичні злочини передбачено у шести статтях КК, про які докладніше зупинимося на кримінально-правовій характеристиці та з'ясуванні суспільної небезпеки криміналізованих діянь як об'єктивної сторони складу злочинів терористичної спрямованості.

У ст. 258, передбачає відповідальність за якою залишено назву, в диспозиції викладено підстави відповідальності за

скоєння теракту, тобто «застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заповідання значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою» [130, с. 476].

Закріплення в кримінальному законі різних форм прояву тероризму обумовлене прагненням законодавця забезпечити належну охорону основних конституційних об'єктів – громадян, суспільства, держави. Оскільки безпека суспільства є самостійною соціальною цінністю, віднесення теракту до злочинів, спрямованих на порушення громадської безпеки, є цілком обґрунтованим. Під посяганням на громадську безпеку, як правило, розуміють стан захищеності інтересів людини, суспільства й держави від суспільно небезпечних діянь і негативного впливу надзвичайних обставин, викликаних криміногенною ситуацією, стихійним лихом, катастрофами, аваріями, пожежами, епідеміями та іншими надзвичайними подіями [205, с. 269].

Враховуючи те, що теракт є одним з найнебезпечніших злочинів проти громадської безпеки, адже «створює загальну небезпеку, може заповідувати або заповідує значну чи тяжку шкоду життю і здоров'ю ні в чому не винних людей, власності, довкіллю, нормальному функціонуванню органів влади підприємств, установ чи організацій, характеризується застосуванням зброї, жорстокістю, насильством, здатний дестабілізувати соціально-політичну обстановку в суспільстві чи в окремих регіонах» [125, с. 477], то об'єктом такого злочину є суспільні відносини, а об'єкт складу аналізованою злочину можемо визначати як суспільні відносини з приводу забезпечення громадської безпеки у частині захисту інтересів людини, суспільства й держави від суспільно небезпечних діянь. Аналізу-

ючи об'єктивну сторону складу злочину, передбаченого ст. 258 КК України, відзначимо наступне:

– у ч. 1 ст. 258 КК передбачено два, хоч і пов'язаних, проте окремих склади злочинів: перший – матеріальний склад злочину (застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), другий – формальний склад злочину (погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою);

– суспільно небезпечне діяння в першому складі злочину є альтернативним, у другому – безальтернативним.

Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 258 КК України теракт може вчинятися тільки у формі дії. Суспільно небезпечне діяння, як ознака об'єктивної сторони першого складу злочину має місце у випадку вчинення дій, які за характером є небезпечними для життя чи здоров'я людини або можуть заподіяти значну майнову шкоду чи настання інших тяжких наслідків. При цьому хоча вичерпного переліку таких дій не встановлюється, проте як альтернативні та найбільш поширені і небезпечні називаються: застосування зброї, вчинення вибуху, вчинення підпалу або інші дії. Суспільно небезпечний наслідок як ознака об'єктивної сторони у цьому ж складі злочину може виражатись у небезпеці для життя чи здоров'я людини, завдання значної майнової шкоди, настання інших тяжких наслідків.

Щодо другого складу злочину, то суспільно небезпечне діяння полягає у погрозі вчинення дій, які за характером є небезпечними для життя чи здоров'я людини або можуть заподіяти значну майнову шкоду чи настання інших тяжких наслідків. При такому викладі кримінально-правової норми про відповідальність за терористичний акт законодавець, з одного

боку, підкреслює основну характерну властивість суспільно небезпечних дій – їх загально-небезпечний характер, а з іншої – вказує на обов'язкову властивість вибуху, підпалу або інших подібних дій – їх реальну здатність спричинити вказані в законі наслідки.

Кваліфікуючи діяння, пов'язане із застосуванням зброї, треба враховувати, що нею визнаються предмети, призначені для ураження живої цілі, і що вона може бути як вогнепальною (у тому числі гладкоствольною), так і холодною.

Під застосуванням зброї при вчиненні терористичного акту в літературі пропонується розуміти її використання за цільовим призначенням – здійснення вибухів, прицільних пострілів чи хаотична стрільба в місцях знаходження людей, нанесення ударів холодною зброєю [131, с. 637]. Проте, у одній із постанов Пленуму Верховного Суду України зазначається, що застосування зброї передбачає не тільки заповдіння чи спробу заповдіння за її допомогою тілесних ушкоджень або смерті, а й погрозу нею [162, п. 13].

Коли йдеться про теракт, то, враховуючи, що за погрозу (в тому числі і застосування зброї) відповідальність передбачена як за окреме діяння, під застосуванням зброї пропонується розуміти використання зброї за призначенням для заповдіння іншій особі чи іншим особам тілесних ушкоджень або смерті, пошкодження або знищення чужого майна.

Ще одна дія, пов'язана з терактом, – це вибух, тобто – надзвичайно швидке перетворення хімічної речовини, або суміші таких речовин, здатних під дією зовнішнього імпульсу (удару, тертя, нагрівання тощо), миттєве виділення великої енергії в невеликому об'ємі. Суттєвою ознакою вибуху є різке збільшення тиску, яке викликає у навколишньому природному середовищі ударну хвилю. Отже, йдеться про використання вибухових смертоносних пристроїв як одного з основних знарядь здійснення терактів. У Міжнародній конвенції про боротьбу з бомбовим тероризмом (16.12.1997 р.) дається така характеристика цим засобам тероризму: а) вибухова або запалювальна зброя чи пристрій, призначений або здатний заповдіяти смерть, серйозне каліцтво чи спричинити істотні матеріальні збитки; б) зброя чи пристрій, призначений чи здатний заповдіяти

смерть, серйозне каліцтво або спричинити істотні матеріальні збитки шляхом вивільнення, розсіювання або впливу токсичних хімічних речовин, біологічних або токсинів або подібних речовин, чи радіації або радіоактивного матеріалу [122].

Вибухи класифікують за походженням виділеної енергії на хімічні; фізичні; ядерні. Хімічним вибухом називають швидке хімічне перетворення речовини (системи речовин), що саморозповсюджується і протікає з виділенням великої кількості теплоти і утворенням газоподібних продуктів. При фізичних вибухах відбуваються тільки фізичні перетворення без зміни хімічного складу речовин (вибухи парових котлів, балонів із зрідженим газом, електричні вибухи). Okремо можна виділити кінетичні вибухи, що є наслідком зіткнення тіл, що рухаються із великою швидкістю, та (або) мають велику масу. Ядерний вибух – некерований процес вивільнення великої кількості теплової і променевої енергії в результаті ланцюгової ядерної реакції ділення за дуже малий проміжок часу.

Підпал – дія, яка призводить до пожежі (незалежно від того, встигли погасити пожежу чи ні, навіть коли об'єкт у такому разі залишився непошкодженим). Пожежа, за визначенням фахівців судової експертизи, – це загрози життю і здоров'ю громадян, інтересам суспільства і держави неконтрольоване горіння поза спеціальним вогнищем, яке призводить до матеріальної шкоди. Слід також враховувати, що вчинена з умисним підпалом пожежа як об'єкт пожежно-технічної експертизи вважається злочинною дією, який містить загрозу життю чи здоров'ю людей або загрозу заподіяння значної матеріальної шкоди.

Інші дії – це різні за характером дії, здатні спричинити такі ж наслідки, як і при застосуванні зброї, вчиненні вибуху або підпалу; йдеться про використання радіоактивних, отруйних і сильнодіючих речовин, про масові отруєння, розповсюдження епідемій і епізоотій, створення аварій і катастроф, виведення з ладу об'єктів життєзабезпечення, порушення технологічних або виробничих процесів, блокування транспортних комунікацій тощо.

Аналіз світової практики показує, що переважна більшість актів безпосередньо пов'язана з вчиненням вибухів, як

найбільш ефективного і впливового на залякування населення засобу нагнітання страху, спричинення панічних настроїв і т. п.

Відверто демонстративно погроза здійснення вказаних вище дій с новою формою тероризму. Необхідність включення цієї форми діяння до КК обумовлена необхідністю, по-перше, криміналізації випадків здійснення «застережливих» вибухів, підпалів і інших подібних дій, в результаті яких хоч і не створюється небезпека загибелі людей, спричинення значного майнового збитку тощо, але які, на думку терористів чи їх пособників, призначені продемонструвати реальність їх намірів; по-друге, посилення відповідальності за тероризм шляхом перенесення моменту закінчення злочину з фактично закінчених дій на раніший момент – висловлювання відповідної погрози.

Під погрозою вчинення вказаних в ч. 1 ст. 258 КК України дій слід розуміти психічний вплив на людей у формі висловлення наміру вчинити застосування зброї, здійснити вибух, підпал або інші подібні дії з визначеною у цій же статті метою. Проте загроза відповідно до прийнятого в кримінальному праві підходу включає не тільки висловлений намір вчинити акт тероризму, але й вчинення дій, що свідчать про серйозність і реальність такого наміру (наприклад, придбання вибухових, біологічно небезпечних, радіоактивних речовин або зброї, здійснення «застережливих» вибухів і підпалів, виконання підготовчих дій до відключення об'єктів життєзабезпечення або до порушення технологічних процесів, блокуванню транспортних комунікацій тощо. Саме реальність наміру, що об'єктивується в конкретних діях, відрізняє погрозу від виявлення наміру і надає їй кримінально-правового характеру. Як зазначено у науково-практичному коментарі КК України, «погроза вчинення загальнонебезпечних дій передбачає доведення до відома органів державної влади чи місцевого самоврядування, службових осіб, об'єднань громадян, юридичних або фізичних осіб наміру готовності винного вчинити зазначені дії. З моменту такої погрози терористичний акт вважається закінченим злочином. Погроза може бути виявлена як безпосередньо, так і опосередковано, як відкрито, публічно, так і анонімно, усно чи письмово, тощо» [130, с. 477].

Як можливі наслідки, ч. 1. ст. 258 КК України вказує на небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків. Вказаними наслідками є об'єктивні зміни у довкіллі. Вони мають місце, коли виникає реальна загроза, високий ступінь ймовірності заподіяння дійсної шкоди життю чи здоров'ю особи, власності, нормальному функціонуванню транспорту, зв'язку, забезпеченню споживачів водою, енергією, продуктами харчування тощо. Реальність загрози визначається з урахуванням місця та часу терористичного акту, наявності людей чи матеріальних цінностей, використовуваних знарядь та засобів, їх вражаючих властивостей і потужності тощо.

Якщо деталізувати вказані наслідки, то слід відзначити, що вони можуть виражатися у небезпеці спричинення особі смерті, тілесного ушкодження, серйозного порушення діяльності підприємств, установ, організацій, органів влади та управління, транспорту, зараження місцевості, розповсюдження епідемій і так далі. В той же час, оскільки при тероризмі спосіб вчинення злочину носить загальнонебезпечний характері то на нашу думку, реальне спричинення або небезпека спричинення легкої шкоди здоров'ю, незначної майнової шкоди і інших подібних наслідків, не утворюють суспільно небезпечного наслідку, передбаченого ст. 258 КК, оскільки не охоплюються поняттям «інші тяжкі наслідки».

Очевидно, якщо склад аналізованого злочину матеріальний, то обов'язковою ознакою його об'єктивної сторони є також причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням (застосуванням зброї, вчиненням вибуху, підпалу або інших дій) та суспільно небезпечним наслідком (небезпекою для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків).

Таким чином, терористичний акт слід вважати закінченим злочином з моменту настання наслідку внаслідок застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу або інших подібних дій, вказаного вище суспільно небезпечного наслідку – реальної небезпеки, що перебуває у причинному зв'язку з вчиненими діяннями, або з моменту висловленої у будь-якій формі реальної погрози вчинення таких дій.

Суб'єктивна сторона терористичного акту характеризується тільки умисною формою вини у виді прямого умислу. Винна особа усвідомлює, що, здійснюючи вказані в законі дії, створює небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків і бажає діяти таким чином. Про цілеспрямований характер здійснюваних дій свідчить і вказівка в законі на спеціальну мету. У кримінальному законі чітко деталізовано мету теракту і визнано, що вона також може бути альтернативною. Йдеться про порушення громадської безпеки шляхом залякування населення, а це, як зазначено у коментарі, «прагнення терориста викликати у населення терофобію, зробити його боязким, лякливим, посіяти страх, жах, паніку тощо» [130, с. 478]. Поряд з цією до інших обов'язкових ознак суб'єктивної сторони теракту, пов'язаних з наявністю мети, криміналісти відносять: провокація воєнного конфлікту, що може викликати міжнародне ускладнення; вплив на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами; привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів терориста [130, с. 478].

Кожна із цих ознак заслуговує на докладне коментування й поглиблений аналіз, зокрема із позицій кримінологічної детермінації злочинності. Певним чином доречно було б торкнутися деяких питань кримінологічної віктимології, особливо це стосується кількох із зазначених ознак суб'єктивної сторони теракту, адже жертви його можуть класифікуватися за характером їх поведінки, тобто за визначенням кримінологів, поділятися на: агресивних жертв (ініціюють конфлікти, вдаються до образ, насильства), ризикованих (вирізняються авангардизмом, лихою вдачею); ці два типи провокують терористів; необачливих (недбало ставляться до власної безпеки) некритичних (нездатних адекватно оцінити ризики, спрогнозувати наслідки своєї поведінки, а відтак і належним чином зреагувати на терористичні загрози, випадкових (стають жертвами через збіг обставин), ситуативних (своїми діями сприяють виникненню та розвитку ситуації посягання, цей, як і два перші типи

залежно від обставин вчинення теракту чи такої загрози практично виявляють втілення індивідуальної віктимності) і на решті найбільш поширених – пасивних (ведуть себе начебто нейтрально, проте чи найчутливіше піддаються панічним настроям) [99, с. 125]. Безумовно, значний інтерес для нас могла б становити віктимологічна характеристика кожного типу потенційних жертв теракту, що звичайно має істотний вплив на кваліфікацію складу суб'єктивної сторони теракту. Адже, порушення громадської безпеки як бажаний для терористів результат їх дій виражається в руйнуванні в конкретному населеному пункті, районі, регіоні мікроклімату, що загалом склався, з яким громадяни пов'язують своє спокійне існування, в зміні балансу психологічної рівноваги і стійкості на користь насильницьких методів вирішення соціальних конфліктів, дестабілізації ситуації тощо.

Залякування населення – це прагнення терориста викликати у населення терофобію, зробити його боязким, лякливим, посіяти страх, жах, паніку тощо. Чиниться це, перш за все, через залякування населення (нагнітання терофобії), пов'язані створенням нової соціально-психологічної атмосфери суспільного неспокою, коли основною психологічною домінантою стає страх, невпевненість громадян у безпеці за своє життя і здоров'я, захищеності прав і свобод тощо.

Меншою мірою згадані віктимологічні чинники позначаються на провокації воєнного конфлікту тобто вчиненні дій, спрямованих на спонукання до початку бойових дій між збройними силами різних держав, що може призвести до ускладнення в міжнародних відносинах між країнами, а отже, може спричинити виникнення довготривалого конфлікту між народами, національними і соціальними групами, що нерідко супроводжується застосуванням зброї. Прикладом такого конфлікту стали спровоковані терористами події в Нагірному Карабасі, що призвели до війни між Вірменією та Азербайджаном, посіяли ворожнечу між сусідніми народами.

Натомість на дві останні ознаки віктимологічні чинники мають істотний вплив. Щоб спонукати прийняти потрібне рішення чи вчинити або не вчинити дії органами державної влади, органами місцевого самоврядування, службовими особами

цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, підштовхувати відповідних суб'єктів до здійснення дій, потрібних і вигідних для терористів, створювати таку ситуацію, коли органи влади вимушені ухвалювати незаконні рішення, терористи нерідко за підтримки певної частини населення вдаються до жорстокого тиску, що переходить у воєнне протистояння, до вчинення терактів.

Привертання уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів терористів (наприклад, до сепаратизму) – це прагнення зробити свої необґрунтовані політичні вимоги, свою неконструктивну позицію, на міжнародній арені, водночас нав'язуючи свою волю шляхом тероризування інакодумців, надати розголосу, об'єктам уваги суспільства, широких кіл громадськості.

На відміну від мети, мотиви, якими керуються терористи, не є конститутивними ознаками терористичного акту і на кваліфікацію вчиненого не впливають. Проте їх встановлення має важливе значення, оскільки, по-перше, їх кримінально-правове значення пов'язане з впливом на призначення покарання. Відповідно до кримінального закону вони можуть бути визнані або пом'якшуючими, або обтяжуючими обставинами і за наявності умов, вказаних у КК, можуть істотно вплинути на вид або термін покарання. По-друге, встановлення справжніх мотивів дозволяє визначити психологічне коріння тероризму, що дуже важливе як для розуміння суті злочину, так і для вироблення заходів превентивного характеру.

Суб'єкт аналізованого злочину – осудна особа, що досягла 14-річного віку. Проте в сучасній практиці терорист-одинак зустрічається надзвичайно рідко. Як правило, такі акції під силу лише об'єднаним зусиллям групи осіб.

Кваліфікованими видами терористичного акту, передбаченими ч. 2 ст. 258 КК України, є вчинення злочину повторно або за попередньою змовою групою осіб, або якщо вони призвели до заподіяння значної майнової шкоди чи інших тяжких наслідків. Повторним вчинення терористичного акту вважається, якщо особа раніше вчиняла злочин передбачений будь-якою частиною ст. 258 КК (в тому числі готування до такого злочину чи замах на такий злочин) не залежно від того,

чи притягувалась вона до відповідальності. Обов'язковою умовою визнання повторності терористичного акту є юридична наявність першого злочину, тобто особа не звільнена у встановленому законом порядку від кримінальної відповідальності, а судимість за раніше здійснений злочин не погашена і не знята.

Терористичний акт кваліфікується за ознакою вчинення його за попередньою змовою групою осіб, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення. Дві інші кваліфікуючі ознаки (заподіяння значної майнової шкоди чи інших тяжких наслідків) є оцінними поняттями. Їх наявність чи відсутність визначається, виходячи з конкретних обставин справи. Водночас з приводу поняття інших тяжких наслідків, то в кримінально-правовій доктрині та судовій практиці склалися певні підходи до розуміння поняття. Ними, як правило, вважаються: а) заподіяння тяжких тілесних ушкоджень одній чи кільком особам, середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом чи більше особам, значних матеріальних збитків державній, громадській організації або громадянам, а так само тривалий простій підприємств, цехів або їх виробничих – дільниць [174, п. 10]; б) заподіяння потерпілому тяжких тілесних ушкоджень або смерті, доведення його до самогубства, розвал діяльності підприємства, установи, організації, їх банкрутство, створення аварійної ситуації, що потягла людські жертви, тощо [174, п. 13].

Особливо кваліфікованим видом тероризму, передбаченим ч. 3 ст. 258 КК України, є вчинення дій, передбачених ч. 1 або ч. 2 цієї статті, що призвели до загибелі людини. Очевидно є певні підстави кваліфікувати діяння як при умисному ставленні особи до смерті іншої людини (прямої та непрямої умисел), так і при необережному (якщо, наприклад, умисел був спрямований на знищення майна, а смерть особи не охоплювалась умислом). Додатково кваліфікувати терористичний акт, що призвів до загибелі людини, за ст. 115 «Умисне вбивство», ст. 119 «Вбивство через необережність» КК, як вважають автори навчального посібника не доцільно. Не повинна змінюватися, на їхню думку, і кваліфікація у випадку,

якщо внаслідок терористичного акту настала смерть декількох осіб [205, с. 277]. Така позиція не може сприйматися як однозначно правомірні й безальтернативне. Загальновизнано, що охорона життя людини – найважливіше завдання кримінального права України. Серед злочинів проти особи вбивство становить особливу небезпеку. Це найтяжчий злочин проти життя людини, адже воно згідно із ст. 3 Конституції України є найвищою соціальною цінністю. У ч. 3 ст. 258 теракт, тобто дії, передбачені ч. 1 і 2, можуть призвести до загибелі людини. Чи слід вважати таку загибель умисним убивством, а чи убивство через необережність? Однозначну відповідь можна дати лише в кожному конкретному випадку. Але оскільки вчинювані теракти не обходяться фактично, як правило, без загибелі людей або спричинення багатьом з них (доволі часто пасивним потенційним жертвам) важких тілесних ушкоджень, які нерідко закінчуються летальними наслідками, то чи не слід звинувачувати тих, хто готує та здійснює такі теракти у злочині, передбаченому насамперед ст. 119 КК України? А окремі пункти цієї статті, як-от і убивство: п. 3) заручника або викраденої людини; п. 11) вчинене на замовлення; п. 14) з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості цілковито причетні до охарактеризованих вище геокультурополітичного соціально-економічного та релігійного вимірів тероризму.

Тож кримінально-правова кваліфікація терористичної діяльності не може обмежуватися лише тими доволі суттєвими доповненнями законодавства, котрі були внесені до чинного КК України. Розглянемо докладніше те, що вдалося законодавцю зробити протягом останніх і що ще слід зробити.

Конкретизацію, а також кримінально-правову кваліфікацію злочинного посягання, основною статтею містить ст. 258 «Втягнення у вчинення терористичного акту», де передбачено відповідальність за «втягнення особи у вчинення терористичного акту або примушування до вчинення терористичного акту з використанням обману, шантажу, уразливого стану особи, або із застосуванням чи погрозою застосування насильства». Очевидно, аналізована норма закріплює відповідальність за дві форми вчинення цього злочину: втягнення у вчинення терористичного акту та примушування до вчинен-

ня терористичного акту. Проте, навіть первинного аналізу цієї норми достатньо, щоб відзначити її неоднозначність: постає питання – спосіб (використання обману, шантажу, уразливого стану особи, або із застосуванням чи погрозою застосування насильства) стосується обидвох форм вчинення цього злочину (і втягнення, і примушування) чи лише однієї (примушування)? Як на нашу думку, то спосіб є обов'язковою ознакою злочину у другій формі.

Щодо складу аналізованого злочину, то його об'єкт співпадає з названим об'єктом складу терористичного акту. З об'єктивної сторони, злочин може бути вчинено у двох формах: 1) втягнення у вчинення терористичного акту (формальний склад злочину, одна обов'язкова ознака – суспільно небезпечне діяння); 2) примушування до вчинення терористичного акту (формальний склад злочину, дві обов'язкові ознаки: суспільно небезпечне діяння та спосіб).

Коли йдеться про першу форму, то мається на увазі об'єктивна сторона складу втягнення у вчинення терористичного акту, наявна при вчиненні суспільно небезпечного діяння, тобто втягнення у вчинення терористичного акту. При цьому, очевидно, під терористичним актом слід розуміти вчинення діянь, які містять ознаки складу злочину, передбаченого ст. 258 КК. При встановленні змісту поняття «втягнення» слід виходити з тлумачення, запропонованого Пленумом Верховного Суду України для злочину, передбаченого ст. 304 КК України: «За змістом закону під втягненням неповнолітнього у злочинну чи іншу антигромадську діяльність треба розуміти певні дії дорослої особи, вчинені з будь-яких мотивів і пов'язані з безпосереднім впливом на неповнолітнього з метою викликати у нього рішучість взяти участь в одному чи декількох злочинах або займатись іншою антигромадською діяльністю. Втягнення завжди передбачає наявність причинного зв'язку між діями дорослої особи і виникненням у неповнолітнього бажання вчинити протиправні дії.

Зазначений наслідок може досягатися за допомогою всіх видів фізичного насильства (заподіяння тілесних ушкоджень, мордування, катування тощо) і психічного впливу (погроза застосувати насильство, завдати матеріальних збитків,

зганьбити в очах однолітків та товаришів, позбавити повсякденного спілкування, переконання, залякування, обман, шантаж, підкуп, розпалювання почуття помсти, заздрості або інших низьких почуттів; давання порад про місце й способи вчинення злочину або приховання його слідів; обіцянка приховати сліди злочину, забезпечити грошима, подарунками, розвагами тощо).

Злочин, відповідальність за який передбачена ст. 304 КК, вважається закінченим з моменту здійснення дорослою особою дій, спрямованих на втягнення неповнолітнього у злочинну або іншу антигромадську діяльність, незалежно від того, чи вчинив неповнолітній злочин або інші антигромадські дії» [93].

Отже, врахуванням викладеного тлумачення цього поняття розуміння змісту «втягнення у вчинення терористичного акту» можна визначити як вчинені з будь-яких мотивів дії, пов'язані з безпосереднім впливом на особу з метою викликати у неї згоду взяти участь у вчиненні хоча б одного терористичного акту.

Розглядаючи об'єктивну сторону злочину в другій формі, відзначимо, що вона характеризується двома обов'язковими ознаками, а саме суспільно небезпечним діянням та способом вчинення. Суспільно небезпечне діяння, за яке передбачена відповідальність, – це примушування до вчинення терористичного акту. Під примушуванням у цій статті слід розуміти зумовлену кимось або чимось необхідність діяти певним способом (вчинити терористичний акт), незалежно від бажання. Закон передбачає вичерпний перелік альтернативних способів примушування: обман, шантаж, використання уразливого стану особи вплив на неї або із застосуванням чи погрозою застосування насильства.

Обман – це повідомлення завідомо неправдивих відомостей чи замовчування фактів, які мали б істотне значення для поведінки особи, яку примушують до вчинення терористичного акту. При вчиненні цього злочину обман може полягати в продуманій дезінформації про характер діянь (застосування зброї, вчинення вибухів, підпалів тощо), мети діянь тощо, певним спрямуванням на віктимізацію сутності цього понят-

тя його потрактованого у коментарях КК України: «Обман – це введення особи в оману щодо певних фактів (очевидно, насамперед тих, котрі пов'язані із підготовлюваним терактом, до чого втягається особа) шляхом повідомлення неправдивих відомостей (активний обман) або неповідомлення відомостей про факти, які мали бути їй повідомлені (пасивний обман)» [131, с. 479], тобто мається на увазі застосування оманливих маніпуляцій для злочинної дії на осіб (а їх можна розглядати як агресивних, ризикованих, некритичних, випадкових і навіть ситуативних жертв) котрі стають таким чином співучасниками злочину теракту.

Досить поширений спосіб примушування, який активно використовується зловмисниками – шантаж як «погроза розголошення відомостей, які потерпілий (на наш погляд, тут доцільніше вжити термін «потенційна жертва терористів») чи його близькі родичі або члени сім'ї бажають зберегти в таємниці» [131, с. 479]. Шантаж передбачає два види дій: а) погрозу викриттям, повідомленням відомостей, які компрометують особу; б) погрозу заподіянням іншої шкоди, залякування з метою створити вигідну для зловмисників обстановку, поставити потерпілу особу у залежне від них становище. Це, може бути, наприклад, вивезення особи за кордон і відібрання в неї документів, погроза заподіяння шкоди рідним чи близьким, доведення до жертви шантажу наміру продати у рабство тощо. Шантажем є погроза розголосити як справжні факти, так і повідомити неправдиві відомості, здійснити наклеп.

Наступний спосіб примушування до вчинення теракту визначається змістом поняття «використання уразливого стану». Автори навчального посібника вважають що цілком достатньо для тлумачення цього поняття обмежитися текстом другої примітки до ст. 149 «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини» (процитуємо): «2. «У статтях 149 та 303 цього Кодексу під уразливим станом особи слід розуміти зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи, який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям,

збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин» [205, с. 280]. Однак у Науково-практичному коментарі, де йдеться про об'єктивну сторону втягнення у вчинення теракту, це поняття редакційно наближене до предмета розгляду: «7. Уразливий стан – це зумовлений психічними чи фізичними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи, який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, збіг тяжких обставин, сімейних або інших обставин» [131, с. 479]. Автор коментаря також відсилає до згаданої примітки, що, як процитоване вище, допомагає глибше осмислити сенс поняття «терорність» (за В. Ліпканом, підвищена здатність особи через деякі особисті властивості – духовні, фізичні, професійні – стати за певних обставин терористом), яке мовою сучасних терорологів означає, що для втягнення до терористичної діяльності зацікавлені в ескалації тероризму не гребують будь-якими способами і методами.

До них застосування насильства означає заподіяння тілесних ушкоджень, побойів, незаконне позбавлення волі, адаптування, задоволення статевої пристрасті неприродним способом, вчинення інших насильницьких дій (використання електроструму, удушення тощо). Погроза застосування насильства полягає у залякуванні потенційної жертви заподіянням фізичної шкоди. Погроза повинна стосуватися саме її, а не інших осіб, хоча б і близьких до того, хто має вчинити терористичний акт. Форма повідомлення – усно, письмово, конклюдентними діями – значення для кримінальної відповідальності не має. Важливо лише, щоб потерпілий сприйняв погрозу як реальну. Якщо при застосуванні вказаних способів мають місце ознаки злочинів, які є більш небезпечними, ніж злочин, передбачений ст. 258, то вчинене слід кваліфікувати за сукупністю цього злочину з відповідними іншими злочинами, передбаченими, зокрема, розділами II, III, IV Особливої частини КК України. Закінченим примушування чи втягненням у вчинення теракту слід вважати з моменту виконання дій, вказаних у диспозиції, при цьому злочин визнається закінченим незалежно від успішності (результативності) дій, тобто незалежно від того, чи вчинено теракт.

Отже, у 258 КК України передбачено, по-суті, відповідальність за дві форми залучення інших осіб до вчинення терористичного акту – втягнення (коли особа добровільно або вимушено-добровільно погоджується на вчинення терористичного акту) та примушування у визначений спосіб (залучення проти волі особи).

Суб'єкт складу аналізованого злочину – загальний. Відповідальність настає при досягненні особою, яка вчиняє вказані у диспозиції діяння, 16-річного віку.

Суб'єктивна сторона аналізованого складу злочину передбачає прямий умисел, мотиви і цілі суб'єкта злочину.

Кваліфікуючими ознаками аналізованого злочину, закон визнає то вони наявні при вчиненні дій, передбачені частиною першою цієї статті, щодо кількох осіб або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища.

З вказаних ознак, враховуючи, що положення про повторність та вчинення злочину за попередньою змовою групою, безумовно, заслуговують на докладніший аналіз, проте, враховуючи пріоритетність конкретних аспектів предмета нашого дослідження, а також його обсягу, акцентуємо увагу коротко на змісті такої кваліфікуючої ознаки, як «вчинення цього злочину службовою особою з використанням службового становища». Ця ознака наявна за дотримання двох умов: 1) спеціальний суб'єкт – службова особа (поняття її визначено у примітці до ст. 364 КК України); 2) спосіб – використання службового становища (прав і повноважень, які випливають із займаної посади). Отже, цитуємо: «Примітка 1. Службовими особами у статтях 364, 365, 368, 368/2, 369 цього Кодексу є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальними повноваженнями здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади,

органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підприємства, установи, організації, судом або законом [205, с. 791–792].

Змістовно попередня стаття певним чином доповнюється і розширюється наступною, яка має деяку ідеологічну спрямованість, а значить і дещо більше підстав для кримінологічної детермінації з огляду на необхідність протидії пропаганді тероризму. Тому і назву цієї статті сформульовано чітко «Публічні заклики до вчинення терористичного акту».

У диспозиції криміналізовані конкретні злочинні посягання – «публічні заклики до вчинення терористичного акту, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів з такими закликами».

Об'єктом складу аналізованого злочину, як і двох попередніх, є суспільні відносини з приводу забезпечення громадської безпеки у частині захисту інтересів людини, суспільства й держави від суспільно небезпечних діянь. Як і у попередній статті передбачено дві альтернативні форми вчинення аналізованого злочину: 1) публічні заклики до вчинення терористичного акту; 2) розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів з такими закликами». Специфічними ознаками складу аналізованого злочину у формі публічних закликів до вчинення терористичного акту, є суспільно небезпечне діяння – публічні заклики, тобто хоча б одне відкрите звернення до невизначеного, але значного кола осіб, в якому висловлюються ідеї, погляди чи вимоги, спрямовані на те, щоб шляхом поширення їх населення чи його окремих категорій (представників влади, військовослужбовців тощо) схилити певну кількість осіб до певних дій тобто до терористичного акту. Якщо такі заклики звернені до конкретної особи, вони кваліфікуються як підбурювання до вчинення терористичного акту.

Публічність – оціночна ознака. Питання про наявність її має вирішуватися в кожному конкретному випадку з урахуванням часу, місця, обстановки здійснення закликів тощо. Заклики слід відрізнити від поширювання неправдивих чуток, що можуть викликати паніку серед населення або порушен-

ня громадського порядку, відповідальність за яке передбачена Кодексом про адміністративні правопорушення України.

Злочин у цій формі є закінченим з моменту висловлення винним відповідного заклику, спрямованого на його сприйняття більш-менш широкою аудиторією. Одиначний факт висловлення відповідних ідей кільком особам не може розглядатися як публічний заклик.

Конститутивними ознаками злочину у другій формі є: а) альтернативне суспільно небезпечне діяння (розповсюдження, виготовлення чи зберігання); б) засіб – матеріали із закликами до вчинення терористичного акту; в) спеціальна мета – розповсюдження матеріалів (при вчиненні виготовлення і зберігання).

Матеріали – письмові чи зафіксовані на іншому носіїві інформації звернення, листівки, плакати, газети, журнали тощо. Оскільки законодавець використовує цей термін у множині, розповсюдження одного примірника відповідного матеріалу не містить складу злочину.

Під розповсюдженням матеріалів, що містять такі заклики, слід розуміти безпосередню передачу чи доведення будь-яким способом їх змісту до відома інших осіб. Виготовлення матеріалів – це безпосереднє авторське створення або технічне їх виготовлення (друкування, виготовлення ксерокопій, фотомонтажної або аудіо- чи відеопродукції). Під зберіганням слід розуміти перебування таких матеріалів безпосередньо у зловмисника (його помешканні, автомобілі, за місцем роботи тощо) та вживання ним заходів щодо їх збереження.

Суб'єкт складу аналізованого злочину – загальний. Відповідальність настає при досягненні особою, яка вчиняє вказані у диспозиції діяння річного віку. Суб'єктивна сторона аналізованого складу злочину наявна при умисній вині суб'єкта злочину.

Щодо кваліфікації цього злочину, то він має місце при вчиненні дій, передбачених ч. 1 цієї статті з використанням засобів масової інформації.

Засоби масової інформації, мас медіа (Mass media) це преса (газети, журнали, книги), радіо, телебачення, інтернет-видання, кінематорграф, звукозаписи і відеозаписи, відеотекст,

телетекст, рекламні щити і панелі, домашні відеоцентри, що поєднують телевізійні, телефонні, комп'ютерні та інші лінії зв'язку. Всім цим засобам притаманні якості, що їх об'єднують – звернення до масової аудиторії, доступність багатьом людям, корпоративний зміст виробництва і розповсюдження інформації. В Україні діяльність ЗМІ регулюється законами «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про інформацію», «Про рекламу», «Про телебачення і радіомовлення» та низкою інших. До засобів масової інформації слід відносити і громадські медіа, які часто пов'язані з «громадськими комунікаціями» та можуть приймати різні форми, можуть стосуватись різних груп людей та бути пов'язані з великим числом різних напрямків. В той же час, громадські медіа уявляють собою спосіб для створення дискусії та залучення звичайних громадян, що об'єднані певними цілями. Головна риса громадських медіа в тому, що вони здебільшого не підвладній різновекторній комерційній залежності мають значно більше можливостей для обговорення попередніх тем. Це дозволяє створювати різні моделі громадських медіа, які можуть або проводити відкриту редакційну політику, або бути більше сфокусованими на залученні громадян до співпраці.

Ще одним важливим кроком на шляху вдосконалення кримінально-правової характеристики терористичної злочинності стало доповнення КК України ст. 2583 «Створення терористичної групи чи терористичної організації». В її диспозиції передбачено відповідальність за відповідні діяння, спрямовані на «створення терористичної групи чи терористичної організації, керівництво такою групою чи організацією або участь у ній, а так само організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності терор чи терористичної організації» [205, с. 482].

Коли йдеться про аналіз складу злочину, передбачений цією статтею, то мусимо зазначити, що український законодавець творчо підійшов до проектування, укладання її формування диспозиції норми цієї статті. Зазначимо, нею було доповнено Кодекс Законом України від 21.09.2006 р., а згодом Законом України від 18.05.2010 р. змінено редакцію її, саме таким чином досягнуто досконалішого трактування конкретних

понять, усунуто деякі (а ще чимало залишається) колізії із Законом України «Про боротьбу з тероризмом» від 20.03.2003 р. (доводиться констатувати, що цей законодавчий акт уже в багатьох аспектах не відповідає сучасним правовим реаліям, то ж не дивно, що такі колізійні аспекти з'являються з ухваленням нових кримінально-правових норм), то ж на часі прийняття нового базового законодавчого акту, в якому б отримав належне (насамперед, з урахуванням набутого Українською державою, а також низкою інших країн досвіду протидії широко-масштабній терористичній діяльності) трактування предмету регулювання, а саме: правові та організаційні акти боротьби з тероризмом, підстави настання відповідальності за участь у терористичній діяльності тощо.

Крім того, ще однією ознакою «новаторського підходу» українського законодавця у роботі над цією статтею стала відмова від традиційної (а вона практикувала ще в радянському кримінальному ший) позиції, за якою ознакою злочинної організації, яка відрізняє її від інших форм співучасті особливого роду, є те, що факт створення останньої містить ознаки злочину. Адже тепер загально визнаним вважається, що створення організованої групи само по собі не є злочинним, і таке створення слід кваліфікувати як готування до відповідного злочину, для вчинення якого створена група.

На думку авторів навчального посібника, які аналізували ст. 258-3 в редакції 2006 р., «має місце колізія між положеннями Закону України «Про боротьбу з тероризмом» та положеннями КК України. Відповідно до закону України «Про боротьбу з тероризмом» терористична група – група з двох і більше осіб, які об'єдналися з метою здійснення терористичних актів, відповідно до положень ч. 3 ст. 28 КК – злочин визнається вчиненим організованою групою, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочин(ів), об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи. Виходячи з цього, під терористичною групою слід розуміти навіть не організовану, а групу осіб за попередньою змовою» [205, с. 283–284].

І далі львівські науковці розвивають свою думку таким чином: Закону України «Про боротьбу з тероризмом» терористична організація – стійке об'єднання трьох і більше осіб, яке створене з метою здійснення терористичної діяльності, у межах якого здійснено розподіл функцій, встановлено певні правила поведінки, обов'язкові для цих осіб під час підготовки і вчинення терористичних актів. Організація визнається терористичною, якщо хоч один з її структурних підрозділів здійснює терористичну діяльність з відома хоча б одного з керівників (керівних органів) усієї організації. В той же час відповідно до ч. 4 ст. 28 КК злочинною організацією є стійке ієрархічне об'єднання декількох осіб (п'ять і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп [205, с. 284]. Очевидно, у такій ситуації слід вважати прийнятним неписане правило, за яким тлумачення законів при їх колізії здійснюється на користь особи, стосовно якої вони застосовуються.

Об'єктивна сторона складу аналізованого злочину полягає в таких формах, вчинення принаймні одного з яких визнається кримінальним діянням: створення терористичної групи чи терористичної організації; керівництво такою групою чи організацією; участь у такій групі чи організації; організаційне сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації.

Коментуючи поняття «створення терористичної групи чи терористичної організації», «керівництво такою групою чи організацією», а також «участь у такій групі чи організації», автори відсилають до аналізів складів злочинів, передбачених ч. 1, ст. 255, ст. ст. 256 і 257 КК України, в яких йдеться про створення злочинності організації а також про сприяння учасником злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності (ст. 256), про організацію озброєної банди (ст. 257), що цілковито корелюється з кримінологічними і кримінально-правовими ознаками створюваних терористичних груп і орга-

нізацій. Тому суб'єктивна сторона і суб'єкт злочину ті ж, що й у попередніх статтях.

У пп. 14, 15, 16 Науково-практичного коментаря КК України витлумачено, сутність поняття «сприяння» у контексті аналізованої статті. Оскільки це певною мірою стосується кримінологічної та кримінально-правової характеристики терористичної діяльності як одного з видів організованої злочинності, (цьому ми приділили належну увагу у попередньому розділі), то, на наш погляд, це коментування доцільно тут процитувати:

«14. Сприяння створенню або діяльністю терористичної групи чи терористичної організації (організаційне чи інше сприяння) означає забезпечення відповідних умов для здійснення створення або діяльності такого об'єднання.

15. Організаційне сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації може виявлятися в різноманітних діях: допомога в підшукуванні осіб для терористичного об'єднання або в підготовці і проведенні певних заходів щодо згуртування терористів, упорядкування, узгодження дій тих чи інших осіб для створення або діяльності терористичної групи (терористично організації) тощо.

16. Інше сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації – це різноманітні дії із забезпечення відповідних умов для створення чи діяльності терористичного об'єднання, які не охоплюються матеріальним та організаційним сприянням створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації. фінансування терористичних груп (терористичних організацій), приховування їх діяльності, надання або збір коштів для надання їм озброєння та навчання терористів тощо» [205, с. 485].

Безперечно, вище викладеним не вичерпується весь обсяг можливих дій, що охоплюються поняттям сприяння. Однак слушним є застереження львівських науковців про те, що «це сприяння не повинно стосуватися конкретного терористичного акту, інакше така допомога означає співучасть у злочині. Не утворює сприяння також фінансування терористичної групи чи організації, бо за такі дії відповідальність передбачена в окремій статті Кодексу [205, с. 285].

Відзначимо, що особливістю складу аналізованого злочину є те, що в ч. 2 цієї статті встановлено умови звільнення від кримінальної відповідальності за його вчинення при дотриманні певних умов. А вони полягають у тому, що: а) особа не є організатором і керівником терористичної групи чи терористичної організації; б) особа добровільно повідомила правоохоронний орган про відповідну терористичну діяльність; в) сприяла її припиненню або розкриттю злочинів, вчинених у зв'язку із створенням або діяльністю такої групи чи організації; г) в її діях немає складу іншого злочину. «Добровільність, – зазначають автори коментаря Кримінального Кодексу, – повідомлення правоохоронного органу про відповідну терористичну діяльність означає вчинення цих дій із власної волі, з різних мотивів, про усвідомленні можливості подальшого безкарного продовження вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 258-5 КК». На наш погляд, це цілком кримінологічно виправдана зміна віктимної поведінки потенційного злочинця або ж жертви. За визначенням кримінологів; «віктимна поведінка – це вчинки або дії у конкретних ситуаціях, що впливають на мотивацію та рішення злочинців, а також об'єктивно створюють небезпеку заподіяння шкоди діючому суб'єкту», прояви віктимної поведінки багатоманітні. Вона може викликати мотив злочину або ж негоцію до такого наміру. Новелою чинного КК України стала ст. 2584 «Сприяння вчиненню терористичного акту», якою його доповнено згідно із Законом України від 21.09.2006 р., а редакцію якої змінено Законом України від 18.05.2010 р.

Автори, які готували цей законопроект, на нашу думку, надто захопилися законотворчістю. Безумовно, коротко обґрунтувати тезу про доцільність окремої такої норми в Кодексі, важко. Однак вже те, що у цій, як і в попередній йдеться про сприяння (у найширшому значенні цього поняття) тероризму в різних формах його вияву, вже є підставою сумніватися в необхідності окремої статті. Виправданням може послужити хіба що потреба імплементації ч. 1 ст. 7 Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму [49], де йдеться про навчання потенційних терористів. Цим поняттям «охоплюється надання інструкцій стосовно виготовлення або використання вибухових

речовин, вогнепальної чи іншої зброї, або шкідливих чи небезпечних речовин або стосовно інших специфічних методів чи засобів для вчинення або сприяння вчиненню терористичного акту зі знанням того, що навички, які надаються, призначені для використання з цією метою» [131, с. 487].

Відповідальність за такі кваліфіковані види злочину, як вербування особи, її озброєння, навчання та використання для вчинення теракту, нормами цієї статті значно посилені, злочин вважається закінченим з моменту вчинення будь-яких із передбачених статтею дій. Аналізувати суб'єктивну та об'єктивну сторони, суб'єкт злочину – це значить значною мірою повторювати вже викладені вище коментарі.

3.2. Кодифікація антитерористичного законодавства: досягнення і прогалини

У теорії права кодифікація згідно з енциклопедичною довідкою визначається як спосіб упорядкування законодавства, забезпечення його системності та узгодженості, як одна з форм систематизації законодавства, в процесі якої до проекту створюваного акту включаються чинні норми і нові норми, регулювання певної сфери суспільних відносин. Істотною спробою кодифікації антитерористичного законодавства України стало ухвалення Верховною Радою України 21.09.2006 р. Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо запобігання тероризму». Ці зміни стосувалися регламентації відповідальності за вчинення терористичних злочинів, що відобразилися у доповненні КК України чотирма новими статтями й уточненням викладу основної (базової) статті. Яким чином це позначилося на кримінально-правовій характеристиці терористичної злочинності ми намагалися з'ясувати у попередньому підрозділі.

Однак, регламентація відповідальності за терористичні злочини була вдосконалена шляхом внесення редакційних поправок, як до попередньо прийнятих актів, так і до кодифікації ст. 284-4 Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом», ухваленим

Верховною Радою України 18.05.2010 р., з неї виключено відповідальність за фінансування та матеріальне забезпечення тероризму, а у Кодексі з'явилася новела, якою фактично здійснено кодифікацію, тобто узгодженість норм регламентації. Наслідком стало доповнення Кодексу ст. 258-5 «Фінансування тероризму», в якій передбачено відповідальність за «фінансування тероризму, тобто дії, вчинені з метою фінансового або матеріального забезпечення окремого терориста чи терористичної групи (організації), організації, підготовки або вчинення терористичного акту, публічних закликів до вчинення терористичного акту, сприяння вчиненню терористичного акту, створення терористичної групи (організації)» [205, с. 485]. Автори навчального посібника зазначають: «Аналізуючи цей склад злочину, слід відзначити колізію між поняттям фінансування тероризму у КК (яке наведено вище) та Закону України «Про заборону та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму», в якому закріплюється, що фінансування тероризму – це надання чи збір активів будь-якого роду з усвідомленням того, що їх буде використано повністю або частково для організації, підготовки і вчинення окремим терористом або терористичною організацією визначеного Кримінальним кодексом України терористичного акту, втягнення у вчинення терористичного акту, створення терористичної групи чи терористичної організації, сприяння вчиненню терористичного акту, будь-якої іншої терористичної діяльності, а також спроби здійснення таких дій». Тобто КК вказує на «вчинення дій», а у Законі деталізується «надання чи збір активів будь-якого роду» [205, с. 287–288].

Безперечно, вказівка на таку прогалину в законодавчому акті львівських учених доречна. Однак, якщо йдеться про суперечності (істотні чи неістотні), то варто мати на увазі загальне теоретичне трактування можливих розходжень у формулюванні норм права. У цьому контексті слушним, на наш погляд, таке енциклопедичне нагадування: «Колізія нормативних актів (від лат. *collisio* – зіткнення) – суперечність між правовими приписами відповідних актів, що виявляється у відмінностях у процесі регулювання аналогічних суспільних відносин». У нашому випадку очевидно йдеться про колізії у фор-

мі відмінностей, що полягають у неузгодженості правових актів, та містять однотипні приписи. «У правозастосовній практиці усунення таких колізій здійснюється передусім правотворчим шляхом (прийняттям нового акту, скасуванням старого акта, внесенням змін до чинного акта)».

Ще істотніші розходження знаходимо (цитуємо за Науково-практичним коментарем) у Законі України «Про боротьбу з тероризмом», де передбачено, такі форми сприяння терористичній діяльності (залишимо у цьому переліку лише ті форми, які так чи інакше пов'язані з фінансуванням чи матеріальним забезпеченням терористичної діяльності):

1) фінансування терористів, терористичних груп (терористичних організацій);

2) надання або збирання коштів безпосередньо чи опосередковано з наміром використання їх для вчинення терористичних актів чи злочинів терористичної спрямованості;

3) проведення операцій з коштами та іншими фінансовими активами:

– фізичних осіб, які вчиняли чи намагалися вчинити терористичні акти чи злочини терористичної спрямованості або брали участь у їх вчиненні чи сприяли вчиненню;

– юридичних осіб, майно яких безпосередньо чи опосередковано перебуває у власності чи під контролем терористів або осіб, які сприяють тероризму;

– юридичних і фізичних осіб, які діють від імені чи за вказівкою терористів або осіб, що сприяють тероризму, включаючи кошти, одержані або придбані з використанням об'єктів власності, що безпосередньо чи опосередковано перебувають у власності чи під контролем осіб, які сприяють тероризму, або пов'язаних з ними юридичних чи фізичних осіб;

4) надання коштів, інших фінансових активів чи економічних ресурсів, відповідних послуг безпосередньо чи опосередковано для використання в інтересах фізичних осіб, які вчиняють терористичні акти або сприяють чи беруть участь у їх вчиненні, чи в інтересах юридичних осіб, майно яких безпосередньо чи опосередковано перебуває у власності чи під контролем терористів або осіб, які сприяють тероризму, а також юридичних і фізичних осіб, які сприяють тероризму, а також

юридичних і фізичних осіб, які діють від імені чи за вказівкою зазначених осіб;

5) надання допомоги особам, які брали участь у вчиненні терористичних актів;

6) переховування осіб, які фінансували, планували, підтримували чи вчиняли терористичні акти або злочини терористичної спрямованості [125, с. 485-486].

Перелічені та інші форми сприяння терористичній діяльності були кодифіковані в аналізованих статтях, а також знайшли відображення і в ст. 258-5 КК України.

З об'єктивної сторони склад злочину, передбачений цією статтею, виражається у фінансовому або матеріальному забезпеченні терористичної діяльності, тобто наданні фінансових і матеріальних засобів. Під фінансуванням тероризму, на наш погляд, виходячи зі всеохопного змісту цього поняття, слід розуміти цілеспрямоване надання фінансового сприяння, для виявлення злочинів, передбачених попередніми статтями Кодексу. У цьому контексті мусимо визнати недостатнім тлумачення поняття «фінансування тероризму», запропоноване В. Ф. Антипенком [10, с. 109], яке зводить це злочинне діяння до сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації, повторюючи фактично ст. 25 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» [158], яку процитовано вище. Ще вужче це поняття трактує В. А. Ліпкан, обмежуючись таким поясненням: «Фінансування особи для вчинення терористичного акту – форма сприяння вчиненню терористичного акту, забезпечення особи коштами, фінансами з цією метою» [111].

Аргументовано кодифікаційний підхід до кваліфікації складу злочину здійснено в Науково-практичному коментарі. Процитуємо: «Формами вчинення злочину є фінансове або матеріальне забезпечення

1) окремого терориста (див. коментар до ст. 258 КК);

2) терористичної групи (організації) (див. коментар до ст. 258 КК);

3) організації, підготовки або вчиненні терористичного акту (див. коментар до ст. 258 КК);

4) втягнення у вчинення терористичного акту (див. коментар до ст. 258-1 КК);

5) публічних закликів до вчинення терористичного акту (див. коментар до ст. 258-2 КК);

6) сприяння вчиненню терористичного акту (див. коментар до ст. 258-4 КК);

7) створення терористичної групи (організації) (див. коментар до ст. 258-3 КК)» [125, с. 488].

Як бачимо, ознаки злочину, передбаченою аналізованою статтею, пов'язані зі складами злочинних діянь усіх п'ятьох статей, що сукупно становить антитерористичне законодавство України, тому й вказано на відповідність їм коментарів. До речі, вони нами розглядалися у попередньому підрозділі.

Оскільки із суб'єктивної сторони фінансування тероризму може бути вчинене лише з прямим умислом, то обов'язковою ознакою її слід вважати наявність мети фінансового або матеріального забезпечення окремого терориста чи терористичної групи (організації), організації, підготовки або вчинення терористичного акту, втягнення у вчинення терористичного акту, сприяння вчиненню терористичного акту, створення терористичної групи (організації).

Суб'єкт складу аналізованого злочину, як і в попередніх, – загальний. Очевидно, коли йдеться про особу злочинця, то у цьому випадку аж ніяк не застосована стандартна норма – досягнення 16-річного віку. За визначенням кримінологів, «особа злочинця є цілісною системою соціальних і психічних властивостей, що утворюють суспільну небезпеку, яка детермінує вчинення злочину» [96, с. 99]. Із трьох підсистем, що утворюють систему особи злочинця, врахування компонентів соціально-демографічної підсистеми (стать, вік, освіта, соціальна належність, матеріальне становище тощо) дають підставу для об'єктивних сумнівів щодо наявності особистісних властивостей індивіда, який досяг 16-ти річного віку, бути суб'єктом злочину, передбаченою ст. 258-5. Очевидно, це питання потребує глибокого вивчення спільно кримінологів і криміналістів для пошуку адекватного конструювання норм відповідальності.

Суб'єктивна сторона аналізованого складу злочину має місце за наявності двох ознак: а) вини у формі умислу; б) спеціальної мети – первинної – фінансового або матеріального

забезпечення терористичної діяльності, кінцевої – вчинення терористичного акту.

У ч. 2 аналізованої статті передбачено як кваліфікуючі ознаки, ті ж дії (ч. 1), вчинені повторно, або з корисливих мотивів, або за попередньою змовою групою осіб, або у великому розмірі, або якщо вони призвели до заподіяння значної майнової шкоди.

Повторність фінансування тероризму коментується відповідно до трактування у ч. 1 ст. 32 КК України. Однак, як правило, повторність цього злочинного діяння практично не фіксується. Інакше сприймається корисливість фінансування тероризму, що у коментарі відсилається до п. 6 ч. 2 ст. 115 КК – вбивство з корисливих мотивів. Як вважають львівські автори навчального посібника, «вчинення злочину і вбивство з корисливих мотивів має місце у разі, коли винний, фінансуючи тероризм, бажав одержати у зв'язку з цим матеріальні блага для себе або інших осіб, одержати або зберегти певні майнові права, уникнути матеріальних витрат чи обов'язків або досягти іншої матеріальної вигоди. Для наявності даного складу злочину не має значення, чи досяг винний тієї матеріальної вигоди, якої прагнув. Час виникнення корисливого мотиву на кваліфікацію вчинення не впливає» [205, с. 288–289].

Важливим доповненням до кваліфікації цього виду злочину, який є однією з визначальних детермінант ескалації тероризму, стало внесення у текст статті двох приміток: «1. Фінансування тероризму визнається вчиненим у великому розмірі, якщо розмір фінансового або матеріального забезпечення перевищує шість тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян. 2. Фінансування тероризму визнається вчиненим в особливо великому розмірі, якщо розмір фінансового або матеріального забезпечення перевищує вісімнадцять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян» [131, с. 488]. Однак розгляд цих важливих новел львівськими науковцями звівся до надто поверхового коментування: «Вчинення злочину у великому розмірі, відповідно до примітки до ст. 258-5 КК має місце, якщо розмір фінансового або матеріального забезпечення перевищує шість тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Натомість значний розмір заподіяння май-

нової шкоди в законі не визначений, а відтак зміст цієї кваліфікуючої ознаки є оцінним» [205, с. 289].

Слід зазначити, що у примітках не йдеться, як бачимо з цитованого, про розмір законодавчої шкоди. Така ж неточність допущена і при аналізі ч. 3 цієї статті, в якій йдеться про (цитуюмо): «Дії передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою чи в особливо великому розмірі, або якщо вони призвели до інших тяжких наслідків» [125, с. 488]. Натомість у навчальному посібнику читаємо: «За ч. 3 ст. 258-5 КК слід кваліфікувати фінансування тероризму за наявності таких ознак: вчинення їх (дій передбачених ч. 1 і ч. 2) організованою групою; вчинення їх в особливо великому розмірі (якщо розмір фінансового або матеріального забезпечення перевищує вісімнадцять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян); (за п. 2 фінансування тероризму визнається вчиненим в особливо великому розмірі, якщо...); якщо вони (знову ж таки дії.) призвели до інших тяжких наслідків» [191, с. 289]. Тільки після внесених у цей коментар уточнень стає зрозумілим, що йдеться про об'єктивну сторону складу злочину, який вчиняють зловмисники (назвемо їх «меценатами чи донорами тероризму»), а не, як випливає з тексту цього коментування, «фінансування тероризму організованою групою» (може йтися й про створену терористичну групу, яка переходить невідомо яким чином на самофінансування).

І цей коментар, і ймовірність трактування цих та інших положень не лише ст. 258-5, а й попередніх свідчить про необхідність пошуку точних формулювань, що, безперечно, позначиться на рівні кодифікації антитерористичного законодавства, необхідність в чому обумовлена не лише теорією кримінального права, а перш за все законодавчою практикою.

Ще однією важливою новелою аналізованої статті є наявність в ній заохочувальної норми, сформульованої у ч. 4 настільки чітко, що відпадає потреба у коментарі: «Особа, крім організатора або керівника терористичної групи (організації), звільняється від кримінальної відповідальності за дії, передбачені цією статтею, якщо вона добровільно до притягнення до кримінальної відповідальності повідомила про відповідну терористичну діяльність або іншим чином сприяла

її припиненню або запобіганню злочину, який вона фінансувала або вчиненню якого сприяла, за умови, що в її діях немає складу іншого злочину» [125, с. 488]. А в Науково-практичному коментарі слушно й обґрунтовано зазначено: «На відміну від інших заохочувальних норм статей розд. IX Особливої частини КК, які передбачають звільнення особи за злочини проти громадської безпеки, ч.4 ст. 258-5 КК встановлює не тільки відповідальність за вказані в ній злочини при добровільному повідомленні про відповідну терористичну діяльність, а й таке ж звільнення, якщо особа іншим чином сприяла припиненню терористичної діяльності або запобіганню злочину, який вона фінансувала або вчиненню якого сприяла» [205, с. 489]. Таким чином підтверджено вмотивованість і обґрунтованість внесення саме до цієї статті такої заохочувальної норми.

Отже, узагальнюючи вищевикладене, маємо підстави ствердити, що деталізовано кодифікаційно закріплена в чинному кримінальному законі кваліфікація різних форм терористичної діяльності обумовлювалася прагненням українського законодавця забезпечити належну охорону основних конституційних об'єктів – осіб, суспільства, держави від вкрай небезпечного соціального явища, яким визнано тероризм. І така законотворчість, безперечно, мала позитивні наслідки, адже здійснено важливі і необхідні кроки на шляху вдосконалення вітчизняного антитерористичного законодавства, а також імплементації низки норм міжнародних конвенцій.

Однак надмірна деталізація форм терористичної діяльності видається зайвою, що може породжувати проблеми при застосуванні аналізованих вище норм. Адже на сьогодні за наявності конкретних ознак криміналізовано вчинення таких діянь: 1) застосування зброї; 2) вчинення вибуху; 3) вчинення підпалу; 4) вчинення інших дій; 5) погроза вчинення вищезазначених дій; 6) втягнення у вчинення терористичного акту; 7) примушування до вчинення терористичного акту; 8) публічні заклики до вчинення терористичного акту; 9) розповсюдження матеріалів з публічними закликами до вчинення терористичного акту; 10) виготовлення з метою розповсюдження матеріалів з публічними закликами до вчинення терористичного акту; 11) зберігання з метою розповсюджен-

ня матеріалів з публічними закликами до вчинення терористичного акту; 12) створення терористичної групи чи терористичної організації; 13) керівництво такою групою чи організацією; 14) участь у такій групі чи організації; 15) організаційне сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації; 16) інше сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації; 17) вербування особи для вчинення терористичного акту; 18) озброєння особи для вчинення терористичного акту; 19) навчання особи для вчинення терористичного акту; 20) використання особи для вчинення терористичного акту; 21) збір фінансових чи матеріальних активів для окремого терориста чи терористичної групи (організації), організації, підготовки або вчинення терористичного акту, втягнення у вчинення терористичного акту, публічних закликів до вчинення терористичного акту, сприяння вчиненню терористичного акту, створення терористичної групи (організації).

Отже, із перелічених вище діянь визначальним є «терористичний акт», законодавче та кримінально-правове визначення якого наводилося вище. А всі інші злочинні діяння – це криміналізовані у виді самостійних складів злочинів різноманітні прояви співучасті у вчиненні терористичного акту або готування до його вчинення. Зокрема, ст. 258-1 «втягнення у вчинення терористичного акту» – це не що інше, як криміналізоване в самостійний склад злочину пособництво у реалізації цього злочину; ст. 258-2 «публічні заклики до вчинення терористичного акту» – майже теж; ст. 258-3 «створення терористичної групи чи терористичної організації» – криміналізоване в самостійний склад злочину готування до терористичного акту; ст. 258-4 «сприяння вчиненню терористичного акту» – очевидно, що це різновид пособництва; ст. 258-5 «фінансування тероризму» – також, але у формі сприяння.

Проаналізувавши склади злочинів, які, на нашу думку, охоплюється поняттям «тероризм», не можемо оминати увагою використання в літературі подібних понять, зокрема, такого, як «злочини терористичної спрямованості». Слід підкреслити, що тепер цей термін набув значного поширення у фаховій літературі та наукових працях. Так, Г. М. Міньковський

та В. П. Ревін ще понад тридцять років тому вказували на діяння терористичної спрямованості, вважаючи, що вони тільки спрямовані на тероризм, але не є безпосередньо ним [120, с. 84]. Тобто вони відводили цій категорії злочинів допоміжну роль при характеристиці актів тероризму. Згодом їх позицію підтримали й українські науковці. Якщо зіставити такі погляди на визначення смислового значення поняття «злочини терористичної спрямованості» з тією термінологією, яка вживається у Законі України «Про боротьбу з тероризмом» [158], то стає очевидним, що воно ототожнюється з певними напрямками терористичної діяльності, а саме тими, які пов'язані з вербуванням, озброєнням, підготовкою терористів, підбурюванням до вчинення терористичних актів, фінансуванням та іншим сприянням тероризму тощо.

Один з провідних українських терорологів В. А. Ліпкан, а також його однодумці запропонували замість терміна «злочини терористичної спрямованості» вживати сполучення «злочини терористичного характеру» [110]. Очевидно, виникає потреба вникнути в етимологію слів «характер» та «спрямованість», що дасть можливість з'ясувати більшу відповідність їх смислового значення у цих кримінально-правових термінах. Допоможе нам у цьому тлумачний словник сучасної української мови. Лексема «характер» (із семи тлумачень наведемо перших чотири, що найбільше відповідні нашому контексту): «1. Сукупність стійких психічних властивостей людини, її особистих рис, що виявляються в поведінці їх діяльності; вдача... 2. з означ. Людина як носій певної сукупності стійких психічних властивостей. 3. Твердість, сила волі, наполегливість у досягненні чого-небудь. 4. чого, який. Сукупність визначальних властивостей, ознак якого-небудь предмета, фізичного або психічного явища, його типові риси. Національний характер» [27, с. 1339]. Отже, маємо доволі широкий спектр тлумачень. Натомість слово «спрямованість» має чітке означення – направленість, напрям (напрямок) [27, с. 1182], але тут потрібно враховувати одне із визначальних значень лексеми «напрямок (напрямок)». Цитуємо словник – «2. Шлях діяльності, розвитку кого-, чого-небудь; спрямованість якоїсь дії, явища» [27, с. 576]. Подібні тлумачення знаходимо в авторитетного російсько-

го мовознавця, де «спрямованість» («направленність») пояснюється як спрямована зосередженість на чому-небудь думок, інтересів [155]. На нашу думку, використання слова «спрямованість» більш виправдане та відповідає змісту терміна, яким характеризується досліджувана група злочинів. Це зумовлено тим, що злочини терористичної спрямованості саме цілеспрямовано зосереджені «на чому-небудь», у даному випадку на досягненні терористичних цілей, які й є їх характерною ознакою і відмінністю від інших загальнокримінальних злочинів.

Слід констатувати, що один з найавторитетніших вітчизняних терорологів В. П. Ємельянов не вбачає різниці між термінами «злочини терористичного характеру» та «злочини терористичної спрямованості», підкреслюючи тим самим їх тождність. Він вважає, що тероризм (акт тероризму) слід розглядати як складову частину в системі злочинів терористичного характеру (терористичної спрямованості). До категорії цих злочинів належать тероризм, терористичний акт та інші злочини, якщо ці діяння відбуваються привселюдно, спрямовані на залякування населення з метою впливу на прийняття якого-небудь рішення або відмови від нього. Здійснення будь-якого діяння, що підпадає під вказані ознаки злочинів терористичного характеру (терористичної спрямованості), слід позначити категорією «терористична акція», яка за своїм змістом охоплює і акт тероризму, і терористичний акт, і будь-який інший злочин терористичного характеру [58, с. 118–126].

Безперечно, при кодифікації законодавства, пов'язаного з антитерористичною злочинністю, важливо знаходити чіткі і виважені формулювання терміно-понять, тому в таких пошуках слід визнати слушною позицію В. П. Ємельянова. Однак вважаємо, що термін «терористичної акція»

3.3. Кримінологічні та кримінально-правові засади боротьби з тероризмом

Справою усього людства незалежно від расової, релігійної, соціальної приналежності спільнот, народів є боротьба з тероризмом. Зло, спричинене цим жорстоким за сукупністю і багатоманітністю діяння явищем, немає ані кольору шкіри,

ані віросповідання, ані класової ідентичності. Воно безлике, але всепоглинаюче, деструктивне для соціуму, тому лише спільними зусиллями його можна здолати.

Сучасна цивілізація пройшла непростий шлях до усвідомлення цієї необхідності, адже в цьому переконають численні події, що сколихнули світ уже в цьому ХХІ ст., а також ті трагічні події, що розвиваються під впливом зовнішніх ворожих силами на територію окремих регіонів України і тривають ще з початку 2014 р., набравши ознак війни не лише з «внутрішньоукраїнськими прихильниками міжнародного тероризму» [9, с. 37], а з відвертими агресорами – в особі військовослужбовців сусідньої країни, з бандформуваннями, до яких мобілізовано кримінальних злочинців, наркоманів, а також т. зв. ідейних сепаратистів, які сформували терористичні злочинні організації, прибравши для них привабливі назви республік. Оголошена антитерористична операція, що насправді стала повномасштабною війною (яку чомусь політики іменують гібридною, а цілком заслужено слід було б назвати вітчизняною, священною) за суверенітет і незалежність нашої країни, перетворилася на безкомпромісну, надто жертвовну, але глибокоусвідомлену (за високопатріотичним змістом українців, росіян, представників інших національностей – громадян України) боротьбу із тероризмом – злочинним явищем, безпрецедентним в новітній історії людства, що загрожує основам національної безпеки нашої держави.

Доводиться констатувати, що «загальнодержавна антитерористична система, тобто організована державою в рамках чинного законодавства України (а воно, як видно зі здійсненого нами вище аналізу, було цілком достатнім) сукупність взаємодіючих суб'єктів боротьби з тероризмом, інших центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від підпорядкованості і форми власності їх посадових осіб, а також окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями боротьби з тероризмом за координації Антитерористичного центру при Службі безпеки України» [100, с. 37], не була готова до виникнення та розвитку подій спочатку в Криму, а згодом в Донецькій та Луганській областях. Причини відомі, і головна з

них – зрада національних інтересів, широкомасштабна корупція у вищих ешелонах державного управління, намагання запровадити диктаторський режим колишнім президентом та його оточенням. Після перемоги Революції Гідності, здійсненого конституційним шляхом формування органів державної влади, вжиття надзвичайних зусиль у зміцненні Збройних Сил України, правоохоронних органів, піднесення патріотичного волонтерського руху почала поступово відроджуватися і набувати належного становлення загальнодержавна антитерористична система, для ефективнішого функціонування якої відчувається недостатність координації діяльності тих сил і чинників, що в ній повинні об'єднуватися для боротьби з тероризмом навіть у рамках нинішньої антитерористичної операції.

Безперечно, досвід нашої країни, яка опинилася в нелегкій ситуації, пов'язаній з боротьбою не лише з внутрішнім, а й з міжнародним (державою-сусідом експортованим) тероризмом у його найжорстокіших і найганебніших (політичний цинізм, вандалізм, бандитизм, інформаційна війна тощо) проявах, заслуговує глибокого кримінологічного та кримінально-правового аналізу й узагальнення. Це, безумовно стане актуальною проблемою майбутніх досліджень, а наразі звернемося за консультацією до мовознавців, щоб з'ясувати етимологію слів «протидія». Це допоможе переконатися у доцільності певних кримінологічних акцентів.

За тлумачним словником сучасної української мови, крім значень суто побутового рівня (сутичка, бійка і т. ін.), слово «боротьба» інтерпретується так: «2. Активне противенство, зіткнення між протилежними соціальними групами, станами, протилежними напрямками, течіями у суспільстві і т. ін. 3. з ким-чим, проти кого-чого. Діяльність, що має на меті подолати або знищити кого-, що-небудь» [27, с. 60]. Натомість тлумачення іншої лексеми (яку нерідко вживають як синонім), коротке: «Протидія – дія, що спрямована проти іншої дії, перешкоджає їй» [27, с. 992].

Отже, досить виразно відчутна різниця у значеннях цих слів, котрі вживаються у складі антитерористичних термінів. Очевидно, такому нюансу не надали значення автори ґрунтовного

навчального посібника з кримінології в якому (на відміну від багатьох інших книг) є розділ присвячений тероризму, де один із підрозділів озаглавлено «Шляхи протидії тероризму» (на нашу думку, точніше було б «Шляхи протидії терористичній діяльності»), хоча першими словами тут є «Боротьба з тероризмом» [88, с. 339]. До того ж додамо, що український законодавець (з врахуванням значення слів) обрав назву Закону «Про боротьбу з тероризмом» (Щоправда, коли проаналізуємо цей акт, то він більше заслуговує на дещо інше формування, а саме: «Про боротьбу з терористичною діяльністю»).

У цьому контексті йдеться про боротьбу, тобто про діяльність, «що має на меті подолати або знищити» тероризм. У терорології вживається відповідний термін, законодавчо визначений у ст. 1 згаданого Закону України – «Боротьба з тероризмом – діяльність щодо запобігання, виявлення, припинення, мінімізації наслідків терористичної діяльності» [18, с. 12].

Обґрунтоване визначення цього терміна запропонував В. А. Ліпкан: «Боротьба з тероризмом – 1) система організаційно-правових, режимних, оперативно-розшукових, інженерно-технічних, бойових та інших заходів, що здійснюються спеціально уповноваженими органами державної влади з метою попередження, виявлення і припинення актів тероризму і терористичних злочинів, а також нейтралізації посттерористичних ситуацій, розкриття злочинів цієї категорії, виявлення винних і їх покарання; 2) сукупність заходів економічного, політичного, правового, психологічного, організаційного, технічного характеру, які спрямовані на запобігання (послаблення) факторів, які сприяють вчиненню тероризму, на попередження, припинення, реєстрацію, розкриття (розшук терористів) і розслідування тероризму, на здійснення кримінального правосуддя, виправлення осіб, що вчинили акти тероризму, і контроль за їх поведінкою для відбуття ними покарання, а також компенсацією негативних наслідків; 3) діяльність з попередження, виявлення і припинення актів тероризму; 4) діяльність з метою викорінення тероризму як деструктивного, руйнівного і суспільно-небезпечного явища, що включає підготовку та реалізацію державами й уповноваженими ними органами комплексної системи політико-

правових, соціально-економічних, інформаційних, виховних, організаційних, оперативно-розшукових, розвідувальних і контррозвідувальних, спеціальних та інших заходів, спрямованих на запобігання, виявлення, припинення терористичної діяльності, мінімізації її наслідків, встановлення та усунення причин і умов, які їй сприяють» [111, с. 161].

Акцентування на чотирьох заходах, що безпосередньо спрямовані саме на боротьбу з цим злочинним посяганням, слід вважати, на нашу думку, таким, що змістовно репрезентує це визначення і дозволяє визначити його прийнятним. При цьому зазначимо, що цей же учений ввів у науковий обіг й контраверсійне поняття: «Протидія тероризму – діяльність органів державної влади та органів самоврядування з: 1) попередження тероризму, зокрема з виявлення і подальшого усунення причин і умов, що сприяють здійсненню терористичних актів (профілактика тероризму); 2) виявлення, попередження, припинення, розкриття і розслідування терористичного акту (боротьба з тероризмом); 3) мінімізація і (або) ліквідація наслідків проявів тероризму» [111, с. 186]. Як бачимо, цим підтверджується висловлена вище нами потреба розмежування понять, які аналізуємо.

Значною мірою збігається з наведеним вище визначенням поняття «боротьба з тероризмом» тлумачення його В. Ф. Антипенком, який зазначає: «Заслуговує на увагу визначення боротьби з тероризмом, подане у Словнику основних термінів і понять у сфері боротьби з тероризмом та іншими проявами екстремізму АТЦ СНД (до речі, у підготовці його видання український фахівець брав участь). Словник визначає це поняття як діяльність з метою викорінення тероризму як деструктивного, руйнівного і суспільно небезпечного явища, що включає підготовку та реалізацію державами і уповноваженими органами комплексної системи політичних, соціально-економічних, інформаційних, виховних, організаційних, оперативно-розшукових, правових, спеціальних та інших заходів, встановлення та усунення причин і умов, які їй сприяють. У цьому визначенні прямо передбачено, що комплексна система заходів, які здійснюються на державному рівні в рамках боротьби з тероризмом, крім інших, включає заходи

із встановлення та усунення причин і умов, які сприяють тероризму, що є важливою складовою запобігання терористичній діяльності» [10, с. 20].

Отже, як впливає з аналітичного розгляду (звичайно, короткого і можливого навіть поверхового) підходів до трактування ключових треміно-понять, котрі використовуються не лише в науковій літературі, а й у законодавчій практиці, засвідчено гостру потребу їх уніфікації, що безперечно позначиться на чіткості формулювань конкретних нормативних положень. Коли йдеться про наукове поняття, то представники конкретних наук, у тому числі звичайно й ж і кримінології, можуть вказувати на низку дій, що з ними виконуються. Наприклад, поняття вводять, виключають, конструюють, абстрагують, конкретизують, обґрунтовують, узагальнюють, уточнюють, класифікують, систематизують, експлікують, застосовують, використовують, розвивають, моделюють, аналізують, осмислюють, розрізняють, ототожнюють, пов'язують, синтезують, трансформують, редукують, теоретизують і т. д. Повнота і детальність уявлення про предмет дослідження, що згодом стає предметом практичного втілення (законопроекування, наприклад) значною мірою стає реальним після виконання багатьох із зазначених операцій із поняттям. У контексті розгляду здійснення українським законодавцем кодифікаційних заходів, пов'язаних з удосконалення вітчизняного антитерористичного законодавства, ми торкнулися низки питань. Вони так чи інакше стосувалися національного механізму боротьби з тероризмом, що полягає у наявності загалом достатньої законодавчої бази, яка дає можливість для ефективної протидії терористичним загрозам. Однак це не означає, що не варто здійснювати хоча б на теоретичному рівні пошуку моделі, яка змогла б об'єднати в собі «логіку паперів» і реальні засоби вжиття антитерористичних заходів. А це можливо тільки за умови, якщо українське суспільство і, перш за все, представники правлячої еліти удосконалюватимуть вже чинний механізм протидії тероризму і створять ефективнішу загальнодержавну антитерористичну систему, здатну вивести з-під терористичного удару безпосередніх жертв або пом'якшити

резонанс наслідків. Тоді не буде «голосом волаючого у пустелі» таке інтернетне зауваження: «Заяви проти міжнародного тероризму не повинні залишатися словами і зводитися тільки до підтримки військових акцій, подібних до тих, що проходили в Афганістані, Іраку. Внутрішньоукраїнські прихильники міжнародного тероризму повинні бути нейтралізовані не менш надійно» [152].

Безумовно, вжите нами поняття «антитерористичне законодавство» – термін дещо умовний, оскільки частина чинного законодавства (конституційного, адміністративного, процесуального, міжнародного, кримінального тощо) має конкретизоване власне антитерористичне спрямування. Помилковим слід вважати, що у ньому має превалювати лише кримінально-правова складова. Поряд із нею на боротьбу з тероризмом мають бути зорієнтовані відповідні норми адміністративного, цивільного, господарського, кримінально-процесуального, виправно-трудоного та інших галузей законодавства. Насамперед це має стосуватися норм щодо запобігання фінансуванню тероризму в різних формах. Необхідність запровадження комплексного підходу у правотворчій та правозастосовній сфері з питань запобігання та протидії тероризму зумовлюється багаторівневою та багатоаспектною природою цього злочинного феномена як глобального явища, що несе загрози не лише національній безпеці окремої країни, а й дестабілізує світовий правопорядок.

Принципи боротьби з тероризмом та протидії терористичній діяльності закладено у положеннях, на яких ґрунтується законодавство і правозастосовна практика. У ст. 2 базового Закону України визначено, що правовою основою боротьби з тероризмом є Конституція України, КК України, цей Закон, інші закони України, Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом (1977 р.), Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом (1997 р.), Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму (1999 р.), інші міжнародні договори України, укази і розпорядження Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, а також інші нормативно-правові акти, що приймаються на виконання законів України. Конституція України має слугувати

базою для подальшого розвитку антитерористичного законодавства, яке повинно ґрунтуватися на принципах верховенства права, відповідати чинній Конституції України, а також виконувати поставлені завдання – легітимізувати боротьбу з тероризмом, активізувати діяльність уповноважених правоохоронних органів у цьому напрямі. Частиною 1 ст. 3 Конституції України визначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Важливими виступають положення Конституції (ч. 1 ст. 37), які забороняють утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини та здоров'я населення [91].

Протягом останніх років у спеціальній літературі дедалі частіше вчені різних країн, у тому числі й України, для позначення сукупності норм, які спрямовані на протидію тероризму, вживають термін «антитерористичне право» [78].

Поступове формування вітчизняного законодавства у сфері боротьби з тероризмом пов'язується з посиленням терористичної загрози у багатьох державах світу з глобальною сутністю тероризму як явища. Це значною мірою активізувало процес правового забезпечення боротьби з тероризмом в різних державах, зокрема і в Україні, яка не залишається осторонь цих процесів. Так, провідний український тероролог В. Ф. Антипенко обґрунтував доцільність визнання і становлення міжсистемної галузі права – «антитерористичного права», яка має свій предмет і метод [9, с. 458]. Однією з найважливіших обставин, що визначають у правовій державі успіх попередження, виявлення та припинення можливих проявів терористичного характеру, як підкреслюють деякі дослідники, виступає створення адекватного соціально-політичної та кримінальної обстановці у країні національного антитерористичного зако-

нодавства [77, с. 30]. Тому наявність певної кількості правових актів антитерористичної спрямованості ще не свідчить про досконалість та повноту існуючої системи антитерористичного законодавства. Ці акти приймалися за відсутності єдиної науково обґрунтованої концепції (стратегії) боротьби з тероризмом, яка в нашій державі не прийнята досі. У згаданій Концепції повинні дістати відображення результати нових наукових досліджень, практика застосування антитерористичного законодавства в Україні та світі тощо.

Отже, порушено логіку формування антитерористичної законодавчої бази, яка мала б здійснюватись за схемою: концепція – програма – закон – підзаконні акти. Чинне антитерористичне законодавство України залежно від його спрямованості і предмета регулювання можна поділити на три групи: 1) нормативно-правові акти, які визначають ознаки терористичних діянь, злочинів та встановлюють кримінальну відповідальність за їх вчинення; 2) нормативно-правові акти, які регулюють діяльність державних органів та їх окремих підрозділів щодо безпосередньої діяльності у сфері протидії тероризму, координації, здійснення контролю та нагляду за нею; 3) чинні міжнародні договори у сфері боротьби з тероризмом, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Безперечно, такий розподіл антитерористичного законодавства є дещо умовним, але в наукових і практичних цілях його наявність є доцільною.

Основним нормативно-правовим актом, що визначає правові та організаційні основи боротьби з тероризмом у всіх його формах та проявах, повноваження й обов'язки органів виконавчої влади, об'єднань громадян і організацій, посадових осіб та окремих громадян у цій сфері, порядок координації їх діяльності, гарантії правового і соціального захисту громадян у зв'язку із участю у боротьбі з тероризмом, досі залишається базовий Закон України, від 20 березня 2003 р. (про необхідність його вдосконалення, а можливо навіть і ухвалення іншого, досконалішого йдеться на різних рівнях вже давно).

До нормативно-правових актів, які так чи інакше стосуються проблем боротьби з тероризмом чи протидії терористичній діяльності, слід також віднести Кримінальний Кодекс

України і Кримінальний процесуальний кодекс України, Закони України «Про Службу безпеки України» [173], «Про основи національної безпеки України» [167], «Про розвідувальні органи України» [172], «Про оперативно-розшукову діяльність» [168], «Про Національну поліцію» [165], «Про Національну гвардію України» [164], «Про Національне антикорупційне бюро України» [163], «Про прокуратуру» [171], «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» [161], «Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання» [176], «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [169], «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [157], «Про державний кордон України» [159], «Про державну прикордонну службу України» [160], «Про порядок виїзду з України та в'їзду в Україну громадян України» [170], «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [166] і ін. Усі ці нормативно-правові акти повинні враховуватися і братися за основу при розробці національного антитерористичного законодавства.

Як підкреслюють деякі фахівці у галузі кримінально-правової науки, слід зважати на те, що ефективність міжнародно-правових норм щодо протидії тероризму має забезпечуватися узгодженими підходами до їх імплементації через внутрішні закони країн [8, с. 24]. З 1963 до 2005 рр. на міжнародному рівні розроблено та прийнято тринадцять універсальних правових документів, які стосуються окремих аспектів запобігання та протидії тероризму. Це – Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден (Гаага, 1970 р.), Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації (Монреаль, 1971 р.), Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів (Нью-Йорк, 1973 р.), Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників (Нью-Йорк, 1979 р.), Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу

(Відень, 1979 р.), Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства (Рим, 1988), Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом (Нью-Йорк, 1997 р.) та з фінансуванням тероризму (Нью-Йорк, 1999 р.). Важливим кроком стало прийняття Міжнародної конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму (Нью-Йорк, 2005 р.) та низки інших документів. На континентальному рівні актуальним стало прийняття в рамках Ради Європи Європейської конвенції про боротьбу з тероризмом (Страсбург, 1977 р.).

Майже всі із чинних нині універсальних антитерористичних конвенцій, спрямованих значною мірою й на формування внутрішнього антитерористичного законодавства країн-учасниць конвенцій, ратифіковані вищим законодавчим органом нашої держави. Однак, у цьому переліку міжнародних угод, як відзначають окремі дослідники, не дотримано системності у трактуванні основоположних принципів боротьби з міжнародним тероризмом, не враховано специфіки (національної чи регіональної) характеристики ознак терористичної діяльності. Таким чином універсальні конвенції створюють так званій «секторальний режим» відповідальності, який нездатний забезпечити невідворотність покарання за всі, а не тільки зазначені види актів тероризму, як вважає російський тероролог С. В. Глотова [34, с. 236].

Заслуговує критичного ставлення поширене серед науковців твердження про те, що ефективна протидія терористичній діяльності, яку, вони вважають злочинною політикою, а тероризм кваліфікують як політичний злочин, можлива лише на основі законодавства, яке має враховувати переважно політичні фактори й чинники ескалації тероризму. Однак, сучасні прояви цього явища, як переконливо доводять українські науковці (В. А. Ліпкан та його колеги), повністю не охоплюються лише політичною концепцією розуміння цього феномена [111, с. 174]. Наукове розуміння сучасного тероризму дещо ширше у зв'язку з набуттям цим явищем нових рис та характеристик, що пов'язано з фундаментальними змінами у житті світового співтовариства, у багатьох сферах суспільного життя, тому необхідно шукати значно ширші й об'єктивніші підходи до його кримінально-правової кваліфікації.

У цьому контексті цікавими, на наш погляд, видаються роздуми російського публіциста В. Є. Петрищева, що, по суті, зводяться до загальновідомої сентенції: легше попередити явище, ніж боротися з його негативними наслідками. На думку автора «Заметок о терроризме», удосконалення антитерористичного законодавства не вирішує всіх проблем, які створює сьгодні тероризм для окремих країн та цілого світу. Адже закони, спрямовані на боротьбу з тероризмом, власне націлені на припинення терористичних проявів і покарання осіб... Між тим набагато важливіше запобігти такого роду діям [144, с. 106]. Тож цілком слушно наголошується на профілактиці тероризму. Йдеться про ще одне важливе поняття, що в комплексі слід враховувати, розглядаючи означену проблематику. За В. А. Ліпканом, профілактика тероризму – заходи щодо виявлення і подальшого усунення причин та умов (нейтралізація, блокування, обмеження сфери дії), що сприяють здійсненню терористичної діяльності, інших детермінант злочинів» [111, с. 186].

Оскільки в юридичній літературі, зокрема у працях з кримінології та кримінального права, крім терміну «запобігання злочинності» вживаються як синонімічні терміни «попередження злочинності» та «профілактика злочинності» то, на думку В. Ф. Антипенка, поняттю «профілактика тероризму» синонімічне «запобігання терористичній діяльності». А це – «комплекс соціальних, політичних, економічних, правових, оперативних, режимних, інформаційних та інших заходів, спрямованих на недопущення терористичної діяльності...» Цей комплекс, зокрема, включає «розроблення та реалізацію програм боротьби з тероризмом, рекомендацій спрямованих на підвищення ефективності заходів щодо виявлення та усунення причин і умов, які сприяють вчиненню терористичних актів та інших злочинів терористичної спрямованості» [10, с. 37–38].

Певною мірою наведені визначення цих понять взаємно доповнюють одне одного. Однак, не можна погодитися з твердженням В.Ф. Антипенка про те, що «Законом України «Про боротьбу з тероризмом» заходи, які спрямовані на запобігання терористичної діяльності, визнаються пріоритетними серед інших антитерористичних заходів» [10, с. 38], бо навіть побіжний аналіз цього базового законодавчого акта (а ми вже дово-

дили потребу його вдосконалення і також необхідність ухвалення нового рівнозначного чи двох-трьох інших конкретизованих з урахуванням сучасних реалій та змін, що сталися протягом дванадцяти років з часу набрання чинності цього Закону) свідчить про пріоритетність саме боротьби чи протидії, а не профілактики. До речі, вже у преамбулі зазначено, що, окрім захисту особи, держави і суспільства, він прийнятий з метою насамперед визначення правових та організаційних основ боротьби з цим небезпечним явищем, повноважень і обов'язків органів виконавчої влади, об'єднань громадян і організацій, посадових осіб та окремих громадян у цій сфері, порядку координації їхньої діяльності, гарантії правового і спеціального захисту громадян у зв'язку з участю у боротьбі з тероризмом» [18, с. 99]. Ця мета цілком відповідає назві Закону, а зроблений, так би мовити, натяк на виявлення та усунення причин і умов, що його (тероризм) породжують, як вважають багато фахівців, дає підставу цей закон ще називати – «Про боротьбу з актами тероризму», оскільки в ньому майже відсутні конкретні норми, спрямовані на подолання корінних причин, умов існування та розвитку такого негативного явища, як тероризм, на боротьбу з яким і націлено 31 статтю цього базового законодавчого акту.

У ст. 1 Закону, де наводяться перелік і розкривається зміст основних термінів, використовуваних в антитерористичному законодавстві, зазначено, що боротьба з тероризмом включає і діяльність із запобігання терористичній діяльності. Його профілактичний характер зумовлюється, зокрема, тим, що: 1) визначає основні поняття у сфері боротьби з тероризмом; 2) передбачає, зокрема, такі новели у вітчизняному законодавстві як конфіскація майна та ліквідація організації, визнаної судом терористичною та конфіскацію належного їй майна (ст. 24 Закону). Серед восьми розділів цього Закону нема навіть підрозділу, де б викладалися питання профілактики (запобігання) тероризму, хоча існують окремі норми, що можуть мати профілактичний характер. Окремий розділ, який був би присвячений питанням профілактики розглядуваного явища, на думку багатьох фахівців, міг би стати ключовим

у цьому Законі з огляду на те, що пріоритетність попереджувальних заходів визнається одним з принципів боротьби з тероризмом (ст. 3 Закону).

Принциповим слід визнати підхід, відповідно до якого норми, що мають профілактичний антитерористичний характер, можуть міститися і в інших нормативно-правових актах, але вони потребують систематизації та кодифікації, що виключало б їх неузгодженість та суперечливість. Проведення кодифікації та систематизації профілактичних антитерористичних норм (на ньому ми наголошували вище) сприятиме підвищенню ефективності дії антитерористичного законодавства загалом та висуне на чільне місце діяльність, пов'язану з профілактикою тероризму. Крім згаданих вище детермінант, на які б мала спрямовуватися профілактика терористичної злочинності, заслуговують особливої уваги пропаганда і поширення ідеології злочинності, тероризму. Тут важливо обґрунтувати адекватне визначення поняття «ідеологія тероризму», яке повинно знайти закріплення в законодавчому акті. Очевидно, доведеться поєднати зусилля правників і політологів, соціологів та економістів у пошуку тлумачення цього поняття, адже в ньому слід враховувати політичну, правову й соціальну складові, оскільки тероризм визнано феноменом, що має багатоманітні ознаки.

На наш погляд, у визначенні поняття, в якому основним слід вважати перше слово, доцільно врахувати трактування терміна «ідеологія», яке прийнято у соціології: «Ідеологія (від грец. *idea* – поняття, уявлення і *logos* – слово, вчення) – сукупність різноманітних більше чи менше упорядкованих ілюзорних ідей, концепцій, міфів, вірувань, догматів, заклинань, нормативів, обіцянок, цільових установок, лозунгів і т. п., що виражають інтереси однієї або декількох соціальних спільнот і зорієнтована на заміщення чи підміну раціональних уявлень про дійсність з метою збереження або зміни соціальних ідеалів, цінностей, норм, а також політичних, суспільних, економічних і побутових відносин» [18, с. 99]. Отже, йдеться про систему ідей, понять, норм, ідеалів, цінностей, норм, поглядів, заснованих на уявленнях про доцільність і необхідність теро-

ристичної діяльності для реалізації цих установок. Виходячи з цих положень, можна сформулювати дефініцію поняття «ідеологія тероризму» і відповідним чином визначити ступінь правової відповідальності за злочинність пропаганди цієї ідеології. Це дасть правозастосовним органам чітко визначити межі злочинних діянь, якими охоплюється це поняття у ході протидії поширенню терористичної діяльності.

Звичайно, розглянутий приклад один із багатьох необхідних кроків щодо вдосконалення кримінологічних і кримінально-правових засад боротьби з тероризмом. Вітчизняні науковці, але насамперед український законодавець, досить продуктивно працюють у цьому напрямі. Про це, зокрема свідчать законопроекти з цього приводу, зареєстровані у Верховній Раді України.

Так, відповідно до проекту Закону 4912 від 20.05.2014 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення боротьби з тероризмом» КК України запропоновано доповнити:

Статтею 258-6. Перешкоджання проведенню антитерористичної операції

1. Залишення особами, що залучені до проведення антитерористичної операції, посадовими і службовими особами правоохоронних органів, органів державної влади та місцевого самоврядування, не зумовлене обстановкою в районі проведення антитерористичної операції, ввірених їм військової техніки, зброї, інших матеріальних засобів терористам або їх пособникам, –

караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати посади в органах влади на строк до п'яти років.

2. Виконання особами, що залучені до проведення антитерористичної операції, посадовими і службовими особами правоохоронних органів, органів державної влади та місцевого самоврядування вказівок та наказів терористів та їх пособників, якщо це не призвело до загибелі людини, –

караються позбавленням волі на строк від трьох до шести років з позбавленням права обіймати посади в органах влади на строк до двох років.

3. Виконання особами, що залучені до проведення антитерористичної операції, посадовими і службовими особами правоохоронних органів, органів державної влади та місцевого самоврядування вказівок та наказів терористів та їх пособників, якщо це привело до загибелі людини, –

караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років з позбавленням права обіймати посади в органах влади.

4. Перехід осіб, що залучені до проведення антитерористичної операції, посадових і службових осіб правоохоронних органів, органів державної влади та місцевого самоврядування на бік терористів та їх пособників, їх добровільна здача в полон терористам та їх пособникам, –

караються позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років з позбавленням права обіймати посади в органах влади».

Хоч така новела певною мірою була реагуванням на події, що розгорталися у східних регіонах нашої країни, проте Головне науково-експертне управління Верховної Ради України надало негативний висновок щодо такої законопроектної спроби народних депутатів, аргументовано довівши недоліки і прорахунки проекту статті.

У цьому висновку зазначалося:

1. Пропозиція щодо доповнення КК України новою статтею 258-6 «Перешкоджання проведенню антитерористичної операції», є невиправданою, оскільки кримінальна відповідальність за описані у пропонованій статті діяння вже встановлена в інших статтях КК України. Зокрема, таке передбачене у ч. 1 статті 258-6 КК України (у редакції проекту) діяння, як залишення особами, що залучені до проведення антитерористичної операції, посадовими і службовими особами правоохоронних органів, органів державної влади та місцевого самоврядування, не зумовлене обставинкою в районі проведення антитерористичної операції, *ввірених їм військової техніки, зброї, інших матеріальних засобів терористам або їх пособникам* вже охоплюється низкою інших статей, насамперед вміщених у Розділі XIX Особливої частини КК України «Злочини проти встановленого порядку несення військової служ-

би (військові злочини)». При цьому звертаємо увагу, що за відповідними статтями цього розділу несуть відповідальність *військовослужбовці Збройних Сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України та інших військових формувань*, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, *Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України*. Інші особи, крім зазначених, за співучасть у військових злочинах підлягають відповідальності за відповідними статтями цього розділу КК України (див. статтю 401 КК України). Отже, чинне кримінальне законодавство України дозволяє притягнути до кримінальної відповідальності усіх осіб-суб'єктів боротьби з тероризмом, про яких йдеться у статті 4 Закону України «Про боротьбу з тероризмом».

Так, диспозицією статті 413 КК України встановлено відповідальність за *втрату або зіпсування ввірених для службового користування зброї, бойових припасів, засобів пересування, предметів технічного постачання або іншого військового майна внаслідок порушення правил їх зберігання – як у мирний час, так і в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці*; статтею 427 КК України передбачена кримінальна відповідальність за *здачу або залишення ворогові укріплень, бойової та спеціальної техніки чи інших засобів ведення війни*; статтею 429 КК України встановлена кримінальна відповідальність за *самовільне залишення поля бою або відмову діяти зброєю*.

Крім зазначених статей, що встановлюють кримінальну відповідальність за вчинення військових злочинів, винні особи залежно від обставин можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за іншими статтями КК України, наприклад, за статтею 364 «Зловживання владою або службовим становищем» або статтею 367 «Службова недбалість» КК України.

2. Вищенаведеними нормами чинного КК України, охоплюються також і запропоновані законопроектом диспозиції частини 2 і 3 статті 258-6 КК України (у редакції проекту), у яких пропонується встановити відповідальність за *виконання* особами, що залучені до проведення антитерористичної операції, посадовими і службовими особами правоохоронних

органів, органів державної влади та місцевого самоврядування *вказівок і наказів терористів та їх пособників* (залежно від наслідків).

Крім того, у зазначених частинах статті 258-6 КК України (у редакції проекту) не враховано, що виконання вказівок і наказів терористів може здійснюватись під впливом реальної загрози власному життю, життю близьких родичів та інших людей, що має бути підставою для звільнення або, принаймні, для пом'якшення кримінальної відповідальності.

3. Встановлення у ч. 4 запропонованої законопроектом статті 258-6 КК України кримінальної відповідальності за *перехід осіб, що залучені до проведення антитерористичної операції, посадових і службових осіб правоохоронних органів, органів державної влади та місцевого самоврядування на бік терористів та їх пособників, їх добровільна здача в полон терористам та їх пособникам*, може охоплюватись диспозицією статті 430 КК України, що передбачає відповідальність за *добровільну здачу в полон* через боягузтво або легкодухість. Що ж стосується випадків переходу на бік терористів, то особи, винні у таких діяннях, стають терористами і мають нести відповідальність за статтями 258 або 258-3 КК України.

Таким чином, з огляду на зазначене, Головне науково-експертне управління Верховної Ради України вважає, що існує певна потреба в удосконаленні чинних статей КК України, внесення ж нової чергової «антитерористичної» статті, лише ускладнить притягнення на практиці до кримінальної відповідальності зазначених осіб.

Ще однією спробою вдосконалення антитерористичного законодавства був проект закону, 2219а від 04.06.2013 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо запобігання тероризму)», яким пропонувалося:

«Статтю 258 КК України доповнити частиною четвертою такого змісту:

«4. Звільняється від кримінальної відповідальності за діяння, передбачені частиною першої цієї статті, особа, яка брала участь у підготовці терористичного акту та добровільно повідомила про це правоохоронний орган, сприяла відверненню

здійснення терористичного акту, якщо в діях цієї особи немає складу іншого злочину»;

2) Доповнити КК України статтею 258-6 такого змісту:

«Стаття 258-6. Пропаганда і поширення ідеології тероризму

1. Пропаганда і поширення ідеології тероризму, а також публічне підбурювання до вчинення діяльності, визначеної як терористична, або ж розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою поширення візуальних чи друкованих матеріалів з такими закликами, –

караються позбавленням волі на термін до п'яти років, або на той самий термін з конфіскацією матеріалів, які пропагують ідеологію тероризму.

2. Ті самі дії, вчиненні групою осіб або з використанням засобів масової інформації чи трибуни масових заходів, –

караються обмеженням волі на термін до чотирьох років або позбавленням волі на термін від трьох років до семи років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на термін до трьох років, з конфіскацією матеріалів, які пропагують ідеологію тероризму.

3. Ті саме дії, якщо вони спричинили тяжкі наслідки або вчинені повторно, –

караються позбавленням волі на строк від чотирьох до восьми років з конфіскацією матеріалів, які пропагують ідеологію тероризму, та штрафом від трьох тисяч до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Примітка. Під поняттям «пропаганда ідеології тероризму» розуміється діяльність, що передбачає системне поширення, роз'яснення поглядів певної спільноти, ідеалом якої є явища, пов'язані з ескалацією насильства у формі терористичних актів» [192, с. 18–31].

Цей проект закону також був підданий критиці з боку Головного науково-експертного управління ВРУ. Наводилися, зокрема, такі основні аргументи:

«1. Дещо незрозумілим є підхід у законопроекті стосовно запровадження спеціального виду звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого частиною першою статті 258 КК (*вчинення терористичного*

акту без обтяжуючих обставин або погроза його вчинення), з одночасним установленням кримінальної відповідальності за *пропаганду і поширення ідеології тероризму* (запропонована проектом стаття 258-6 КК);

2. Не можна погодитися з пропозицією щодо встановлення кримінальної відповідальності за пропаганду і поширення ідеології тероризму (запропонована проектом стаття 258-6). Основною правовою проблемою у застосуванні запропонованої статті у разі її прийняття стане розуміння такого поняття, як «ідеологія тероризму». Попри те, що чинний Закон України «Про боротьбу з тероризмом» оперує вказаним терміном (як однією з форм терористичної діяльності), однак його визначення у законі не сформульовано. Що ж стосується визначення цього поняття, яке пропонується законопроектом у примітці до статті 258-6 КК, то воно є надто оціночним, оскільки у ньому використовуються терміни, які потребують окремого законодавчого тлумачення. Окрім цього, у статті 258-2 КК встановлено кримінальну відповідальність за *публічні заклики до вчинення терористичного акту, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів з такими закликами*. Таким чином, запропонована проектом стаття 258-6 КК за змістом частково дублює статтю 258-2, що створюватиме небажану конкуренцію кримінально-правових норм» [56, с. 120–132].

Підкреслимо, що і в пропонованих проектах новел і в аргументації відхилень цих проектів чимало такого, що співпадає з вищевикладеним нами. Очевидно, поле для плідної науково-дослідницької та законотворчої діяльності досить широке. Напрацювання в цьому напрямі конче необхідні, й українські науковці це добре усвідомлюють. Як приклад, дисертаційне дослідження А. О. Данилевського, присвячене аналітичному осмисленню кримінальної відповідальності за матеріальне, організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації. Прикметно, що ця дослідницька робота виконувалася, а відтак апробовувалася після доповнення чинного КК України низкою новел (про це йшлося в досить широкому контексті вище) Законом України

від 21.09.2006 р. Проаналізувавши ці доповнення, науковець обґрунтував доцільність викладу двох з них у таких редакціях:

Стаття 258-3 Створення організованої терористичної групи чи терористичної організації

1. Створення організованої терористичної групи чи терористичної організації, керівництво такою групою чи організацією або участь у ній, –

караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років.

2. Звільняється від кримінальної відповідальності за діяння, передбачене частиною першою цієї статті, особа, крім організатора організованої терористичної групи чи терористичної організації, яка добровільно повідомила правоохоронний орган про відповідну терористичну діяльність, сприяла її припиненню або розкриттю злочинів, вчинених у зв'язку із створенням або діяльністю такої групи чи організації.

Стаття 258-4. Сприяння діяльності організованої терористичної групи чи терористичної організації

1. Будь-яке сприяння діяльності організованої терористичної групи чи терористичної організації, за відсутності ознак співучасті у злочині, вчиненому таким угрупованням, –

карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з конфіскацією майна, якщо злочин було вчинено з корисливих мотивів.

2. Звільняється від кримінальної відповідальності за діяння, передбачене частиною першою цієї статті, особа, крім організатора організованої терористичної групи чи терористичної організації, яка добровільно повідомила правоохоронний орган про відповідну терористичну діяльність, сприяла її припиненню або розкриттю злочинів, вчинених у зв'язку зі створенням або діяльністю такої групи чи організації.

3. Не підлягають кримінальній відповідальності за заздалегідь необіцяне приховування діяльності організованої терористичної групи чи терористичної організації члени сім'ї чи близькі родичі особи, яка вчинила злочин, коло яких визначається законом [38, с. 14].

Якщо зіставити запропоновані автором і опубліковані офіційні тексти, то можна констатувати, що такі зміни істотно

не вплинуть на кримінально-правову протидію терористичним злочинам, оскільки внаслідок них коло охоронюваних відносин не змінюється зовсім, а відтак пропоновані вдосконалення носять лише текстуальний характер.

Отже, боротьба з тероризмом, протидія терористичній діяльності не можуть бути ефективними без високоякісного нормативно-правового забезпечення, створюваного на основі глибокого кримінального дослідження детермінант цих злочинних, по своїй суті, посягань на загально визнані цивілізаційні цінності. У нормативно-правовій базі повинні знаходити належне відображення і кримінально-правова складова, зафіксована у чинному національному законодавстві.

Висновки

На основі опрацювання і аналітичного осмислення розмаїття поглядів на одне з найнебезпечніших і важкопрогнозованих явищ сучасності, що здобуває усе більш різноманітні форми та загрозливі масштаби, – тероризм, і з уваги на вплив глобалізаційних трансформацій на державотворчі процеси, враховуючи положення міжнародних конвенцій, чинного національного законодавства, у монографії розглянуто детермінанти і питання ефективності системи кримінально-правової протидії тероризму в Україні, а також вироблено на основі такого аналізу шляхи її вдосконалення. У підсумку сформульовано низку узагальнень, теоретичних положень, пропозицій, які мають важливе наукове та прикладне значення.

Тероризм як явище реальної дійсності досліджувався в різних аспектах – філософському, політичному, психологічному, правовому тощо, відтак кожен дослідник розглядав це явище, надаючи йому особисту інтерпретацію. Те, що цю проблему вивчали неюристи, призвело до того, що в науковій літературі запанувало не правове, а буденне розуміння цього явища. На жаль, таке розуміння інколи стосувалося й міжнародних документів. Водночас у літературних джерелах, нехтуючи правовими межами, тероризмом вважають і бандитизм, і вбивства на замовлення, і політичні вбивства, і хуліганство, і військові заколоти, і вуличні безпорядки, і пограбування банків і крамниць, і заподіяння тілесних ушкоджень, і чимало іншого, що можна пов'язати з насильством.

Характеризуючи напрями сучасних досліджень із проблем боротьби з тероризмом в Україні, можна констатувати, що вони мають чітко виражену гомогенну спрямованість, адже науково аналізують здебільшого кримінально-правові та кримінологічні питання протидії тероризму. Встановлено, що зазвичай вивчалися питання, що стосуються поняття тероризму, його різновидів, відмежування від суміжних понять, кримінально-правової характеристики. Меншою мірою приділено увагу питанням детермінант терористичної діяльності,

оскільки, очевидно, що сучасні події терористичного характеру в Україні не отримали оцінки.

Безумовно, правоохоронним органам та іншим організаціям, які покликані чинити на відповідній законодавчій базі протидію тероризму, потрібно мати чітке уявлення про сутність цього явища, про ознаки і форми його кримінально-караного прояву – одним словом про предмет, на який орієнтовано правоохоронну діяльність органів державної влади. У цьому зв'язку завдання сучасної юридичної науки полягає насамперед у тому, щоб обґрунтувати теоретично й змодельовати практично визначальні критерії ідентифікації тероризму (з врахуванням відмінностей його різновидів), що дають можливість не лише відмежувати його від суміжних (доволі поширених) загальносоціальних і загальнокримінальних категорій (наприклад, бандитизму, організованої злочинності тощо), а й удосконалювати на цій основі антитерористичне законодавство й практичну протидію тероризму. Успішне вирішення цього завдання надзвичайно важливе для сучасних соціально-економічних і політико-правових реалій нашої держави, якій випали безпрецедентні випробування, пов'язані з експортом державного тероризму, агресією сусідньої держави, з інспірацією сепаратизму у східному регіоні, що набрав розмаху великомасштабного посягання терористичними засобами на її суверенітет.

Враховуючи актуальність цієї складної суспільно-політичної і науково-прикладної проблеми, ми виходили з того, що її розв'язання обумовлене найперше застосуванням системно-комплексного міжгалузевого підходу до кваліфікації кримінологічних детермінантів цього явища, що дасть можливість напрацювати раціональні й селективні засоби протидії ескалації терористичної діяльності. Саме вони повинні лягти в основу формування державної політики протидії тероризму, що вимагає вироблення чіткої концепції стратегії, базових принципів, тактичних засад і визначення шляхів її практичної реалізації, а також удосконалення правових та організаційних механізмів управління національною безпекою, відповідного інтелектуально-наукового і практичного забезпечення. У цьому певним чином знаходить відображення тенденція

щодо розширення кримінально-правової заборони здійснення терористичних акцій як у міжнародно-правових документах (конвенціях, меморандумах тощо), так і в національному законодавстві.

Поряд з необхідністю виважено-доцільної імплементації значної кількості важливих положень цих міжнародних правових актів в українське правове поле, що, безумовно, позначиться на підвищенні рівня його антитерористичної спрямованості, слід, як випливає з результатів здійсненого дослідження, особливу увагу звернути на кодифікаційне удосконалення національного антитерористичного законодавства. За останні десять років у цьому напрямку вже дещо зроблено, зокрема внесено істотні доповнення до Кримінального кодексу України. Так, ст. 258 КК України зазнала ґрунтовної «модернізації», що виявилось у появі в останньому варіанті Кодексу ще п'яти інших статей, котрими криміналізовано ряд злочинних діянь терористичної спрямованості. Тобто, у кримінально-правовому розумінні поняття тероризму охоплює склади злочинів, передбачені у шести статтях КК: ст. 258 «Терористичний акт»; ст. 258-1 «Втягнення у вчинення терористичного акту»; ст. 258-2 «Публічні заклики до вчинення терористичного акту»; ст. 258-3 «Створення терористичної групи чи терористичної організації»; ст. 258-4 «Сприяння вчиненню терористичного акту»; ст. 258-5 «Фінансування тероризму». Зроблено висновок, що «центрального» серед них є «терористичний акт», а інші – це криміналізовані у виді самостійних складів злочинів різноманітні прояви співучасті у вчиненні терористичного акту, або готування до його вчинення.

Запропоновано під поняттям тероризму розуміти передбачені нормами міжнародного та (чи) національного законодавства суспільно небезпечні діяння, що полягають у створенні умов, сприянні чи безпосередньому свідомому, цілеспрямованому застосуванню насильства або створенні реальної загрози його застосування з метою спонукання, шляхом залякування, політичних суб'єктів відповідної держави чи міжнародних суб'єктів до зміни їхньої діяльності як умови їх припинення (невчинення).

За результатами аналізу законодавства зарубіжних держав встановлено, що положень, які заслуговували би на безапеляційне запозичення для національного законодавства, нема.

Однак навіть після таких позитивних змін законодавцю не вдалося усунути низку наявних колізій, на які, зокрема вказали автори Науково-практичного коментаря КК України. І не лише цим, а багатьма іншими фактами підтверджується необхідність поглиблення дослідження проблем боротьби з тероризмом. Характеризуючи основні напрями таких досліджень, маємо підстави констатувати, що значна частина з них має чітко орієнтовно виражену гомогенну спрямованість, бо науковому аналізу піддаються переважно кримінально-правові та кримінологічні питання протидії тероризму. Це в основному стосується змістовності поняття тероризму, характеристики його різновидів, відмежування за специфікою ознак від суміжних понять, кримінально-правових кваліфікацій за об'єктивними і суб'єктивними складами цих злочинних посягань. Значно менше уваги приділено детермінації тероризму, а також терористичної діяльності, що і перш за все позначилося на неадекватності оцінок сучасних подій у східних регіонах України.

Проаналізувавши викладені в літературі підходи до розуміння об'єктивних детермінант тероризму та запропонований науковцями їх перелік, доведено, що основними причинами сучасного тероризму в Україні є:

– низка соціально-економічних детермінант, зокрема: помітне зниження життєвого рівня в поєднанні з безпрецедентно збільшеною соціальною диференціацією, які активізують такі соціально-психологічні чинники, як злість, заздрість, ненависть, ностальгія за минулим тощо; економічна і енергетична кризи, зростання цін, інфляція; кризовий стан низки соціальних і професійних груп, зокрема військових та осіб, які мають військовий досвід; зростання безробіття, що обумовлює проблеми міграції, жебрацтва, психологічної і професійної деградації і дезорієнтації особистості в умовах ринкової економіки тощо; розповсюдження серед населення зброї, військової підготовки і специфічних військових умонастроїв; повалення попереднього уряду; поширення через ЗМІ ідей і по-

глядів, що призводять до зростання насильства, нерівності і нетерпимості, навіювання населенню всемогутності і всездозволеності терористів тощо; інформаційна експансія та інформаційна війна з боку Російської Федерації, яку Україна на Сході явно програла;

– окремі політичні детермінанти: загострення внутрішньополітичних конфліктів усередині держави; зіткнення політичних інтересів двох держав в якомусь регіоні; помилки в національній політиці, що допускалися урядом; цілеспрямоване розпалювання національної ворожнечі окремими людьми, групами, партіями (ПР, Комуністична партія тощо);

– корупція;

– «провальна» робота правоохоронних органів і спецслужб у сфері протидії тероризму;

– специфічними детермінантами для сучасної України стало неадекватне розуміння значною частиною населення південно-східних регіонів України та спотворена пропаганда з боку організаторів терористичної діяльності: а) перебігу Революції Гідності (вихід протистояння за мирні межі); б) наслідків Революції Гідності (тлумачення їх як «державного перевороту», «захоплення влади фашистами-націоналістами» тощо); в) специфічного ставлення до працівників правоохоронних органів після Революції Гідності (коридори ганьби, ніч гніву у містах західного регіону тощо). Ці детермінанти були посилені: а) прихованим, а подекуди відкритим українофобством значної частини населення цих регіонів; б) систематичним поширюванням проросійських настроїв та антиукраїнської пропаганди; в) відсутністю об'єктивної поінформованості громадян про реальну ситуацію в державі тощо.

Безперечно, врахування специфіки кримінологічної детермінації в пошуку шляхів ефективної протидії тероризму, на наш погляд, повинно поєднуватися з удосконаленням кримінально-правового забезпечення цієї протидії, що повинна набувати форми ефективної, добре організованої боротьби з тероризмом. Аналіз наявної законодавчої бази для здійснення превентивних заходів, для недопущення експансії тероризму, для кримінального переслідування за вчинення злочинів терористичної спрямованості тощо засвідчив,

що у Кримінальному кодексі України зафіксовано основні склади злочинів терористичної спрямованості (іх 22), за які винна особа притягається до кримінальної відповідальності. Звичайно, цим не вичерпується перелік злочинів, які охоплюються тероризмом. І тут, безумовно, досить широке поле для законотворчої діяльності фахівців з кримінального права, перші спроби яких (маємо на увазі законопроект про криміналізацію діяння «пропаганда тероризму») вже розглядалися у науково-експертному управлінні вищого законодавчого органу.

Крім продовження кодифікації антитерористичного законодавства, на часі перегляд, доопрацювання або ж підготовка нового законодавчого акту про боротьбу з тероризмом, бо чинний досі Закон України явно не відповідає сьогоденним потребам, що підтвердили події на сході країни.

Досвід нашої держави, яка опинилася у нелегкій ситуації, пов'язаний з боротьбою не лише з внутрішнім, а й з міжнародним (експортованим правителями сусідньої країни) тероризмом у його найжорстокіших і найганебніших (політичний цинізм, вандалізм, бандитизм, інформаційна війна і т. п.) проявах, заслуговує глибокого кримінологічного та кримінально-правового аналізу й узагальнення, що актуалізується у майбутніх дослідженнях. Їх результати сприятимуть поліпшенню нормативно-правового забезпечення протидії терористичній діяльності, а також позитивно впливатимуть на вдосконалення антитерористичного законодавства України.

Список використаної літератури

1. Абельцев С. П. проблемы криминального насилия (защита граждан от преступных посягательств) / С. П. Абельцев. – Коломна: Город, 2001. – 206 с.
2. Абельцев С. П. Терроризм в системе преступно насилии / С. П. Абельцев // Антитеррор. – 2002. – № 1. – С. 46–48.
3. Авдеев Ю. И. Терроризм как социально-политическое явления / Ю. И. Авдеев // Современный терроризм: состояние и перспективы / под ред. Е. И. Степанова. – М.: Эдиториал УРСС. – 240 с.
4. Актуальні виклики та загрози регіональній безпеці: висновки для України: [аналітична доповідь] / Б. О.Парахонський, Г. М.Яворська; за заг. ред. К. А. Кононенка. – К., 2014 // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2014_table/0625_dop.pdf
5. Антипенко В. Ф. Современный терроризм: состояние и возможности его упреждения (криминологическое исследование) / В. Ф. Антипенко. – К.: Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого, 1998. – 191 с.
6. Антипенко В. Ф. Тероризм: криминологічна та кримінально-правова характеристика / В. Ф. Антипенко. – К.: ИВУ В, 1999. – 60 с.
7. Антипенко В. Ф. Сучасний тероризм: стан і шляхи його запобігання в Україні: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / В. Ф. Антипенко; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1999. – 20 с.
8. Антипенко В. Ф. Пріоритетність міжнародно-правових заходів у протидії тероризму / В. Ф. Антипенко // Актуальні проблеми держави та права. – 2000. – Вип. 8. – С. 23–32.
9. Антипенко В. Ф. Борьба с современным терроризмом: международно-правовые подходы / В. Ф. Антипенко. – К.: ПБУВ; Юнона-М, 2002 – 723 с.
10. Антипенко В. Ф. Словник основних термінів у сфері боротьби з тероризмом (експериментальне видання) / В. П. Варганов, В. В. Кругов та ін. – К.: СБ України, 2006. – 144 с.
11. Антонян Ю. М. Терроризм: криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю. М. Антонян. – М.: Щит-М, 1998. – 306 с.
12. Антонян Ю. М. Проблемы природы и причин современного терроризма / Ю. М. Антонян // Антитеррор. – 2002. – № 1. – С. 11.
13. Арістова А. Релігійне підґрунття міжнародного тероризму / А. Арістова // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://devl/religion.in.ua>.
14. Артамонов И. И. Терроризм: способы предот вращения,методика расследования / П. П. Артамонов. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М.: Изд-во И. И. Шумилова, 2002. – 331 с.
15. Афанасьев Н. Н. Идеология терроризма / Н. Н. Афанасьев // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 1. – С. 205–219.

16. Архамов Г. С. Организованная преступность и теневой бизнес: [сб. науч. трудов] / Г. С. Арханов // Организованная преступность и коррупция. – Челябинск. – С. 42–48.
17. Багрій-Шахматов Л. В. Методи боротьби з тероризмом. Погляд світового товариства / Л. В. Багрій-Шахматов, С.Л. Яценко // Тероризм і боротьба з ним: аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. – 2000. – Т. 19. – С. 338–343.
18. Багрій-Шахматов Л. В. Постатейний науково-практичний коментар до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» / Л. В. Багрій-Шахматов, С. І. Бердяга. – Київ: Юстиніан, 2006. – 488 с.
19. Баранов П. П. Государственная политика борьбы с терроризмом: региональные аспекты и проблемы правового обеспечения / П. П. Баранов // Антитеррор. – 2002. – № 1. – С. 153–157.
20. Бардін О. М. Передісторія і генезис тероризму / О. М. Бардін // Людина і політика. – 2004. – № 2. – С. 130–143.
21. Белікова Н. Ю. Міжконфесійні конфлікти в Україні та пошук шляхів їх подолання (90-і роки ХХ століття) / Н. Ю. Белікова // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://iai.donetsk.ua>.
22. Бодрийяр Ж. Дух тероризма. Войны в Заливе не было: сборник / Жан Бодрийяр; [пер. с франц. А. Качалова]. – М.: РИПОЛ классик, 2016. – 222 с.
23. Боков А. В. Классификация террористических актов и типология террористов / А. В. Боков // Антитеррор. – 2003. – № 1. – С. 16–21.
24. Боротьба з тероризмом: навч. посіб. / за заг. редакцією проф. В. В. Коваленка / [О. М. Джужа, Д. Й. Никифорчук, В. М. Комарницький та ін.]. – К.: Видавничий дім «Скіф», 2013. – 584 с.
25. Будницкий О. В. История терроризма в России / О. В. Будницкий. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 576 с.
26. Буткевич С. А. Щодо запобігання та протидії фінансування тероризму / С. А. Буткевич // Право і безпека. – 2009. № 1. – С. 55–59.
27. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укл. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К.: Ірпінь: Перун, 2005. – 1728 с.
28. Витюк В. В. Тероризм постперестроечной эпохи / В. В. Витюк // Социологические исследования. – 1993. – № 7. – С. 42–50.
29. Гаврилин Ю. В. Современный терроризм: сущность, типология, проблемы противодействия: учебное пособие / Ю. В. Гаврилин, Л. В. Смирнов; Юридический институт МВД России. – М.: Книжный мир, 2003. – 66 с.
30. Гавриш С. Відповідальність за створення терористичної групи чи терористичної організації в проєкті КК України: окремі проблеми / С. Гавриш, В. Ємельянов // Право України. – 2000. – № 10. – С. 41–43.
31. Гарифуллин Р. Смертники. Психология шахидов / Р. Гарифуллин // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.apn.ru>.
32. Гармашов І. Актуальні питання класифікації сучасного тероризму / І. Гармашов // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua>.

33. Гернет М. Н. Избранные произведения / М. Н. Гернет. – М.: Юрид. литература, 1974. – С. 38–202.
34. Глотова С.В. Международная борьба с терроризмом. Проблемы эффективности / С. В. Глотова // Российский ежегодник международного права. Спец. выпуск. – С. 231–249.
35. Гринько С. Понятие терроризм / С. Гринько // Законность. – 2005. – № 8. – С. 45–46.
36. Гумін О. М. Кримінальна насильницька поведінка особи: теоретико-прикладні аспекти: автореф. дис. доктора юрид. наук: 12.00.08 / О. М. Гумін; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2011. – 36 с.
37. Гундарь Е. С. Терроризм как форма политического экстремизма / Е. С. Гундарь // Антитеррор. – 2003. – № 1. – С. 103–110.
38. Данилевський А. О. Кримінальна відповідальність за матеріальне, організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. О. Данилевський; Академія адвокатури України. – К., 2009. – 20 с.
39. Декларація ООН «Про заходи ліквідації міжнародного тероризму» від 09.12.1994 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua>.
40. Деменко А. М. Причини, що породжують тероризм у сучасному суспільстві / А. М. Деменко // Соціально-політичні та соціально-правові проблеми сучасності: збірник наук. тез (за матеріалами XV Харківських політологічних читань). – Х.: Національна юридична академія України, 2004. – С. 65–67.
41. Деменко А. М. Феномен тероризму в умовах глобалізаційної динаміки (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. канд. юрид. наук: 09.00.03 / А. М. Деменко Харк. ун-т повітр. сил ім. І. Кожедуба. – Х., 2008. 19 с.
42. Дементьев И. В. Феномен политического терроризма: концептуальный аспект / И. В. Дементьев // Социологические исследования. – 1991. – № 11. – С. 47–52.
43. Денікер Г. Стратегія антитерору. Нові шляхи боротьби з тероризмом / Г. Денікер // Тероризм в сучасному капіталістичному суспільстві. – 1982. – Вип. 2. – С. 76–80.
44. Допилка С. О. Уголовная ответственность за терроризм и пиратство на море: дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08: / Светлана Олеговна Допилка. Одесса, 1993. – 192 с.
45. Дремин В. Н. Террористическая деятельность организованных преступных групп / В. Н. Дремин // Весы Фемиды. – 1998. – № 2. – С. 11–14.
46. Дробижева Л. Политический экстремизм и терроризм / Л. Дробижева, Э. Паин // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.tolerance.ru/vek-tol/5-0-drobigeva.html>.
47. Дьяков С. В. Уголовная политика в сфере борьбы с терроризмом / С. В. Дьяков // Законодательное обеспечение борьбы с терроризмом: предупреждение, ответственность, правовая помощь: материалы международного круглого стола. – М., 2004. – С. 45–59.

48. Євдокимов В. М. Кримінально-правова протидія терористичним злочинам в Україні: стан, шляхи вдосконалення, відмежування від суміжних складів злочинів та загальносоціальних категорій / В. М. Євдокимов // Європейські перспективи. – № 4. – 2014. – С. 91–96.
49. Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом від 27.01.1977 // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_331
50. Екбаль Агмад. Тероризм: у «них» і в «нас» // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2002. – № 25 // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n25texts/ahmad.htm>.
51. Експерти про нетрадиційні релігії і міжрелігійні конфлікти // Людина і світ. – 1999. – № 6. – С. 28.
52. Епель О.В. Кримінальна відповідальність за публічні заклики до вчинення терористичного акту: автореф. дис канд. юрид. наук: 12.00.18 / О. В. Епель; Харківський національний інститут внутрішніх справ. – Х., 2011.– 19 с.
53. Ємельянов В. П. Злочини терористичної спрямованості / В. П. Ємельянов. – Х.: Рубикон, 1997. – 160 с
54. Ємельянов В. П. Терористичний акт: загальне поняття, відмежування від суміжних злочинів та шляхи вдосконалення складу злочину // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2015. – № 1 (4). – С. 233 – 244.
55. Ємельянов В. П. Терористичні злочини: кримінально-правова характеристика та питання вдосконалення антитерористичного законодавства / В. П. Ємельянов, Л. В. Новікова, М. В. Семикін; [за заг. ред. В. П. Ємельянова]. – Х.: Кроссрод, 2007. – 216 с.
56. Ємельянов В. П. Терроризм и преступления террористической направленности / В. П. Емельянов. – Харьков: Рубикон, 1997. – 176 с.
57. Ємельянов В. П. Терроризм как явление и как состав преступления / В. П. Емельянов. – Харьков: Право, 1999. – 272 с.
58. Ємельянов В. П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования (уголовно-правовое исследование) / В. П. Емельянов. – М.: NOTA BENE, 2000. – 320 с.
59. Ємельянов В. П. Террористический акт и акт терроризма: понятие, соотношение и разграничение / В. П. Емельянов // Законность. – 2002. – № 7. – С. 38–48.
60. Ємельянов В. П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование / В.П. Емельянов. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. – 291 с.
61. Ємельянов В. П. Уголовно-правовое противодействие терроризму: монография / В. П. Емельянов, М.Н. Иманлы, И.Н. Рыжов. – Харьков: Право, 2014. – 88с.
62. Энтин М. Л. Международная борьба с терроризмом: (правовые аспекты): научно-аналитический обзор / М. Л. Энтин, Ю. Л. Атливанников. – Москва: ИНИОН, 1988. – 42 с.

63. Энциклопедия уголовного права / [В. Б. Малинин; под. ред. В. Б. Малинина. – СПб: Издание В. Б. Малинина, 2005. – Т. 4. Состав преступления. – 2005. – 797 с.
64. Эфиров С. А. Покушение на будущее / С. А. Эфиров. – Москва: Молодая гвардия, 1984. – 204 с.
65. Задорожнюк И. Е. Выступление на «круглом столе» журнала «Государство и право»: «Терроризм: психологические корни и правовые оценки» / И. Е. Задорожнюк // Государство и право. – 1995. – № 4. – С. 20–24.
66. Замковой В. И. Терроризм – глобальная проблема современности / В. И. Замковой, К. М. Ильченков. – Москва: Гардарика: ИМПЭ, 1996. – 73 с.
67. Зарубежное законодательство в борьбе с терроризмом / отв. ред. И. С. Власов. – Москва: Городец-издат, 2002. – 144 с.
68. Иванов Ю. А. Міжнародно-правове регулювання боротьби з тероризмом у сучасних умовах: автореф. дис канд. юрид. наук: 12.00.11 / Ю. А. Иванов; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – Київ, 2000. – 16 с.
69. Изетов А.Е. Втягнення у вчинення терористичного акту: кримінально-правове дослідження: монографія / А. Е. Изетов; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. П. Ємельянова. – Х.: Право, 2010. – 174 с.
70. Изетов А.Е. Кримінальна відповідальність за втягнення у вчинення терористичного акту: автореф. дис канд. юрид. наук: 12.00.08 / А. Е. Изетов; Харківський національний інститут внутрішніх справ. – Х., 2011. – 19 с.
71. Исламський тероризм // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>.
72. Иванов В. Н. Феномен терроризма (экспертные суждения и оценки): проблемы терроризма в исследованиях ученых и оценках политиков / В. Н. Иванов // Социально-гуманитарные знания. – 2005. – № 3. – С. 21–41.
73. Ильинский И. О терроре и терроризме: природа, сущность, причины, проявления / И. Ильинский // Безопасность. – 2001. – № 7-12. – С. 312–342.
74. Иноземцев В. Л. Расколота цивилизация. Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции / В. Л. Иноземцев. – М.: Наука, 1999. – 703 с.
75. Исаков А. С. Экстремизм и террористические преступления / А. С. Исаков // Терроризм: уголовно-правовое исследование: сб. науч. тр. – Москва: Наука, 2003. – С. 41–46.
76. Кабанов П. А. Политический терроризм: криминологическая характеристика и меры сдерживания / П. А. Кабанов. – Нижнекамск: Гузель, 1998. – 40 с.
77. Казанцев С. Я. Антитеррористическое право. О формировании принципов / С. Я. Казанцев // Закон и право. – 2004. – № 10. – С. 28–31.
78. Канцелярук Б. І. Геополітичний синдром антитероризму / Б.І. Канцелярук. – Київ: Політична думка, 2003. – 121 с.
79. Кафтан, В. В. Противодействие терроризму: учебное пособие для бакалавриата и магистратуры / В. В. Кафтан. – М.: Издательство Юрайт, 2015. – 261 с.

80. Кикоть В. Я. Современный терроризм: анализ основных направлений / В. Я. Кикоть. – Минск: Харвест, 2000. – 446 с.
81. Климов М. В. Современная криминальная ситуация и состояние борьбы с организованной преступностью в России / М. В. Климов // Криминологический журнал. – 2003. – № 1. – С. 15–22.
82. Кожушко Е. П. Современный терроризм: анализ основных направлений / Е. П. Кожушко; [под общ. ред. А. Е. Тараса]. – Минск: Харвест, 2000. – 423 с.
83. Комиссаров В. С. Террор, терроризм, «государственный терроризм»: понятие и соотношение / В. С. Комиссаров, В. П. Емельянов // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 1999. – № 5. – С. 34–45.
84. Конарев В. А. Организованные преступные формирования: вопросы квалификации: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. / В. А. Конарев; Юрид. ин-т МВД России. – М., 2002. – 18 с.
85. Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден від 16.12.1970 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.
86. Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства від 10.03.1988 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_220
87. Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації від 23.09.1971 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_165
88. Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів від 14.12.1973 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [// zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua).
89. Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу та ядерних установок від 26.10.1979 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [// zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua).
90. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 // [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http:// zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua).
91. Коцур В. В. Глобальний вимір тероризму: історія, уроки, досвід боротьби РФ і світового товариства / В. В. Коцур // Гілея. – 2009. – Вип. 27. – С. 383–389.
92. Кошель П. А. История наказаний в России. История российского терроризма / П. А. Кошель. – М.: Голос, 1995. – 369 с.
93. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 (редакція від 26.11.2016) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
94. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 (редакція від 08.10.2016) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
95. Кримінологія і профілактика злочинів: курс лекцій. [у 2-х кн.] / Ю. В. Александров, А. П. Гаврилишин, О. М. Джужа та ін.; [за ред. В. Г. Лихолоба]. – К., 1996. – Кн.1: Загальна частина. – 355 с.

96. Криминология: учебник для юрид. вузов / под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. – [изд. 2-е, перераб. и доп.]. – Москва: Юристъ, 1997. – 512 с.
97. Крістофер Д. Тероризм – поняття, теорії та стратегії протидії. Результати та проблеми соціально-наукових досліджень / Дааза Крістофер // Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – № 25 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // zakon2.rada.gov.ua.
98. Кубальський В. Н. Кримінально-правові проблеми протидії тероризму в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук, 12.00.08 / В. Н. Кубальський Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, К., 2007. – 19 с.
99. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления / В. Н. Кудрявцев. – М.: Госюриздат, 1960. – 244 с.
100. Кудрявцев С. В. Конфликт и насильственное преступление / С. В. Кудрявцев. – М.: Наука, 1991. – 174 с.
101. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – [2-е изд., перераб. и доп.]. / В.Н. Кудрявцев. – М.: Юристъ, 1999. – 304 с.
102. Кустов А. М. Модель механизма террористической деятельности преступной группировки / А. М. Кустов // Антитеррор. – 2002. – № 1. – С. 44–47.
103. Лазарев Н.Я. Терроризм как тип политического поведения / Н. Я. Лазарев // Социологические исследования. – 1993. – № 4. – С. 32–37.
104. Лакішин Х. М. Феномен тероризму в умовах сучасного глобального розвитку / Х. М. Лакішин // Нова парадигма. – 2009. – Вип. 83. – С. 168–177.
105. Ласкин Ю.И. Террористические преступления общеуголовного характера / Ю. И. Ласкин // Вестник Ставропольского государственного университета. – 2004. – № 2. – С. 43–47.
106. Латон Ю. В. Экономико-правовые концепции неоинституционализма / Ю. В. Латон // Вестник Юридического института МВД России. – 1998. – № 2. – С. 60–65.
107. Лисенко А. М. Аналіз розвитку анти терористичного законодавства в Україні / А. М. Лисенко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 4. – С. 327–333.
108. Литвинов Н. Д. Террористические организации: формирование и деятельность (политико-правовой анализ) / Н. Д. Литвинов. – М.: Голос, 1999. – 219 с.
109. Ліпкан В. А. Боротьба з тероризмом / В. А. Ліпкан, Д. Й. Никифорчук, М. М. Руденко. – К.: Знання України, 2002. – 254 с.
110. Ліпкан В. А. Тероризм: юридична дефініція та зміст // Тероризм і боротьба з ним.: міжвід. наук. зб. / за ред. А. І. Комарової, Ю. В. Землянського, В. О. Євдокимова та ін. – К.: НДІ «Проблем людини», 2000. – Т. 19(1). – 610 с.
111. Ліпкан В. А. Тероризм і національна безпека України / В. А. Ліпкан. – К.: Знання, 2000. – 184 с.
112. Лопес Гарридо Диего. Терроризм, политика и право / Гаридо Дьего Лопес. – Мадрид, 1987. – 210 с.

113. Лунеев В. В. Терроризм: психологические корни и правовые оценки: Круглый стол / В. В. Лунеев // Государство и право. – 1995. – № 4. – С. 27–31.
114. Лунеев В. В. Преступность XX века. Мировой криминологический анализ / Виктор Васильевич Лунеев. – М., 1997. – 285 с.
115. Лунеев В. В. Организованная преступность, уголовный терроризм в условиях глобализации / В. В. Лунеев // Социс. – 2002. – № 5. – С. 60–67.
116. Ляхов Е. Г. Проблемы сотрудничества государств в борьбе с международным терроризмом / Е. Г. Ляхов. – М.: Международные отношения, 1979. – 168 с.
117. Ляшенко Л. М. История терроризма в России в документах, исследованиях / Л. М. Ляшенко // Вопросы истории. – 1998. – № 6. – С. 154–158.
118. Мартин Г.-П. Западная глобализации: атака на процветание и демократию / Г.-П. Мартин, Х. Шуманн. – М.: Альпина, 2001. – 335 с.
119. Михеев И. Р. Терроризм: понятие, ответственность, предупреждение / И. Р. Михеев // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://crime.vl.ru/docs/stats/stat_62.htm
120. Миньковский Г. М. Характеристика терроризма и некоторые направления повышения эффективности борьбы с ним / Г. М. Миньковский, В. П. Ревин // Государство и право. – 1977. – № 8. – С. 81–88.
121. Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму від 14.09.2005 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
122. Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
123. Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
124. Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників від 17.12.1979 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
125. Моджорян Л. А. Терроризм: правда и вымысел / Л. А. Моджорян. – Москва: Юридическая литература, 1986. – 239 с.
126. Моджорян Л. А. К вопросу о сотрудничестве государств в борьбе с международным терроризмом / Л. А. Моджорян // Советское государство и право. – 1990. – № 3. – С. 110–117.
127. Мошкова Л. І. Феномен виникнення та проявів тероризму в сучасних умовах: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.04: / Л. І. Мошкова; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2001. – 24 с.
128. Мохончук С. М. Уголовная ответственность за терроризм: дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: 12.00.08: / С. М. Мохончук; Университет внутренних дел. – Харьков, 2000. – 186 с.
129. Мукоїда Р. В. Організаційно-тактичні засади протидії злочинам, пов'язаним з терористичною діяльністю: дис. канд. юрид. наук: 21.07.04 / Р. В. Мукоїда. – Одеса, 2008. – 229 с.

130. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5.04.2001 р. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – [4-ге вид., переробл. та доповн.]. – К.: Юридична думка, 2010. – 1184 с.
131. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – 2-ге вид., перероб. та доп. / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – Київ: Дакор, 2008. – 1428 с.
132. Нетаньяху Б. Борьба с терроризмом: как демократии могут нанести поражение сети международного терроризма / Б. Нетаньяху. – М.: Альпина Паблишер, 2002. – 207 с.
133. Новікова Л. В. Кримінальна відповідальність за фінансування тероризму: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / Л. В. Новікова. – Х., 2006. – 202 с.
134. Овчинникова Г. В. Терроризм / Г. В. Овчинникова; [науч. ред. проф. Б. В. Волженкин]. – СПб., 1998. – 36 с.
135. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Ozhegov-term-34996.htm>
136. Ольшанский Д. В. Психология терроризма / Д. В. Ольшанский. – СПб: Питер, 2002. – 298 с.
137. Основні принципи взаємодії політики і релігії // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/politolog/17507/>
138. Организованная преступность / отв. ред.: А. И. Долгова, С. В. Дьяков; Российская криминологическая ассоциация. – М.: Криминологическая Ассоциация, 1993. – (Проблемы, дискуссии, предложения). – 326 с.
139. Орлов П. І. Поняття організованої групи в новому Кримінальному кодексі України: теоретичний аналіз / П. І. Орлов, Д. П. Альошин // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2002. – Спецвипуск. – С. 104–106.
140. Остроухов В. В. Філософські проблеми дослідження насильства і терору / В. В. Остроухов. – К.: Український Центр духовної культури, 2000. – 248 с.
141. Паин Э. А. Социальная природа экстремизма и терроризма / Э. А. Паин // Общественные науки и современность. – 2002. – № 4. – С. 113–124.
142. Панов Н. И. Основные проблемы способа совершения преступления в советском уголовном праве: автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.08: / Николай Иванович Панов; Харьковский юридический институт. – Харьков, 1987. – 25 с.
143. Панов М. М. Кримінальна відповідальність за незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення: дис. канд. юрид. наук: 12.00.08: / Микола Миколайович Панов; Інститут вивчення проблем злочинності АПРН України. – Харків, 2006. – 194 с.
144. Петрицев В. Е. Заметки о терроризме / В. Е. Петрицев. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 281 с.
145. Петров К. П. Структура концепта «тероризм» / К. П. Петров // Полис. – 2003. – № 4. – С. 130–141.

146. Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву / А. А. Пионтковский. – М.: Госюриздат, 1961. – 666 с.
147. Побегайло Э. Ф. Организованная преступность и совершенствование уголовно-правовой борьбы с ней / Э. Ф. Побегайло // Укрепление законности и борьба с преступностью в условиях формирования правового государства. – М., 1990. – С. 40–48.
148. Політологія: підручник / Ю. М. Розенфельд, Л. М. Герасіна, Н. П. Осипова, М. І. Панов, О. М. Сахань, О. В. Ставицька – Х.: Право, 2001. – 283 с.
149. Полторак А. И. Вооруженные конфликты и международное право / А. И. Полторак, Л. И. Савинский. – М.: Наука, 1976. – 217 с.
150. Правовые акты Эстонии // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.riigikantselei.ee/arhiiv/rto/pae/2005/pae_nr17_06-12-2005.pdf.
151. Православные Украины против раскольников // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russedina.ru/frontend/print.php?id=364>
152. Преступность и ее предупреждение: [сборник статей] / [под ред. Н. П. Кена, М. Д. Шаргородского]. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1971. – 224 с.
153. Преступления террористической направленности: уголовное преследование на досудебных стадиях / [В. И. Иванов; под науч. ред. О. Н. Коршуновой]. – СПб: Юридический центр Пресс, 2003. – 435 с.
154. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 (редакція від 28.07.2016) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
155. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30.06.1993 (редакція від 28.12.2015) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
156. Проблеми систематизації та комплексного розвитку антитерористичного законодавства України: монографія / [В. С. Зеленецький, В. П. Ємельянов, В. Я. Настюк та ін.]; за заг. ред. В. С. Зеленецького, В. П. Ємельянова. – Х.: Право, 2008. – 96 с.
157. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 08.07.2011 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
158. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 (редакція від 28.07.2016) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
159. Про державний кордон України: Закон України від 04.11.1991 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
160. Про державну прикордонну службу України: Закон України від 03.04.2003 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
161. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 14.11.2014 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.

162. Про затвердження Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 11.11.2010 № 550 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1219-10>
163. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14.10.2014 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua>
164. Про Національну гвардію України: Закон України від 13.03.2014 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
165. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
166. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30.06.1993 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
167. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
168. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України: редакція від 12.06.2011 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
169. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 04.02.1994 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
170. Про порядок виїзду з України та в'їзду в Україну громадян України: Закон України від 21.01.1994 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
171. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
172. Про розвідувальні органи України: Закон України від 22.03.2001 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
173. Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
174. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: Постанова Пленуму Верховного Суду від 07.02.2003 № 2. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua>
175. Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 5. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
176. Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання: Закон України від 19.10.2000 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
177. Протокол, що вносить зміни до Європейської конвенції про боротьбу з тероризмом // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>

178. Профилактика агрессивных и террористических проявлений у подростков: метод. пособие / [С. Н. Ениколопов и др.]; под ред. Ирины Ильиничны Соковни. – [2-е изд.]. – М.: Просвещение, 2005. – 157 с.
179. Психологи о терроризме: «Круглый стол» // Психологический журнал. – 1995. – № 4. – С. 7–23.
180. Рарог А. И. Общая теория вины в уголовном праве: учебное пособие / А. И. Рарог. – М.: РИО ВЮЗИ, 1980. – 91 с.
181. Резолюція 1456 (2003), прийнята Радою Безпеки на її 4688 засіданні 22003 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
182. Рыбаков Ю. М. Вооруженная агрессия – тягчайшее международное преступление / Ю. М. Рыбаков. – Москва: Юридическая литература, 1980. – 216 с.
183. Салимов К. Н. Современные проблемы терроризма / К. Н. Салимов. – М.: Щит, 1999. – 215 с.
184. Сахань О. М. Тероризм як деструктивне явище суспільного розвитку / О. М. Сахань // Матеріали наукової конференції за підсумками виконання комплексної цільової програми «Проблеми розвитку суспільства: системний підхід». – Харків: Національна юридична академія України, 2006. – С. 107–111.
185. Семикін М. В. Створення терористичної групи чи терористичної організації: кримінально-правове дослідження: монографія / М. В. Семикін; за заг. ред. В. П. Ємельянова. – К.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 145 с.
186. Семикін М. В. Кримінальна відповідальність за створення терористичної групи чи терористичної організації: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / М. В. Семикін. – Х.: 2004. – 188 с.
187. Серкевич І. Р. Соціально-політичні, національні, расові та релігійні детермінанти тероризму в сучасних умовах / І. Р. Серкевич // Наше право. – № 1. – 2012. – Ч. 2. – С. 143–147.
188. Серкевич І. Р. Характеристика причин і умов вчинення злочинів терористичного характеру / І. Р. Серкевич // Митна справа. – № 2 (74). – 2011. – Ч. 2. – С. 413–419.
189. Серкевич І. Р. Визначення поняття тероризм та його генезис / І. Р. Серкевич // Часопис Київського університету права. – № 4. – 2011. – С. 331–335.
190. Серкевич І. Р. Тероризм як різновид організованої злочинності / І. Р. Серкевич // Європейські перспективи. – № 2. – 2012. – Ч. 1. – С. 141–147.
191. Серкевич І. Р. Кримінально-правова характеристика проявів терористичної діяльності / І. Р. Серкевич // Публічне право. – № 4 (8). – 2012. – С. 401–407.
192. Серкевич І. Р. Сутність тероризму: кримінологічні виміри / І. Р. Серкевич // Європейські перспективи. – № 2. – 2014. – С. 83–90.
193. Слабость, которую не победит силой. Как быть большинству, если меньшинство желает уравнивать шансы ценой терроризма / Б. Грушин // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kadry.viperson.ru/data/prensa/16/og200901/og19k019.txt>

194. Слинко А. А. Терроризм и кризис политической системы (1980–1993 гг.) / А. А. Слинко // Латинская Америка. – 1994. – № 5. – С. 44–50.
195. Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід [та ін.]. – Т. 10. – К.: Наук. думка. – Т. – 10. Т-Ф. – 1979. – 658 с.
196. Словарь международного права / С. Б. Бацанов [та ін.]. – М.: Междунар. отношения, 1986. – 432 с.
197. Смазнова І. С. Філософсько-правовий аналіз тероризму та боротьби з ним: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.12 / І. С. Смазнова; Одеська національна юридична академія. – Київ, 2007. – 18 с.
198. Солодовников С. А. Терроризм и организованная преступность: монография / С. А. Солодовников. – М.: Закон и право, 2008. – 176 с.
199. Социальные и психологические проблемы борьбы с международным терроризмом. – М.: Наука, 2002. – 170 с.
200. Стручков Н. А. Преступность как социальное явление / Н. А. Стручков. – Л.: Высшее политическое училище, 1979. – 352 с.
201. Суворов А. И. Политический терроризм в России XIX – начала XX веков. Истоки, структура, особенности / А. И. Суворов // Социологические исследования. – 2002. – №7. – С. 54–61.
202. Телешун С. О. Сучасний тероризм – українські реалії / С. О. Телешун // Політ. менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 163–169. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua>.
203. Терроризм в современном мире. Опыт междисциплинарного анализа (материалы «Круглого стола») // Вопросы философии. – 2005. – № 6. С. 6–8.
204. Терроризм и религия / науч. ред. В. Н. Кудрявцева. – М.: Наука, 2005. – 199 с.
205. Тероризм: теоретико-прикладні аспекти: навч. посібник / кол. авторів; за заг. ред. проф. В. К. Грищука. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 328 с
206. Тероризм по-українськи: реальніше, ніж в 3D, або бути чи не бути «Аль-каїді» в степах України? // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.from-ua.com/articles/227107>.
207. Толковый словарь белорусского литературного языка / ред. М. Р. Судник. – Минск: Белорусская Энциклопедия, 1996. – 663 с
208. Трайнин А. Н. Терроризм как метод подготовки и провокации войн / А. Н. Трайнин // Советское государство и право. – 1952. – № 3. – С. 30–40.
209. Требін М. Війна без армій і кордонів. Тероризм – відкриття Французької революції / М. Требін // Політика і час. – 2005. – № 6. – С. 87–96.
210. Требин М. П. Терроризм в XXI веке / М. П. Требин. – Минск: Харвест, 2003. – 816 с.
211. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://law.edu.ru/norm>.
212. Уголовный кодекс Республики Армения // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://parliament.am/legislation.php?sel>
213. Уголовный кодекс Туркменистана // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://aarhus.ngo-tm.org/Tm_law/Ug_kod/index.htm

214. Уголовный кодекс Украины: комментарий / под ред. Ю. А. Кармазина и Е. Л. Стрельцова. – Х.: Одиссей, 2001. – 960 с.
215. Уголовный кодекс Латвийской Республики // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pravo.lv/likumi/07_uz.html
216. Уголовный кодекс Республики Беларусь // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.kulichki.com/vip/uk/>
217. Уголовный кодекс Республики Узбекистан // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://fmc.uz/legisl.php?id=k_ug
218. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://law.edu.ru/norm/norm.asp>
219. Уголовный кодекс Республики Таджикистан // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.wipo.int/wipolex/ru>
220. Уголовный кодекс Кыргызской Республики // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://online.adviser.kg/Document/?link_id=1000871472
221. Уголовный кодекс Грузии // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/norm>
222. Уголовный кодекс Франции // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://yurist-online.org/publ/zarubezhnoe_zakonodatelstvo
223. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть / отв. ред. И. Я. Козаченко, З. А. Незнамова. – М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – 503 с.
224. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: учебник / под ред. Б. В. Здравомыслова. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Юристъ, 1999. – 480 с.
225. Уголовное право. Часть Общая. Часть Особенная: учебник / под ред. Л. Д. Гаухмана, М. Д. Колодкина и С. В. Максимова. – М.: Юриспруденция, 1999. – 784 с.
226. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: учебник / под ред. Е.Л. Стрельцова. – Х.: Одиссей, 2002. – 672 с.
227. Українська радянська енциклопедія: [в 12-ти т.] / гол. ред. М. П. Бажан; редкол.: О. К. Антонов та ін. – 2-ге вид. – Т. 11, кн. 1: Стодола – Фітогеографія. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1984. – 606, [2] с.
228. Устинов В. В. Международный опыт борьбы с терроризмом: стандарты и практика / В. В. Устинов. – М.: Юрлитинформ, 2002. – 560 с.
229. Чинники можливих проявів тероризму в Україні // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pidruchniki.com>
230. Шевцов С. Терор як форма легітимації / С. Шевцов // Філософська думка. – 2009. – № 5. – С. 90–104.
231. Шестаков В. Терор – мировая война / В. Шестаков. – М.: Olma Media Group, 2003. – 316 с.
232. Яворська Г. М. Концептуальні засади боротьби з міжнародним тероризмом: специфіка «європейського бачення» / Г. М. Яворська // Стратегічна панорама. – 2004. – № 3. – С. 39–52.
233. Яцько А. Онтологія насильства: тероризм як форма політичної боротьби / А. Яцько // Укр. проблеми. – 1998. – № 1. – С. 89–105.

234. Яцько А. Тероризм як форма політичної боротьби / А. Яцько // Політика і час. – 2002. – № 1. – С. 68–77.
235. Bell J. B. Strategy, tactics, and terror: an Irish perspective / J. B. Bell // International terrorism / edited by Y. Alexander. – New York: Praeger, 1975. – P. 65–89.
236. Bernard A. Strategia terroryzmu / Andrzej Bernard. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1978. – 221, [3] s. – (IPO Ideologia, Polityka, Obronność).
237. Bodansky Y. Target America: terrorism in U.S. today / Yossef Bodansky. – New York: S.P.I. Books, 1995. – XXVI, 461 p.
238. Corrado R. Ethics and ideological terrorism in Western Europe / R. Corrado, R. Evans // The politics of terrorism / ed. by M. Stohl. – 2nd ed. – New York: Dekker, 1988. – P. 255–326.
239. Ganor B. Defining terrorism: is one man's terrorist another man's freedom fighter? / B. Ganor // IST Papers on Terrorism. – Jerusalem: The International Policy Institute for Counter-Terrorism, The Interdisciplinary Center, 2002. – P. 9–10.
240. Hoffman B. Inside terrorism / Bruce Hoffman. – New York: Columbia University Press, 1998. – 288 p.
241. Jenkins B. International terrorism: a new mode of conflict / Brian Jenkins. – Los Angeles: Crescent, 1975. – VII, 51 p.
242. Laqueur W. The new terrorism: fanaticism and the arm of mass destruction / Walter Laqueur. – New York: Oxford University Press, 1999. – VII, 312 p.
243. Stern J. Ultimate terrorists / Jessica Stern. – Cambridge: Harvard University Press, 1999. – 214 p.
244. MacWillson A. C. Hostage-Taking Terrorism. Incident – Response Strategy, Macmillan, London. 1992.
245. Falk R. Revolutionaries and functionaries. The dual face of terrorism / Richard Falk. – New York: Dutton, 1988. – XXIII, 222 p.
246. The Economist. – 2001. – 22.09. – P. 11.
247. Waxman D. Terrorizing Democracies / David Waxman // The Washington Quarterly. – 2000. – Vol. 23. – № 1. – P. 11–23.
248. Wilkinson P. Trends in international terrorism and the American response / Paul Wilkinson // Terrorism and international order / edited by L. Freedman. – London; New York: Routledge & Kegan Paul, 1986. – P. 37–55.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Середа Валерій Вячеславович,
доктор юридичних наук, доцент
Серкевич Ірина Ростиславівна,
кандидат юридичних наук

**Тероризм:
кримінологічна детермінація
і кримінально-правова протидія**

Монографія

*Видано в авторській редакції
Макетування Г. Я. Шушняк
Друк І. М. Хоминець*

Підписано до друку 12.12.2016
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 10,93.
Тираж 300 прим. Зам № 148-16

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.